

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№1 (550)
січень–лютий
2020

Головний науковий редактор:
академік НАН України **ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ**

Редколегія:

Геннадій Боряк (заступник головного наукового редактора), *Владислав Верстюк*, *Степан Віднянський*, *Віктор Горобець*, *Олександр Гуржій*, *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Віктор Даниленко*, *Олександр Донік* (заступник головного наукового редактора, відповідальний за випуск), *Роман Дрозд* (Слупськ, Польща), *Станіслав Кульчицький*, *Олександр Лисенко*, *Володимир Литвин*, *Іван Патрільяк*, *Руслан Піріг*, *Сергій Плохій* (Кембридж, МА, США), *Олег Рафальський*, *Олександр Реєнт* (заступник головного наукового редактора), *Володимир Ричка*, *Олександр Рубльов*, *Петро Сас*, *Франк Сисин* (Торонто, Канада), *Валерій Солдатенко*, *Ігор Соляр*, *Тетяна Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *Володимир Троцинський*, *Олександр Удод*, *Юрій Шаповал*, *Олексій Ясь*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол №1 від 30.01.2020 р.

Відповідальний секретар:
В'ячеслав Григор'єв

Редактори:
В'ячеслав Григор'єв
Ольга Донік

Макет і верстка:
Аліна Михайлова-Зінченко

Електронна версія:

🌐 uhj.history.org.ua/uk
🌐 history.org.ua/uk

«УІЖ» індексується в міжнародних наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection), Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Формат 70x100/16. Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 380 прим. Зам. №185
Підписано до друку 27.02.2020 р.
Свідчення про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ №24263-14103ПР видане
Міністерством юстиції України 27.12.2019 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідчення ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevskoho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

**Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua**

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

Удод О. (Київ). Академік Валерій Смолій: історіографічний портрет (до 70-річчя з дня народження)..... 4

До XXIII Міжнародного конгресу історичних наук

Поморський Я. (Люблін, Польща). Велика зміна: Історія перед викликами... Послання XX Загального з'їзду польських істориків до істориків Центрально-Східної Європи 19

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Бокколіні А. (Вітербо, Італія). Конфлікт єпископів Інокентія Винницького та Яна Малаховського довкола унійної церкви 31

Шляхов О. (Дніпро), Донік О. (Київ). Практики та структура дозвілля робітників України в контексті індустріальних трансформацій кінця XIX – початку XX ст. (за матеріалами Катеринославської губернії) 45

Боляновський А. (Львів). Нереалізовані можливості: спроби українсько-польського порозуміння (осінь 1939 – перша половина 1941 рр.) 63

Вронська Т. (Київ), Стяжкіна О. (Київ). Мінусники у просторі радянського терору (1917–1953 рр.) 89

Тертична А. (Київ). Культурна комунікація України з Болгарією у світлі публічної дипломатії 1990-х рр. 112

Алексієвець Л. (Тернопіль), Алексієвець М. (Тернопіль). Трансформація відносин України та НАТО в 1991–2019 рр.: історичний аспект 126

Kashevarova N. (Kyiv). Crimes Against Cultural Heritage: the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg and the Nuremberg Trial 143

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Вінниченко О. (Львів).** Заповіт руського воеводи князя Костянтина Вишневецького (31 травня 1641 р.): обставини укладення і внутрішня структура..... 155
- Пилипів В. (Київ).** Концепція культурної ідентичності в контексті історії культури постмодерного світу 172

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

- Faszination Stadt: Die Urbanisierung Europas im Mittelalter und das Magdeburger Recht: Katalog (**Н.Білоус, Київ**) 181
- Таїрова-Яковлева Т. Коліївщина: великі ілюзії (**Ю.Мицик, Київ**)... 190
- Маслійчук В. Здобутки та ілюзії: Освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII – початку XIX ст. (**В.Кононенко, Київ**) 193
- Машкевич С. Киев 1917–1920: Прощание с империей (**В.Солдатенко, Київ**) 196
- Чорнобильське досье КГБ: Суспільні настрої: ЧАЕС у пост-аварійний період: Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС (**Н.Барановська, Київ; Ю.Шаповал, Київ**) ... 203
- Попова Т. Дисциплінарний образ науки: підходи и понятія (**О.Ясь, Київ**) 211

ХРОНІКА

- Пришляк В. (Луцьк).** Міжнародна наукова конференція «Луцький з'їзд 1429 р. на тлі епохи» 219
- Філінюк А. (Кам'янець-Подільський), Глушковецький А. (Кам'янець-Подільський), Комарніцький О. (Кам'янець-Подільський).** Наукові форуми в Кам'янець-Подільському центрі наукових гуманітарних студій 224

ЮВІЛЕЇ

- Зашкільняк Л. (Львів).** До 60-річчя доктора історичних наук Я.Грицака 231

- Надходження до бібліотеки** Інституту історії України НАНУ 237

Олександр Удод (Київ)

АКАДЕМІК ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ (ДО 70-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

*«Для чого потрібна історія? Для людського самопізнання.
Цінність історії якраз і полягає в тому, що завдяки їй ми визнаємо,
що людина зробила, і тим самим – що вона з себе представляє»*

Р.Дж.Коллінгвуд («Ідея історії»)

За епіграф ми взяли міркування відомого британського філософа й історика Робіна Джорджа Коллінгвуда (1889–1943 рр.) про призначення історії та місце людини в ній. Цінність історії, на його думку, полягає в тому, що вона показує, що людина зробила, а отже вчить нас, що таке людина¹. Людина була, є та буде у центрі історії. Дослідження історії – це, насамперед, вивчення людини. Люди не тільки творять історію, але й пишуть її. Історія «історіописьменників», історія істориків заслуговує не меншої уваги, аніж історія подій, які вони описували, і тих, які вони переживали. Історія істориків формується на перетині двох дослідницьких напрямів – біографічного та історіографічного, утворюючи новий жанр, котрий отримав у науковій літературі назву «історіографічного портрета»². Ідеться про створення портрета вченого, що



¹ Коллінгвуд Р. Ідея історії. – К., 1996. – С.66.

² Гордон А.В. Историки железного века. – Москва; Санкт-Петербург, 2018. – С.6.

постає як результат взаємодії трьох органічно переплєтених основ – життєвого шляху, творчості й соціально-культурного середовища. В історіографії давно та ефективно застосовується жанр історичного портрета, що стосується створення образів визначних історичних особистостей. Але тільки щодо вчених-істориків можливе створення власне *історіографічного портрета*, оскільки історик живе та діє водночас у кількох часових вимірах (сучасна йому історіографічна ситуація й ті епохи, які він досліджує), а також джерелами для його творчості є як першоджерела, так і їх інтерпретація колегами та попередниками. Тобто історик одночасно занурений і в історію, і в історіографію. Майстерність та успіх історика залежать від уміння володіти часом, від здатності комунікувати як із віддаленою епохою, так і з сучасністю, уникаючи при цьому найбільшого гріха історичних студій – модернізації історії, коли людям інших епох нав'язують стереотипи сьогоденного життя.

Професійний стандарт висококваліфікованого історика диктує необхідність проникнення в духовну сферу людини, вироблення вміння розуміти (а не засуджувати) вчинки дійових осіб у далекому минулому. А з іншого боку, історик має спрогнозувати, як його праці, роздуми (особливо про близькі за часом події, що мають гостре політичне забарвлення) сприйматимуться читачами в майбутньому, хоч би за 10–15 років. Жити в політично кон'юнктурному світі й зуміти водночас бути максимально вільним від такої кон'юнктури – це ознака історика-професіонала найвищого ґатунку. Виходячи з таких (можливо, занадто завищених чи ідеальних) вимог, видається можливим сконструювати історіографічний портрет неординарного історика – академіка Валерія Смолія, який навіть своєю біографією людини кількох епох символізує оті непрості стосунки історика з часом, коли неодноразово поставало питання існування, власне, самого фаху історика.

У функціонуванні історії як суспільного феномену й наукової галузі ніколи не може бути порожнечі, «пропащого часу» або непродуктивної епохи. Подібні негативні оцінки даються, як правило, заднім числом і не можуть бути об'єктивними чи справедливими. Наукова кар'єра В.Смолія розпочиналася в період так званого «розвиненого соціалізму»/«застою» (середина 1960 – середина 1980-х рр.). Саме українські радянські історики того часу в останні понад два десятиріччя піддаються незаслуженому остракізму. Про колективний портрет істориків цієї доби неодноразово згадувалося в новітній українській історіографії³. Це те покоління, яке, за влучною оцінкою Я.Калакури, «професійно та ідейно почало формуватися в добу хрущовської “відлиги”, критики культу особи Сталіна, яке повірило деклараціям тодішніх партійних лідерів про те, що повернення до теорії і практики сталінізму не буде. Ми боляче переживали й були глибоко розчаровані, коли просталінським силам удалося взяти реванш, повалити Хрущова, встановити авторитарний

³ Удод О.А. Просопографічна палітра українських радянських істориків доби «розвиненого соціалізму» // Світло й тіні українського радянського історіописання: Мат. міжнар. наук. конф. (Київ, 22–23 травня 2013 р.). – К., 2015. – С.161–175; *Його ж.* Історична наука в Україні періоду «застою»: проблема взаємин істориків і влади // Дисциплінарні виміри української історіографії. – К., 2015. – С.233–275.

режим і відновити репресії супроти інакодумців»⁴. Події того часу, а ще більше важка соціально-психологічна атмосфера, яка запанувала в наукових інституціях (особливо 1972 р. в академічному Інституті історії), назавжди закарбувалися в пам'яті В.Смоля, про що він неодноразово згадував під час заходів, присвячених історикам тієї епохи (О.Компан, О.Апанович, Ф.Шевченко, М.Марченко)⁵. Покоління українських радянських істориків 1960–1980-х рр., яке сприяло входженню В.Смоля у світ історичної науки, і життя та діяльність яких він міг безпосередньо спостерігати та вивчати як історіограф, мабуть є найсуперечливішим у нашій історії. Адже це покоління пережило по три, а навіть і чотири світоглядних злами («відлига», «застій», «перебудова», незалежність України). Реконструкція наукової діяльності істориків цього періоду, створення їх історіографічних (індивідуальних) або колективних (просопографічних) портретів є своєрідною реабілітаційною складовою формування образу та змістового наповнення ідеї неперервності (тяглості) української історіографії, утвердження думки щодо повноцінності кожного періоду розвитку української історії й історіографії, розуміння того, що в історії немає «порожніх» або «пропавших» періодів. Діяльність академіка В.Смоля в галузі історичної науки, його внесок у вітчизняну історіографію, громадська активність та, власне, світогляд як ученого виступають у ролі зв'язуючої ланки таких різнопланових, але єдиних своєю сутністю періодів української історичної науки.

Академік В.Смолий – визначний український історик, авторитетний організатор академічної науки, державний і громадський діяч. Його ім'я вже понад півстоліття уособлюється з українською історіографією. Здавалося б, такий тривалий час «служіння примхливій богині Кліо – покровительці знань про минуле людства» (за словами П.Тронька) мав бути адекватно відображений у публікаціях, дослідженнях його життєвого шляху й наукової творчості. Але насправді список праць про В.Смоля вельми скупої. Окрім традиційних для нашої історіографії (очевидно з жанру «антропология академічного життя») публікацій до ювілеїв ученого⁶ та коротких відомостей біографічного жанру в різноманітних виданнях довідкового характеру (енциклопедіях, словниках, покажчиках)⁷, нічого синтетичного, узагальнюючого не створено. Та й сам учений не воліє вдаватися до жанру мемуаристики, автобіографічних публікацій. У цьому сенсі В.Смолий не є винятком із загальної тенденції: наші сучасні історики не пишуть мемуарів, не публікують

⁴ Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2012. – С.3.

⁵ Фалько Я. Презентували архів історика «залізного століття» Олени Апанович // Голос України. – 2019. – 22 жовтня.

⁶ Ресніт О.П. Завжди у пошуках нового (Академіку В.А.Смолю – 50) // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.10. – Ч.1. – К., 2000. – С.8–18; Його ж. Слово про Вченого // Україна крізь віки. – К., 2000. – С.14–16; Тронько П.Т. 40 років служіння Кліо // Там само. – С.5–13; До 60-річчя головного наукового редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В.А.Смоля // Український історичний журнал. – 2010. – №1. – С.4–7.

⁷ Матях В.М. Валерій Андрійович Смолий // Інститут історії України НАН України: 1936–2006. – К., 2006. – С.353–363; Його ж. Смолий Валерій Андрійович // Енциклопедія історії України. – Т.9. – К., 2012. – С.672–674; Турченко Ф.Г. Смолий Валерій Андрійович // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К., 2006. – С.542; Смолий Валерій Андрійович // Хто є хто в Україні. – К., 2001.

спогади про своїх колег. Чому так сталося? Причин цього явища багато. Про одну з них згадувала відома історикиня «залізного віку» О.Апанович, говорячи про свого вчителя К.Гуслистого: «Здавня я відчувала необхідність – як учнівський і людський обов'язок, як прояв глибокої вдячності за те, що він зробив для мене – написати книжку про цього історика значного масштабу й глибини, що став певною мірою жертвою тоталітарного режиму, однак не мала змоги зайнятися цією справою як належить – ґрунтовно, з цілісною самовіддачею»⁸. Прес «залізного віку» (за образно-філософським визначенням поета О.Кушнера) наклав свій відбиток і на таку делікатну, особистісну сферу, як саморефлексія, аналіз власної діяльності. Особистісний фактор усіяко нівелювався адміністративною системою. Пріоритетними були масштабні колективні видання, які ще сучасники називали «братськими могилами». Корпоративна культура тих часів вимагала неодмінного «рівняння у шерензі». Учений як людина владу не цікавив. Цей радянський спадок ще довго доведеться долати українським історикам із тим, щоб мемуарна література зайняла своє належне місце як цінне історіографічне джерело.

Історіографічний портрет академіка В.Смолія – це розгортання його наукової творчості у царині історичної науки на тлі власної біографії як складової процесу унікальних періодів української історії та мережі інтелектуальних зв'язків із найяскравішими представниками його соціокультурного оточення.

Перше, визначальне місце історичної пам'яті для будь-якої людини – це його мала батьківщина, рідний край, місто чи село, де вона народилася. Для історика це ще й об'єкт професійного дослідження: чим унікальний мій край, яке його місце в минулому країни, хто були мої предки, чим вони знамениті або особливі? Подібні питання, звичайно, хвилювали й Валерія Смолія, котрий народився 1 січня 1950 р. та провів дитячі роки у с. Авратин Волочиського р-ну Хмельницької обл. Уже незвична назва села на тлі численних безликих та одноманітних топонімів радянської доби спонукала зануритися в його історію. Чому саме «Авратин»? Існують дві версії походження назви, безпосередньо пов'язані з місцевими історичними переказами. Відповідно до першої, село спочатку називалося Горатин («гора, огорожена тином»). За другою, назва походить від слова «обратно» (рос., старослов.), тобто Обратин – село, до якого люди повернулися після татарського набігу. Упродовж XVI–XVII ст. Авратин був ареною численних нападів степовиків. У подіях національно-визвольної війни середини XVII ст. активну участь брав сотник Степан Авратинський. Складна історія рідного краю, непрості взаємини українського й польського населення, досить гострі релігійно-церковні стосунки (чого тільки варта так звана «харитатива» – податок, що сплачували православні в католицькій країні) знаходили відображення та мали вплив на розв'язання сучасних проблем. Не знаючи історії, не розуміючи передумов багатьох подій неможливо було усвідомлювати й безболісно

⁸ Апанович О. К.Г.Гуслистый – історик України // Під знаком Кліо. – Дніпропетровськ, 1995. – С.196.

знаходити консенсус у громадських справах. У такому історичному краї В.Смолій приречений був стати істориком. Не тільки багате минуле, але й сучасний для юнака період (1950–1960-ті рр.) накладали свій відбиток на його світогляд, життєві орієнтири, психологічний характер. Домінуючий спогад дитинства – це страх прикордоння. Саме тут проходив історичний кордон між Галичиною та Волинною, а на початку ХХ ст. – між Польщею й Росією (згодом СРСР). «Вічний страх кордону» – це спогади про весилля особливих відділів радянських прикордонних частин, які більше займалися пошуком «ворогів» серед місцевого населення, а не по той бік кордону; це історія розірваних сімей, що були розкидані по обидва боки рубежу; це епізоди кривавої боротьби з контрабандою, постійні перекриття кордону, хаотичні обстріли, збройні провокації. Початок Другої світової, згодом німецько-радянської війни, система дотів, розстріли євреїв у 1941 р. – усе це було у спогадах батьків В.Смолія, усе це відбилосся на їхній сім'ї. Дід – далекий від політики пасічник, був безпідставно репресований і загинув у мордовських таборах. У таких умовах обрати фах історика за професією, що, за словами О.Довженка, була найнебезпечнішою, означало піти проти системи, усталених правил, а також подолати свій внутрішній підсвідомий страх. Це згодом історики, пояснюючи особливості повсякденного життя в умовах прикордоння, із подачі американця Фредерика Джексона Тернера (1861–1932 рр.) почнуть послуговуватися поняттям «фронтір», знаходячи в ньому причини й передумови сучасних проблем у міждержавних і міжетнічних взаєминах. А ровесники В.Смолія без занурення в модні наукові теорії виростили в таких умовах загартованими, навчалися бачити світ у його різнополярності, виробляли вміння толерантного співіснування.

Становлення В.Смолія як особистості відбувалося в його мікрокосмі, котрим для нього була родина. Батько – Андрій Йосипович, справжній сільський інтелігент (у народі, особливо на селі, у той час інтелігентами вважали насамперед грамотних, мудрих людей, які охоче ділилися своїми знаннями з односельцями, і такий неформальний статус не вимагав обов'язкового підтвердження дипломами чи атестатами), двадцятирічним юнаком був призваний до Червоної армії, в якій прослужив довгі сім років (1939–1946 рр.), нагороджений двома орденами Слави та орденом Червоної зірки. Про війну, як і всі його ровесники в 1950–1960-х рр., не любив розповідати, адже розцінював її як лихо, протиприродне явище. Мати – Людмила Степанівна (в дівочтві Чорна) працювала вчителькою у сільській школі, за фахом викладачка української мови та літератури. Дуже важко журналістам дається викликати на довірливу розмову академіка В.Смолія. І лише у скупих, епізодичних спогадах про дитинство можна знайти теплі рядки: «Я дуже добре вчився. Я народився в селі, в дуже тяжкому життєвому просторі. Мені завжди хотілося досягти чогось більшого і кращого. Я прагнув здобути знання не лише з підручників. Дуже любив ходити до бібліотеки, бо читання було моїм улюбленим заняттям. Телебачення ще не було. Тож цілими вечорами сидів і

читав»⁹. Своїми першими наставниками В.Смолій вважає батьків, натомість школа «дала фундаментальні знання. Найтепліші спогади в мене пов'язані саме з нею»¹⁰. До речі, до школи він пішов у 6-річному віці, що було нетиповим для радянських часів. Закінчив її із золотою медаллю, а вже 1966 р. став студентом історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. 1966-й рік видався неординарним в історії шкільництва: у зв'язку з переходом на 10-річний термін навчання у середній школі тоді одночасно було два випуски – учнів 10-го й 11-го класів. Як згадує В.Смолій, «це створювало додаткове навантаження при вступі до будь-якого інституту, не тільки до Кам'янець-Подільського. Це чисто технічно важко, а психологічно ще важче. Бо хлопець, який знав тільки село, його околиці, і ще районний центр, а тут потрапляє у зовсім інше середовище, середовище міста. Він далеко від батьківського дому, і сам на сам у розмові з цілим соціумом. Звичайно, потім людина адаптується і пристосовується до умов, але ці речі я ніколи не забуду»¹¹. Юнак умів і любив навчатися. Ще школярем він перечитав дві бібліотеки – шкільну та сільську. Будучи студентом-істориком виявив не тільки неабиякі здібності, які зараз назвали б академічними, але наполегливість у навчанні, прагнення дійти до суті подій і фактів, дати їм власну оцінку, неординарно інтерпретуючи перебіг історичного процесу, за що й отримав диплом із відзнакою. Висококласну фахову (історичну) освіту В.Смолій здобув у Кам'янець-Подільському інституті, який ніколи не вважався провінційним, а навпаки, був знаний своїми відомими істориками, професорами, серед яких – Леонід Антонович Коваленко (1907–1985 рр.), Петро Федорович Щербина (1910–2001 рр.), Петро Фролович Лаптін (1912–1986 рр.), Анатолій Олексійович Копилов (1936–2007 рр.) та ін. За всіма можливими критеріями успішності початок наукової кар'єри В.Смолія був вдалим. У рідкісні моменти саморефлексії (за категоричного «мемуари – це не до мене!») в розмові з журналісткою він пояснив феномен успішності таким чином: «Мені не було шістнадцяти років, а я вже закінчив школу з медаллю. Мені немає двадцяти, як закінчую вуз. Мені немає двадцяти чотирьох, я захищаю кандидатську дисертацію. Так, це називається успішністю, але ніхто не хоче сказати про те, що за цією успішністю стоїть величезна праця. Одна справа, це те, що Бог дав, а інше – це праця, праця, праця. Щоденна, тяжка, системна праця! Лише в такому випадку людина може самореалізуватися. В іншому разі навіть велетенський талант буде викинутий на узбіччя»¹².

Однією з визначальних рис В.Смолія як історика є його прагнення до нового, сміливість у науці, незашореність, здатність ламати стереотипи. Він завжди хотів досліджувати найменш відомі сторінки минулого. Як кажуть, усі ми родом із дитинства. Мало хто розумів, чому в дитинстві Валерій Смолій хотів стати лісником (саме так, лісником!), адже в місцевості, де він виріс,

⁹ Медовик (Авраменко) К. Смолій Валерій Андрійович (директор Інституту історії НАНУ): «Самореалізація? Тільки через працю!» [Електронний ресурс]: <https://h.ua/story/242385/>

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

не було лісу... Парадокс полягав у тому, що «ліс втілював для мене якусь таємницю, пошук невідомого, темінь, яка при наближенні ранку розсіюється»¹³. У цих образних, майже поетичних словах сформульоване творче кредо історика: докопатися до істини, розвіяти морок невідомого й водночас бути чесним перед наукою та перед собою. Така моральна позиція завжди виграшна – вона надає перевагу, упевненість у силах.

До власного шляху в науці В.Смолій ішов ще зі студентських часів, він горів бажанням досліджувати теми, які були майже невивченими. Уже тоді він хотів сказати своє слово, а не «переспівувати переспіване». У студентські роки сформувався стійкий інтерес до архівів. Ось де справжні історичні знання, ось де першоджерела! «Опинитися в особливій надзвичайній тиші архіву, відчувати його таємничість, – згадував пізніше академік, – і те, що ось якраз відбудеться маленьке відкриття, знайдеш щось таке, про що інші й не здогадуються, – це особливе, трепетне відчуття. Без нього, напевно, стати справжнім істориком неможливо. Потрібно не мріяти, а щоденно наполегливо працювати задля реалізації тих завдань, які поставив перед собою»¹⁴. Студент В.Смолій на літніх канікулах, за іншої найменшої можливості відразу їхав або до Москви, або до Києва, де відвідував архіви. У Москві – це Центральний державний архів давніх актів, Центральний державний військово-історичний архів. Захоплювала тогочасна (кінець 1960 – початок 1970-х рр.) атмосфера демократичності, величезний потенціал джерельної бази, особливо з картографії української історії епохи середньовіччя й початку нового часу. В.Смолія цікавили суспільні настрої, інформативність архівних джерел щодо вивчення духовного світу людини середньовічної епохи.

Після успішного завершення навчання в педагогічному інституті (1970 р.) В.Смолій відразу здійснив спробу вступити до аспірантури Інституту історії АН УРСР, але вона виявилася невдалою. А тому «шлях Валерія Андрійовича, як і в багатьох інших наших колег, у велику науку пролягав через класні кімнати середньої школи й вузівські аудиторії, де відточувалася педагогічна майстерність, здобувався досвід стосунків з учнівською, студентською молоддю»¹⁵. Два навчальних роки (1970/1971, 1971/1972) В.Смолій провів учителем історії (а також географії) у сільських школах Житомирської й Тернопільської областей та асистентом у Ніжинському державному педагогічному інституті, куди його рекомендував кам'янчанин Л.Коваленко. Ані В.Смолій, ані Л.Коваленко не полишали мрії про велику історичну науку, а тому вперто долали неодмінні в радянські часи бюрократичні перепони на шляху до мети. Аспірантом Інституту історії АН УРСР Валерій Смолій став у знаковому для української історичної науки 1972 р. Збереглося кілька листів В.Смолія до Л.Коваленка, що відображають перипетії довкола вступу до аспірантури (про відтягування термінів складання кандидатського іспиту зі спеціальності, про «необхідне відношення з місця роботи», про роботу

¹³ Там само.

¹⁴ Творче кредо академіка Валерія Смолія (спілкувався Ігор Кравчук) [Електронний ресурс]: <http://www.hetman.tv/nomera/2013/2013-1-48/smoliyi.html>

¹⁵ *Резніт О.П.* Завжди у пошуку нового (Академіку В.А.Смолію – 50). – С.9.

та ін.). І як вінець – таке повідомлення своєму наставникові: «Восени [1972 р.] я подав документи знову в Інститут історії, складав екзамен і 15 листопада був зарахований в аспірантуру. Кілька тижнів тому відбулась вчена рада Інституту, затвердили ту ж саму тему возз'єднання. Науковим керівником затвердили В.А.Дядиченка, але Вадим Архипович дуже зараз хворий, не знаю як буде далі. А поки що з всіма питаннями звертаюсь до Федора Павловича [Шевченка]. Живу в гуртожитку, але аж в Святошині, трохи незручно»¹⁶. Із листування видно також, як молодий аспірант поринув в історичну науку – готував і пересилав тези на конференції, публікував статті в наукових фахових виданнях (і навіть в «Українському історичному журналі»), працював в архівах (не тільки в Києві, а й у Житомирі).

Коли журналісти запитали у В.Смолія, що він вважає своєю першою перемогою, відповідь була прогнозованою – публікація в науковому часописі. Ішлося про рецензію молодого аспіранта на монографію Л.Коваленка, що побачила світ в одинадцятому числі «Українського історичного журналу» за 1973 р. Тут В.Смолій постає досвідченим істориком, добре обізнаним із джерелами, що дало йому можливість критично оцінити працю Л.Коваленка й додати своє бачення деяких питань історії Правобережної України наприкінці XVIII ст. («Волинська тривога» 1789 р., політична діяльність шляхетсько-магнатських угруповань під час повстання 1794 р. та ін.)¹⁷.

Таким чином, життєва і творча доля міцно пов'язала В.Смолія з академічним Інститутом історії ще в далекому 1972 р. Саме тут він пройшов шлях професійного зростання від аспіранта до директора. Без сумніву, формування вченого-історика – це складний процес, що потребує широкого кругозору, великої працездатності, закоханості у свою справу. Важливе також те професійне середовище, в якому опиняється науковець на самих початках свого творчого становлення, нарешті – соціокультурна атмосфера доби. В.Смолій мав можливість ще в аспірантські часи спілкуватися з такими відомими вченими у царині його дослідницьких інтересів, як В.Голобуцький, К.Гуслистий, О.Компан, В.Маркіна та ін. Науковими керівниками кандидатської дисертації були В.Дядиченко, а з 1973 р. – Ф.Шевченко. Із часом міцні творчі контакти пов'язали молодого дослідника з істориками із провідних університетських центрів України – М.Ковальським, Ю.Мициком, Г.Швидько, П.Михайлиною, В.Грабовецьким. Багато корисного, особливо в методологічному плані, виніс він із наукових контактів із російськими фахівцями О.Дружиніною, М.Нечкіною, В.Бугановим, О.Преображенським, Г.Хорошкевич, А.Сахаровим, М.Баргом, Б.Флорею та ін.

Рубіжний етап у становленні академічного вченого – звісно, підготовка й захист дисертації. Кандидатську В.Смолій захистив у 1975 р. достроково, тобто до завершення терміну перебування в аспірантурі. Тема звучала так:

¹⁶ Копилов С.А., Степанков В.С. Леонід Антонович Коваленко: вчений, педагог, особистість. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С.169, 173.

¹⁷ Смолій В.А. [Рец.] Л.А.Коваленко. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. Вид-во Київ. ун-ту, 1973, 166 с. // Український історичний журнал. – 1973. – №11. – С.152.

«Возз'єднання Правобережної України з українськими землями у складі Російської держави». Ця проблема визначила спеціалізацію вченого на питаннях історії козацтва, національно-визвольній боротьбі українського народу, українсько-російських і українсько-польських взаєминах. В.Смолій не піддався спокусі зосередитися на кон'юнктурно вигідних темах новітньої історії або на історико-партійній проблематиці.

У грудні 1985 р. у спеціалізованій вченій раді Інституту історії АН УРСР В.Смолій захистив докторську дисертацію «Соціальна свідомість учасників народних рухів на Україні: друга половина XVII–XVIII ст.». І її тема, і проблематика наукової монографії та публікацій під час підготовки до захисту були досить нетрадиційними для тогочасної української радянської історіографії. В.Смолій змушений був виконувати дослідження в межах панівної марксистської парадигми зображення національного історичного процесу. Але розкрити проблему суспільної свідомості, духовних цінностей навряд чи було б можливим лише у традиціях позитивістського історієписання, без залучення і творчого осмислення напрацьованих світовою історичною думкою нових методологічних підходів до дослідження духовних та психологічних аспектів минулого, з'ясування думок, прагнень, оцінок сучасності представниками різних верств українського ранньомодерного соціуму. Про поширення в Україні ідей історіографічної школи «Анналів» у 1980-х рр. немає підстав стверджувати, але співзвучність у деяких методологічних підходах очевидна.

У 1986 р. В.Смолій, уже як доктор історичних наук, очолив відділ історії феодалізму Інституту історії АН УРСР. Згодом, на початку 1990-х рр., на базі цього структурного підрозділу сформувалася новітня державницька школа, а сам він перетворився на всеукраїнський координаційний центр із дослідження українського середньовіччя й раннього нового часу.

Успішною є академічна та адміністративна кар'єра В.Смолія. У 1992 р. його було обрано членом-кореспондентом, а 1995 р. – дійсним академіком Національної академії наук України. У 2015 р. став академіком-секретарем Відділення історії, філософії та права НАН України. У 1991 р. В.Смолій – заступник директора з наукової роботи, а з грудня 1993 р. – директор Інституту історії України НАН України.

Нові можливості для реалізації амбітних проектів відкрилися для В.Смолія й очолюваного ним інституту та власної наукової школи в новій історіографічній ситуації, яка сформувалася в нашій країні після проголошення незалежності 1991 р. Українська історіографія вивільнилася з адміністративних та ідеологічних тенет організованої за радянським зразком моделі розвитку й опинилася перед проблемою пошуку свого місця в інтегрованому просторі Європи. Цей процес виявився надзвичайно складним, професійне середовище повільно адаптувалося до нових умов. Важко сприймалися модерні віяння, що входили органічною складовою у простір української історіографії, розмаїття методологій, концепцій, світоглядних парадигм, плюралізм думок і конструктивний цивілізаційний діалог, які на початку ХХІ ст. вже стали нормою для вітчизняної історичної науки.

Багато хто з істориків удавалися в той час до безплідних дискусій, таврування виявів імперського та радянського тоталітарного минулого в історичній думці. Академік В.Смолій пішов іншим шляхом – продуктивним. Його тодішні праці, як конкретно-історичні, так і методологічного характеру, наповнені цілком визначеним змістом. Нарощування нових історичних знань, публікація першоджерел, актуалізація історіографічної спадщини стали основним змістом діяльності В.Смолія. Окреслювалися найбільш важливі пріоритети в дослідженні класичного періоду української історії від найдавніших часів до початку ХХ ст., а саме процеси державотворення, особливо за Київської Русі та козацької доби, національно-визвольних рухів і культурно-національного відродження України, соціально-економічних змін тощо.

Вироблені науковим колективом Інституту історії України під керівництвом академіка В.Смолія нові концептуальні підходи щодо осмислення історичного процесу почали давати результати. Ідеться про фундаментальний багатотомний академічний проект «Енциклопедія історії України» (2002–2019 рр.), низку колективних та авторських монографій, зокрема 15-томну серію «Україна крізь віки», серію біографічних нарисів «Особистість і доба», багатотомне довідкове видання «Україна: хроніка ХХ століття». «Україну крізь віки» та «Енциклопедію історії України» було відзначено, відповідно, у 2000 та 2018 рр. Державною премією України в галузі науки і техніки. Під керівництвом академіка В.Смолія реалізовано масштабні проекти: «Все про Україну» (1998 р.), «Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001 рр.)» (2001 р.), «Уряди України у ХХ столітті: науково-документальне видання» (2001 р.), «Видатні діячі України минулих століть: меморіальний альманах» (2001 р.), «Нариси з історії дипломатії України» (2001 р.), «Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси» (2004 р.), «Історія українського селянства: нариси» (2006 р.), «Нариси з історії Української революції 1917–1921 років» (2011 р.), «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття: історичні нариси» (2011 р.) та багато інших. Своєю місією В.Смолій вважає заповнення всіх лакун української історії, створення новітнього за фактажем і методологією історичного наративу. За його ініціативою на шпальтах «Українського історичного журналу» відбулася дискусія щодо майбутньої багатотомної історії України.

Творча діяльність академіка В.Смолія занадто багатопланова та всеосяжна, це рівень макроісторії, глибинне охоплення всього історичного процесу й визначення місця української минувшини у глобальній історії. В останні роки, координуючи діяльність академічних інститутів гуманітарного блоку, він започаткував низку проектів міждисциплінарного характеру. У 2018–2019 рр. за його редакцією вийшли дві книги «Нарисів з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями», готуються до видання нові проекти спільно з колегами з Інституту географії НАН України.

Як згадувалося вище, ще в 1986 р. В.Смолій після захисту докторської дисертації став на чолі одного з відділів Інституту історії. Сходження його адміністративною вертикаллю було логічним та обґрунтованим – від

завідділом до заступника директора й керівника академічного інституту. Інколи колеги-історіографи називають такий тип історика організатором історичної науки, що підспудно дещо нівелює власне наукові дослідження вченого. В.Смолій не вважає своїми найвищими досягненнями важливі й необхідні для організації української науки посади. Для нього головне в науці – численні історичні праці (а це понад 1100 різножанрових публікацій), які він написав індивідуально, глибоко осмисливши як історіографічну спадщину, так і дослідивши особисто відкриті джерела. Зовсім рідко ми характеризуємо такий необхідний вид діяльності в науковій сфері, як менеджмент в історичній науці. Понад три десятиліття перебування В.Смолія на керівних посадах, успішні результати його роботи як лідера галузі дають підстави стверджувати про сформованість окремого виду діяльності – наукового менеджменту, менеджменту в історичній науці. Найважливіша особливість його в інтелектуальній сфері полягає в тому, що інтелект, на відміну від фізичних інструментів, не належить роботодавцеві, після роботи людина забирає його з собою. Тому давній принцип «батога та пряника» в інтелектуальній сфері не спрацьовує. В історичній науці замість начальника/боса потрібен перш за все лідер. У чому його сила? Лідер – це людина, котра кличе команду в таке майбутнє, куди він і сам хоче потрапити. Лідер не збирається нікого карати, він відмовляється від наказів як форми спілкування й замінює їх обговоренням, відходить від використання в роботі документів, розроблених без участі конкретних співробітників. Головна риса менеджера-лідера полягає у запереченні нав'язаного (обов'язкового) контролю та заміні його встановленням відносин довіри в колективі науковців. Командно-адміністративна система радянських часів залишила нам у спадок стосунки «генералів» від науки й наукових «рабів», які зараз радикально переглядаються. Ефективна командна робота потребує інтелектуальної рівності. Командний дух повинен підтримувати ентузіазм учасників, без чого рідко народжуються видатні наукові досягнення.

Сформований академіком В.Смолієм новий тип сучасного менеджменту в історичній науці знайшов своє втілення у формалізованому вигляді як стратегія, або концептуальні засади діяльності Інституту історії України НАН України¹⁸. Рамковий документ визначає напрями науково-дослідної, науково-організаційної, науково-методичної, науково-освітньої, науково-видавничої, науково-популяризаторської та пам'яткоохоронної роботи задля отримання фахового (у широкому сенсі – інтелектуального) продукту у вигляді наукового та/або науково-прикладного результату: конкретних історичних студій, концептуальних пропозицій, методичних, дидактичних розробок, експертних висновків, консультацій та рекомендацій. Документ визначає місію інституту – організація і проведення на світовому рівні фундаментальних наукових досліджень історичного спрямування, створення на цьому підґрунті якісно нового інноваційного продукту для забезпечення сталого розвитку наукового потенціалу України. Стратегією інституту є збереження і

¹⁸ Див.: Концептуальні засади діяльності Інституту історії України НАН України [Електронний ресурс]: <http://history.org.ua/uk/page/concept-of-activity>

зміцнення статусу потужного міждисциплінарного дослідницького центру міжнародного рівня, забезпечення методологічної, аналітичної та інформаційної розробки міжнародних, державних, регіональних, місцевих програм і проектів історичного спрямування, своєчасне реагування на виклики часу, зокрема запити органів державної влади й суспільства. Професійний та ефективний менеджмент у галузі історичної науки, комплексна та системна діяльність Інституту історії України у відповідності з його стратегією (концептуальними засадами) забезпечили успішне проходження установою в 2019 р. атестації з найвищою в академічній сфері оцінкою (категорія «А»).

Історіографічний портрет академіка В.Смолія не був би повним без висвітлення його державної і громадської діяльності. У 1997–1999 рр. він обіймав посаду гуманітарного віце-прем'єра в уряді В.Пустовойтенка. Це був час, коли на подібні посади призначали людей із великим досвідом, блискучою освітою, величезним авторитетом у суспільстві й наукових колах (І.Курас у 1994–1995 рр., М.Жулинський у 1992–1994 і 1999–2001 рр., В.Семиноженко в 1999, 2001–2002 рр.). Знання В.Смолієм історії створювало суттєві переваги для діяльності на посаді заступника керівника уряду, особливо це проявлялося у закордонних заходах, координації академічної та університетської науки, організації роботи освітніх установ. Із плином часу, аналізуючи власну державну діяльність і тогочасної влади, академік із прикрістю відзначав, що політикум в Україні не домігся основного – на чільне місце всіх державотворчих процесів не було поставлено людину. Гуманітарна сфера розвивалася за залишковим принципом, що, власне, унеможливлювало цей розвиток. Поза увагою влади опинилися проблеми людини в багатьох регіонах, що породило конфлікти, війну на Донбасі, втрату Криму. Це була, насамперед, гуманітарна поразка України. Українські громадяни на Донбасі та у Криму так і не відчули себе справжніми українцями.

«Похід у владу» став для академіка В.Смолія стимулом для реалізації нових наукових проектів. Один із них – видання «Історик і Влада» (2016 р.). Пояснюючи його ідею, він писав: «Історик і влада – це не тільки цікавий та завжди актуальний сюжет, а складова професії практично кожного історика – від шкільного вчителя до академіка... У зв'язці історик – влада не остання роль належить самому історикові. Влада не може існувати без історика, літописця і тлумача її дій. Історик у владі – це політична фігура, котра може корегувати й навіть спрямовувати дії влади... Як це не парадоксально звучить, історик у владі є необхідним суб'єктом влади. До його компетенції належить створення політичних програм, обґрунтування геополітичного курсу країни. Проте позиція історика може бути й діаметрально протилежною, як інтелектуал він може перебувати і в опозиції до будь-якої влади чи то політичного режиму»¹⁹.

Академік В.Смолій, аналізуючи трансформації та зміни, що їх пережила за останні десятиліття українська історична наука, відзначав, що в результаті було сформовано нову інтелектуальну ідентичність

¹⁹ Див.: Історик і Влада. – К., 2016. – С.6.

вітчизняного історика. Сучасний фахівець прекрасно розуміє, що в нинішній ситуації дилетанти й чиновники від науки не будуть указувати йому, що та як робити. Натомість він цілком усвідомлює свою значущість у теперішніх практиках інструменталізації історії. Задача історика полягає у формуванні нових образів вітчизняного минулого, створенні пантеону національних героїв, переоцінці подій близького й віддаленого минулого свого народу. Оригінальним є спостереження про сутнісні відмінності статусу історичної науки в Україні та Росії: «Прикметно, що на відміну від російських істориків, котрі здебільшого зосереджені на минулому, з притаманною їм ностальгією за колишньою величчю, українські історики особливу увагу приділяють сучасному. Ідеться про погляд на давнину із сьогодення, що є підґрунтям історичного оптимізму, а не навпаки – проєкцією минулого на сучасність (і як наслідок – імперські амбіції та настрої в Росії)»²⁰.

Професійний історик, який предметно досліджує конкретно-історичну епоху, за своїми науковими інтересами, здавалося б, досить віддалений від проблем соціуму, в якому він живе. Але справжній історіограф завжди думає про престижність власного фаху, розмірковує про роль історичної науки у суспільстві. За словами В.Смолія, «про історію, її значення й місце у житті кожного суспільства тривають нескінченні фахові (і не дуже) суперечки. Проте реальне усвідомлення історієписання як культурного й духовного феномену у суспільному житті зазвичай відбувалося лише з висоти історичного часу»²¹. Подібна «висота історичного часу», моральний і науковий авторитет академіка В.Смолія дають йому можливість адекватно судити про фах історика, залучати громадськість до вирішення нагальних проблем історичної суспільної свідомості. Чітка позиція щодо ролі істориків та історії у сучасному українському суспільстві органічно доповнює історіографічний портрет ученого. «Якщо говорити про фах історика, – зауважує В.Смолій, – то варто усвідомити, що це – вислід праці багатьох людських поколінь, інтелектуальних, культурних, духовних потуг. За різних часів традицію історієписання представляла ціла галерея діячів – писці, жерці, хроністи, монахи-літописці, відлюдники-переписувачі, мандрівні мужі, антиквари, ерудити, придворні історіографи, мислителі нового часу, поважні члени університетських корпорацій, любителі-аматори, незалежні дослідники та ін. Усі вони століттями прокладали шлях до перетворення Клію від служительки мистецтва до навчительки життя, від хранительки фактів до порадиці прагматичного розуму, від філософської візіонерки до науки про історичну людину»²². Академік В.Смолій у своїй науковій творчості виходить із того, що історія як наука залишається зіпертою, головним чином, на людський досвід і його антропологічне, культурологічне осягнення в найрізноманітніших виявах історичного буття. Справжній фах історика здобувається завдяки багаторічній роботі

²⁰ Історик і Влада. – С.8.

²¹ Інтерв'ю головного наукового редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В.А.Смолія з нагоди 60-річчя // Український історичний журнал. – 2017. – №6. – С.14.

²² Там само.

з джерелами, складним і повсякденним потугам думки навколо тлумачень фактів та подій минувшини, безцінним комунікативним практикам спілкування зі старшими й молодшими колегами, десяткам і сотням цехових нюансів та нібито «дрібниць», які дозволяють побачити, уявити, відчуту історичну людину, зрозуміти мотиви її поведінки, темп буття тощо.

Академік В.Смолій, очолюючи державні, академічні, громадські фахові корпорації істориків (зокрема Українську академію історичних наук, яку він утворив у 1999 р. і реанімував у 2017 р.), є справжнім лідером професійної спільноти, він виявляє турботу про інтелектуальний і матеріальний стан українських істориків. «На сьогодні існування, точніше буття цеху істориків як спільноти, – розмірковує В.Смолій, – забезпечують конкретні й живі люди – представники кількох поколінь, різного віку, досвіду, відмінних творчих можливостей, зацікавлень, уподобань і досягнень, у чомусь неперевершені фахівці, а у чомусь – недосконалі (як усі ми) люди зі своїми чеснотами й вадами. Розірвати цей людський, комунікативний зв'язок, цей самобутній ланцюг поколінь насправді означає знищити середовище, в якому він плекається десятиліттями. Хотілося б, щоб наше суспільство та громадськість замислювалися, переймалися, опікувалися не лише утилітарними і прагматичними проблемами ціни, вартості, а й культурними та інтелектуальними потребами. Адже неможливо спроектувати й, урешті-решт, збудувати успішне майбуття, спираючись на морок забуття своєї минувшини»²³.

В останні роки у світі дедалі більше набуває популярності так звана публічна історія. Її не варто зводити тільки до популяризації історичних знань шляхом їх спрощення чи примітивізації. Публічна історія – це, насамперед, теорія і практика побутування історичних знань у суспільстві, це – використання історичних знань та їх абсолютна доступність для всіх членів соціуму. Публічна історія – корінна ознака громадянського суспільства, для якого немає закритих, табуйованих тем. Сильна нація не соромиться «незручних питань» у розумінні своєї історії. Справжня історія завжди патріотична. У цьому глибоко переконаний академік В.Смолій: «Коли мова заходить про історика-патріота, то важко обійтися без згадки про історика-антипатріота (і ще багато влучних синонімів можна тут підібрати). Проте, мені здається, що правда історії (якщо вона не препарована ідеологічно, а справжня) завжди є патріотичною»²⁴.

Донесення історичних знань до суспільства здійснюється через найрізноманітніші форми побутування публічної історії – медіа, інтернет, музеї, бібліотеки, кіно та ін. Найефективнішим вочевидь каналом є шкільна історична освіта. Академік В.Смолій завжди вважав справою честі й обов'язком академічного історика брати участь у творенні підручників з історії. Він – автор діючого підручника з історії України для 7 кл. з 1983 р. і по цей час, тобто 37 років. Це абсолютний рекорд, адже жодна інша навчальна книжка з історії не наближалася до таких показників. В.Смолій має свою чітко

²³ Там само. – С.16.

²⁴ Академік Валерій Смолій: Правда історії, якщо це таки правда, завжди патріотична // День. – 2011. – 14 липня.

окреслену позицію щодо підручникотворення й удосконалення дидактичних засад історичної освіти: «Передусім треба відділяти підручникове знання від наукового, історичного знання. Це різні форми знань, так само, як різними формами знань є мас-медійне знання і те ж наукове знання. У нас же це все досить часто плутають. І найбільша проблема нинішнього підручника – складніша. Справа не в тому, що хтось прагне висвітлювати історичний процес з етноцентричних, а хтось – із антропоцентричних позицій. Проблема полягає в тому, що підручник, коли він доходить до школяра або вчителя, часто виявляється далеко не інтелектуальним продуктом лише одного автора, а продуктом узгоджених позицій. Тобто утворюється такий ланцюжок: спочатку автор подає рукопис; далі відбувається рецензування, подаються зауваження, які автор зобов'язаний врахувати. Далі з'являються відгуки фахівців, подекуди дуже критичні. І автор квапливо починає шукати вихід з цього становища, згладжує всі “гострі кути”, а в результаті авторське бачення нівелюється»²⁵.

Акцентувати увагу на творчих планах і перспективних проектах, або ще не реалізованих мріях, коли йдеться про таку масштабну особистість, як академік Валерій Смолій, було б занадто тривіальним і банальним. Ще з початку своєї наукової кар'єри він завжди бачив та розумів логіку розвитку історичної науки, умів прогнозувати її подальші шляхи й можливі трансформації. Він має на подив унікальне відчуття перспективних і популярних проектів. Ніхто не може пригадати, щоб якийсь дослідницький задум, ініційований В.Смолієм, застарів уже під час його реалізації, хоч, насправді, така ситуація досить часто виникала в гуманітаристиці, особливо у зв'язку з політичною нестабільністю в Україні. Перспективні проекти є, і вони будуть реалізовані, адже модерний етап розвитку історичної науки в нашій країні та світі відкриває нові теми для досліджень. Очевидна тенденція до сегментації колись єдиної історичної дисципліни на багато самостійних галузей: соціальна, політична, історія повсякденності тощо. Окрім того, з'являються нові методик та методології дослідження. «Але треба при цьому пам'ятати, – зауважує академік В.Смолій, – що той шлях, який пройшла західна історична наука, бере свій початок з кінця XVIII ст., а перші вагомі результати реально з'являються в XIX ст. Ми ж вважали, що подолаємо цей шлях у форсованому темпі – достатньо запозичити матрицю і накласти фактаж. Проте не завжди просте рішення – результативне. Незаперечно одне – українська історична наука неухильно і впевнено інтегрується в загальноєвропейський історіографічний процес»²⁶.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

До XXIII Міжнародного конгресу історичних наук

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.01.019>

УДК: 930(438:100)«20»

Ян Поморський

габілітований доктор, професор,
професор кафедри методології історії та досліджень XX–XXI ст.,
Університет М.Кюрі-Скłodовської в Любліні
(Люблін, Республіка Польща), jan.pomorski@umcs.lublin.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5667-0917>

ВЕЛИКА ЗМІНА: ІСТОРІЯ ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ... ПОСЛАННЯ XX ЗАГАЛЬНОГО З'ЇЗДУ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ ДО ІСТОРИКІВ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ*

Анотація. *Мета дослідження* – розкрити значення XX Загального з'їзду польських істориків у контексті дискусій про статус історії, які тривають у Центрально-Східній Європі у зв'язку з XXIII Міжнародним конгресом історичних наук, що відбудеться 23–29 серпня 2020 р. в Познані. **Методологія дослідження.** Застосовано історіографічний і наукознавчий аналізи для визначення стану й соціального статусу сучасних історичних досліджень у Польщі та країнах Центрально-Східної Європи в умовах глобальних і регіональних викликів. **Наукова новизна.** Узагальнено досвід сучасної польської історіографії, яка пропонує нові організаційні й методологічні підходи до розвитку історичних досліджень і функціонування історичного знання у цифровізованому суспільстві. **Висновки.** Показано, що наприкінці XX ст. університетські історики втратили свою монополію – перестали бути єдиними охоронцями колективної пам'яті, котрі вирішують, що з минулого буде врятоване від небуття. Змінився спосіб оповідання про минуле, розповідь про нього демократизується і приватизується, вона можлива різними способами та з різних перспектив. Академічна історіографія повинна відповісти на цей виклик, звернувши увагу на роль «великих змін» в історії, які вимагають від істориків більшої сміливості в рамках транснаціональних підходів, подолання конфліктів пам'яті. Необхідні спільні зусилля істориків, зокрема з країн Центрально-Східної Європи, із метою відповіді на питання, яка історія нам потрібна сьогодні та якою повинна бути їхня відповідальність за створювані історії. Висловлені пропозиції стануть предметом обговорення на XXIII Міжнародному конгресі історичних наук у Познані.

Ключові слова: XX Загальний з'їзд польських істориків, транснаціональна історія у Центрально-Східній Європі, травматична історія Європи XX ст., соціальна відповідальність істориків, XXIII Міжнародний конгрес історичних наук.

Геракліт навчав нас, що «немає нічого постійного, за винятком змін», але швидкість, з якою ці зміни у середовищі історичної науки відбуваються сьогодні, за життя одного покоління істориків, означає справжню революцію. Маємо на увазі великі зміни в області спільного використання джерел через

* Переклад із польської мови – Леонід Зашкільняк (Львів)

масове їх оцифрування та опублікування в Мережі, через зміни у формі присутності історії у суспільному житті, створення електронної історії (від блогів до інтернет-форумів, від історичних відеоігор до спеціалізованих порталів та електронних журналів, а також магістерських і докторських дисертацій, що реалізовані винятково в парадигмі «digital history»). Наслідком цього стала радикальна зміна в межах потреб і очікувань наших студентів щодо академічної історії. «To be “e-”, or not to be. That is the question», – ось реальне питання й вибір, з яким сьогодні стикається кожен історик, незалежно від того, живе він у Польщі, Україні або Німеччині, чи навіть ширше: в Європі, Америці, Азії¹.

Наприкінці ХХ ст. університетські історики втратили свою монополію – вони перестали бути єдиними охоронцями колективної пам'яті, котрі вирішують, що з минулого буде врятоване від забуття. Сьогодні, в епоху інтернету й соціальних мереж кожен може залишити свій цифровий слід, будувати свою цифровізовану історію. У ХХІ ст. історія присутня у суспільному житті в різний спосіб: науково-популярні книжки, комікси та історичні додатки до часописів; спеціалізовані історичні програми на телеканалах, тисячі історичних, парадоксальних і документальних фільмів; сотні історичних порталів; історичні ігри – від настільних до відеоігор, у тому числі з використанням технології віртуальної історичної реальності («Virtual Historical Reality»); рух реконструкторів та організовані ними історичні вистави, що збирають тисячі людей. Це видимі ознаки нашого часу. У Польщі, наприклад, 850 тис. молодих поляків регулярно грають в історичні ігри: від настільних до відео, а понад 250 тис. беруть активну участь у різних реконструкційних групах. Середня кількість щоденних відвідувань польських історичних порталів перевищує 100 тис.! Я говорив про цей новий напрям у доповіді на відкритті ХХ Загального з'їзду польських істориків під назвою «Сила історії».

На очах мого покоління змінився спосіб оповідання про минуле, розповідь про нього демократизується і приватизується, вона можлива різними способами та з різних перспектив. Академічна історіографія повинна відповісти на цей виклик, і не можна не помітити, що сьогодні в неї великі проблеми, і не тільки в Польщі. Про це говоритимуть історики з декількох десятків країн на ХХІІ Міжнародному конгресі історичних наук, який відбудеться 23–29 серпня 2020 р. в Познані й, безсумнівно, стане одним із найважливіших викликів, з яким нам доведеться зустрітись².

Хтось може запитати, чому тема ХХ Загального з'їзду польських істориків звучала як «Велика зміна»? Нами керувало прагнення підкреслити той факт, що ми зустрілися в Любліні 18–20 вересня 2019 р. у групі з 900 істориків, які представляли в основному польську історичну спільноту, а також запрошених на наші зустрічі фахівців із Литви, Білорусі, України, Чехії, Словаччини, Німеччини, Франції й Великобританії, щоб обговорити основні історичні зміни в контексті чотирьох річниць, котрі припадали на 2019-й рік:

¹ Див.: *Guldi J., Armitage D. The History Manifesto.* – Cambridge, 2014.

² Веб-сайт конгресу вже працює, див.: [Електронний ресурс]: <https://ichs2020poznan.pl/en/>

– 450 років від підписання в нашому місті польсько-литовської унії, яка означала *Велику зміну* – не тільки зміну устрою – у нашій частині Європи.

– 150 років від *Великої зміни*, що полягала в наданні виборчих прав жінкам (Вайомінг, США; у Польщі з 1918 р.). Це добрий привід запитати про роль жінок в історії, про Велику зміну, викликану появою жінок у публічній сфері в нашій історії (тим більше, що жоден із попередніх з'їздів до цього часу не займався цим питанням серйозно).

– 80-та річниця вибуху Другої світової війни, яка провокує питання про її генезу, про роль обох тоталітарних режимів, про особисту відповідальність Гітлера і Сталіна за її початок, про пасивність Заходу та його поступки щодо зростаючої агресії проти слабших країн у Центрально-Східній Європі.

– 30-річчя польської трансформації, яка поклала початок «Осені народів» – *Великій зміні* в європейській історії, що полягає в мирній деконструкції Ялтинської системи.

Крім того, була також 50-та річниця X Загального з'їзду польських істориків, який теж відбувся в Любліні (1969 р), що стало приводом для того, аби поставити запитання: як сталася *Велика зміна* за ці півстоліття у світовій, європейській і польській історіографіях?

Не дивно, що саме роздуми про *Велику зміну* в окреслених вище проблемних областях, а також інших проблемах, що мають істотне значення для конкретних галузей і субдисциплін історичної науки, стали лейтмотивом дискусій та обговорень з'їзду як на пленарних засіданнях, так і у секціях. Нас супроводжувало переконання, як метафорично висловився один історик, що «ми пізнаємо минуле тільки після переходу на іншу сторону дзеркала. На тому боці, з якого ми почали подорож у минулі роки, зараз нічого немає, тому що все, що залишається, існує “перед дзеркалом” в одному або декількох відображеннях, творцями яких є також самі історики»³.

Ми повною мірою висловили наші власні наміри як члени організаційного комітету XX Загального з'їзду польських істориків у Любліні, який я мав честь очолювати, у прийнятому зверненні форуму:

«Ювілейний XX Загальний з'їзд польських істориків скликаємо в Любліні у зв'язку з 450-річчям польсько-литовської унії, котра для народів нашої частини Європи означала тривалий історичний шлях, що веде, як сказав Іван Павло II, “від Люблінської унії до Європейського Союзу”, і 30-річчя великої трансформації 1989 р., названої “Осінню народів”, яка для кінця XX ст. була не менш значущою, ніж “Весна народів” для XIX ст. [...]»

Як досліджувати ці та інші великі зміни в історії, як уловити їх історичне значення? Як пізнавально шукати істину про трансформаційні процеси і структури, пам'ятаючи слова Збігнева Герберта про те, що “Історія є в руках людини, яка випросталася, відновила свою честь і гідність і не дозволить себе принизити”. Ці питання визначають проблемну вісь

³ Serczyk W.A. Historia z drugiej strony lustra // Historyk i Historia: Studia dedykowane pamięci Prof. Mirosława Francicia / Red. A.Walaszek, K.Zamorski. – Kraków, 2005. – S.33.

симпозіумів та інтелектуальний клімат дискусій і обговорень на XX Загальному з'їзді польських істориків [...]

Ми зустрінемося в Любліні 18–20 вересня 2019 р., через 50 років після X Загального з'їзду польських істориків, який також проходив у Любліні, що дає підставу задуматися над змінами, котрі відбулись у польській історіографії за минулий час, і над викликами, що стоять перед нами сьогодні. Чесний баланс здобутків і невдач минулої півстолітньої академічної історіографії в Польщі та її теперішнього місця в європейській і світовій науці ще попереду, і настав час, нарешті, із цим завданням упоратись.

Дехто твердить, що наша історіографія переживає кризу, у той час, коли поляки живуть історією, вона пронизує наше повсякденне життя, постійно присутня в публічному просторі, а держава робить акцент на історичній політиці як на основі патріотичного виховання. Навіть якщо хтось не поділяє такої думки, пошук відповіді на питання, яка історія сьогодні потрібна полякам, є водночас обов'язком та імперативом для всього історичного середовища. Тим більше, коли вітчизняна історична політика конфронтує з історичною політикою наших сусідів і, у більш широкому сенсі, з європейською історичною політикою, тому що пошук джерел європейської ідентичності стає надзвичайно важливим у контексті зіткнення цивілізацій, свідками якого ми є».

Як можна зауважити, це було програмне нав'язування й до традицій попередніх загальних з'їздів, пов'язаних із відзначенням важливих річниць і пошуком відповідей на фундаментальні для історії та істориків питання сьогодення. Ми були переконані, що в історичній науці належить насамперед *сміливіше й амбітніше ставити запитання*. Можна сказати, що заклики «сміливіше» та «амбітніше» супроводжували оргкомітет від самого початку роботи XX з'їзду. Ми поставилися до них як до директиви, коли «розписували» концепцію організації роботи форуму в п'яти пленарних панелях і розмовляли з координаторами десяти секцій, у рамках яких відбувалася робота⁴.

Таким чином, я хотів би плавно перейти до представлення нового формату Люблінського з'їзду, прийняття якого виявилось ключем до його успіху. Формулу попередніх загальних з'їздів неможливо було зберегти. Ми її добре знаємо: кілька сотень доповідей, здебільшого на дотичні теми, цікаві тільки для їх авторів; постійний брак часу на сесіях, тому що доповідачі намагаються прочитати свій 20-сторінковий текст упродовж 20 хв.; вічна нестача часу для наукової дискусії, котра зрештою повинна бути найважливішою на будь-якій конференції. На XX Загальному з'їзді польських істориків нам удалося повністю покінчити з цією практикою. Ми ухвалили принцип, що як пленарні засідання, так і робота в окремих секціях (від античності до сучасної історії)

⁴ Про концепцію з'їзду та приготування до нього докл. див.: *Pomorski J. About the Need for Community Self-Reflection: The New Formula and the Program of the XX General Assembly of Polish Historians // Res Historica. – 2019. – №47. – P.11–28.*

матимуть характер дискусій навколо *великих тем*, суттєвих для певної епохи, визначених та узгоджених фаховим середовищем у рамках конкретних проблемних груп, які працювали впродовж кількох місяців до з'їзду. Уже саме визначення цих тем виявилось вражаючим успіхом, тому що всі погодилися, що вони заслуговують колективного осмислення. Ми також домовилися, що обговоренню у секціях передуватимуть *вступні доповіді*, замовлені оргкомітетом у результаті відкритого конкурсу щодо їх підготовки, і вони будуть виставлені на веб-сайті з'їзду за три місяці до його початку, аби всі могли добре підготуватися до обговорення. На самому форумі доповідачі отримали від організаторів усього 15 хв., щоб представити свої тези у вигляді мультимедійної презентації й дати реальну можливість провести серйозні, а не формальні дебати. Це дало добрий результат, і дискусії, на думку їх учасників, були дійсно жвавими, стимулюючими та, що найважливіше, на високому професійному рівні. Особисто вважаю це найважливішим і тривалим успіхом Люблінського з'їзду. Новий формат склав іспит, і кожен наступний з'їзд істориків зможе скористатися цим досвідом. Ми також передбачили місце й час у рамках *спеціальної постерної сесії* для докторантів та молодих дослідників, яким було надано можливість представити результати своїх досліджень широкій аудиторії, що також стало нововведенням у польському історичному середовищі.

Усіх, хто цікавиться програмою XX Загального з'їзду польських істориків та виголошеними доповідями, запрошую на наш веб-сайт (www.xxpzhp.umcs.lublin.pl), де доступно комплект текстів і докладні мультимедійні звіти з форуму.

З очевидних причин ми, як організаційний комітет, надали особливого значення п'яти тематичним панелям, відкритим для всіх учасників з'їзду. Вони мали й фактично стали імпульсом для саморефлексії. Дозволю собі донести ідею кожної з них до українських істориків у кількох реченнях.

На відкритті з'їзду ми запропонували першу панель «Спадщина Люблінської унії», модераторами якої виступили професори Губерт Лашкевич (Центр східних досліджень Варшавського університету) та Норман Дейвіс (Оксфордський університет). Ми хотіли покінчити з небезпечним полоноцентризмом у поглядах на унію й запровадити перспективу транснаціональної історії, представлену відомими учасниками дискусії: Юрате Кяупене (Литва), Робертом Фростом (Великобританія), Даніелем Бовуа (Франція), Генадзем Сагановичем (Білорусь). На жаль, через хворобу не приїхав оголошений у програмі проф. Ярослав Грицак з України, але як він, так і проф. Тімоті Снайдер (Сльський університет) надіслали свої тексти. Уже незабаром можна буде ознайомитися з цією надзвичайно цікавою дискусією, оскільки всі матеріали будуть опубліковані в «Пам'ятнику XX Загального з'їзду польських істориків у Любліні», який повинен вийти друком польською й англійською мовами в 2020 р. Ключем до цієї розмови стали поставлені всім учасникам панелі питання про феномен *Речі Посполитої Польсько-Литовсько-Руської*:

– що дозволило їй розвиватися, розширюватися та проіснувати аж до кінця XVIII ст. у дедалі більш небезпечному оточенні?

– чим вона вирізнялася на тлі європейських монархій?

– як інститути влади Речі Посполитої служили державі?
 – і як держава служила суспільству?
 – нарешті, *суспільству* – це кому?
 – і, насамкінець, як І Річ Посполита *сприйняла те*, що Тімоті Снайдер назвав процесом *конструювання новочасних націй у «молодшій Європі»*⁵.

Я глибоко переконаний, що це – фундаментальні питання для розуміння історії Центрально-Східної Європи, і наша панель, нічого остаточного не постановляючи, створила підстави для опрацювання нової дослідницької програми у цьому питанні.

Ми закінчили перший день з'їзду панеллю «Історія Польщі з перспективи жінок». Уперше в історії подібних форумів у такому масштабі було порушено проблему присутності жінок в історії Польщі та в польській історіографії, усвідомлюючи жіночий дуалізм: жінки як актори історичних подій та історики, що розповідають історію з жіночої перспективи. Як досліджувати історію жінок? Як писати історію жінок? Як поширювати історію жінок? Це три питання, які ми сформулювали на початку дебатів. Але під час них з'явилися й нові: чи стаття дослідника має значення в історичній оповіді? І який образ історії Польщі випливає зі студій, що здійснюються історикнями, та чи суттєво він відрізняється від «чоловічого» підходу? Приводом для постановки таких питань стала книга «Історія жінок у Польщі: Дискусія навколо майбутнього синтезу»⁶. Інтерес до панелі був величезним (у тому числі з боку ЗМІ), що свідчить про те, що й у нашій частині Європи інтерес до «Her-story» в опозиції до «His-story» може виявитися чимось більшим, ніж просто тимчасовою модою.

Третю панель ми назвали «Який шлях пізнання минулого? Польська історіографія між Х і ХХ з'їздами Польського історичного товариства». З одного боку, вона мала «розрахунково-діагностичний» характер щодо шляху, який пройшла польська історична наука впродовж п'ятдесяти років, котрі відокремлюють два люблінських з'їзди, а з іншого – стала спробою зіставлення польської історіографії і світової гуманітаристики. Авторами концепції панелі були історик історіографії проф. Рафал Стобецький із Лодзинського університету (частина I) і фахівець із методології й теорії історії з Університету А.Міцкевича в Познані проф. Ева Доманська, яка працює також у Стенфордському університеті (частина II). Автор головної доповіді до частини I «Досвід історіографії ПНР із перспективи перелому 1989 р.» проф. Кшиштоф Заморський з Ягеллонського університету у Кракові спробував відповісти на питання, в якому стані 1989-й рік застав польську історіографію, показуючи сильні та слабкі сторони історичних досліджень, що проводилися за часів «народної Польщі», і задаючись питанням, які теми тоді вважалися табу. Думаю, що його спостереження, хоча і стосуються Польщі, вдало відображають становище істориків у всіх країнах, де панував СРСР.

⁵ Snyder T. The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus 1569–1999. – Yale University Press, 2003.

⁶ Dzieje kobiet w Polsce: Dyskusje wokół przyszłej syntezy / Pod red. K.A.Makowskiego. – Warszawa, 2014.

Автор другої доповіді «Нові тенденції польської історіографії після 1989 р.» проф. Томаш Вісліч з Інституту історії Польської академії наук зосередився на пізнавальних, теоретичних, методологічних та етичних викликах, з якими зіткнулися польські історики після 1989 р. Розмірковуючи над новими ідеями в польській історіографії, учасники дискусії намагалися знайти якусь польську специфіку/новаторство досліджень, що здійснюються в межах історичних наук, наприклад у рамках транснаціональної чи постколоніальної історії, економічної й соціальної історії, історичної антропології чи усної історії (щоб обмежитися лише цими найпопулярнішими субдисциплінами), які відрізняють їх на міжнародному тлі та могли би сприяти просуванню польської історіографії, її співучасті у творенні глобального знання про минуле. Тут чітко відчувалася атмосфера підготовки та підкреслення польської присутності й внеску у світову історіографію напередодні майбутнього Міжнародного конгресу історичних наук, який організовує Міжнародний комітет історичних наук (МКІН), що базується у Женеві.

Координаторами четвертої панелі «Історія в публічному просторі: Феномен історичних музеїв» були Роберт Костро (директор Музею історії Польщі), Даріуш Столя (колишній директор Музею історії польських євреїв «Полінь») та Рафал Внук (співавтор сценарію й один із найближчих співробітників Павла Махцевіча, звільненого державними органами творця та першого директора Музею Другої світової війни у Гданську), тобто історики, котрі поєднують уміння розмірковувати про сферу публічної історії з конкретним практичним досвідом у цій справі. Своєрідний бум на сучасні історичні музеї почався в Польщі з відкриття 31 липня 2004 р. інтерактивного Музею Варшавського повстання. У 2018 р. кількість його відвідувачів перевищила 1,6 млн осіб! Професорка Анна Зембінська-Вітек у вступній доповіді до дискусії показала всю складність сучасних музейних наративів, натомість професор Пьотр М. Маєвський поставив сміливе запитання, кому насправді належать історичні музеї в добу боротьби за пам'ять та спроби її привласнення? На його думку, найважливішою зацікавленою стороною є / має бути громадянське суспільство, а не держава. Треба враховувати той факт, що у ХХІ ст. історик здобув інструменти та можливості створювати гіпертекстові, інтерактивні музейні оповіді про минуле, сила впливу яких на свідомість реципієнтів зросла в кілька разів у порівнянні з класичними текстовими наративами, що підтверджується дослідженнями в галузі нейронауки та методології аудіовізуальної історії. Це чудовий шанс, але й велика загроза... Наполегливо рекомендую ознайомитися з цими доповідями, які своїм значенням виходять далеко за польський контекст.

Завершальною на з'їзді стала панель «Яка історія потрібна полякам сьогодні?», котра, звісна річ, могла б мати свої національні відповідники в кожній із країн нашого регіону, тому що литовці, латиші, естонці чи українці також задають собі подібні питання. Тут зіткнулися два бачення польської історії і дві парадигми мислення про соціальну відповідальність історика. Звичайно, ми всі знаємо, що історія часто пишеться з патріотичних міркувань. І немає в тому нічого прикрого (а навіть більше – «поганого»): історія

є надзвичайно важливим фактором формування ідентичності спільноти, а спільно осмислювана історія створює *соціальний капітал*, без котрого ми як нація втрачаємо онтологічну історичну безпеку і здатність до колективної дії / змінювати світ⁷. Історіографія – якщо вона хоче бути наукою – має, однак, інтелектуально змагатися з пастками або обмеженнями, які ці патріотичні мотиви можуть вносити до історичного пізнання. Наприклад, треба пам'ятати, що з перспективи історичної науки, як стверджує видатний американський історик Тімоті Снайдер: «Нація не є ані предметом віри, ані насмішки, а предметом дослідження»⁸. Як тоді не потрапити в пастку націоналізму, наприклад, коли ви хочете написати історію ХХ ст. в парадигмі афірмативної історії? Чи можна думати, що найважливішим є благо своєї нації й дивитися на всесвітню історію з перспективи національної політики пам'яті? По суті, це питання про кордон між патріотизмом і націоналізмом. Тоді можна звернутися до уроків історії ХХ ст.⁹, можна, якщо хтось хоче, звернутися до книги Кароля Войтили «Пам'ять та ідентичність», де знаходимо таку думку папи Івана Павла II й послідовно дотримуємося її: «Для націоналізму характерно те, що він визнає тільки добро свого народу і тільки до нього прагне, не рахуючись із правами інших. Патріотизм натовмість, як любов до Батьківщини, надає всім іншим націям те саме право, що і власній, і тому є шляхом до впорядкованої суспільної любові»¹⁰.

Ось чому вміння історика щодо віртуального переміщення у часі та просторі варто оцінити й відповідно експонувати, тому що воно, як і раніше, залишається невід'ємною цінністю історіографії, а потреба створення транскультурних і транснаціональних наративів є найактуальнішою. Наприклад, Тімоті Снайдер прямо пише у «Кривавих землях», що найважливіший досвід ХХ ст. не можна описати/зрозуміти/пояснити, залишаючись у рамках історії однієї нації. «Масове вбивство відірвало єврейську історію від європейської, а східноєвропейську від західноєвропейської. Злочин не сформував націй, але все ще визначає її інтелектуальну сепарацію – через десятиліття після відходу в небуття ери націонал-соціалізму і сталінізму»¹¹.

Інтелектуальний поділ націй як тягар травматичного історичного досвіду кожного з них. Глибоко задумаємося. Який вихід із цього лабіринту? Особливо перед обличчям конкурентних політик пам'яті, що спираються на суперництво в тому, хто постраждав найбільше. Поль Рікер підказує:

«Важливою є освіта, що показує також аргументи, мотиви й пам'ять інших учасників конфлікту. А крім освіти необхідна публічна дискусія – колективний розгляд альтернативних сценаріїв історії, конфронтація пам'яті різних сторін

⁷ Докл. див.: Pomorski J. Polityzacja / mitologizacja historii, czyli w czym neuronauka (i metodologia) może pomóc badaczowi historii najnowoczej? // Historia@Teoria. – 2017. – №4. – S.15–42.

⁸ Snyder T. The Reconstruction of Nations... – P.23.

⁹ Див.: Pomorski J. Timothy Snyder's lessons on history and from History: A Metahistorical Approach // Lessons on history and from History: In Honour to prof. Timothy Snyder – honoris causa doctor of Maria Curie-Skłodowska University. – Lublin, 2018. – P.9–93.

¹⁰ Jan Paweł II. Pamięć i tożsamość. – Kraków, 2005. – S.73.

¹¹ Snyder T. Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin. – New York, 2012. – P.20.

конфлікту, меморіалізація трагічних подій. І траур важливий. Не тільки пасивний смуток, але й активна жалоба за тими, кого ми втратили, за тими, кого ми виключили, і за тим, що було безповоротно втрачене»¹².

Тому тягар історії має етичний вимір: для історика, а також для соціальної відповідальності історії як дисципліни. У цьому сенсі Гейден Вайт писав, що кожен із нас несе у собі якийсь «тягар історії»¹³. Він сприймає минуле як тягар, з яким доводиться мати справу (біблійне «нести тягарі один одного»). Добре, коли писання історика супроводжується усвідомленням відповідальності за соціальне сприйняття його творчості. Також тоді, коли він має справу з історією свого народу. Мені доводилося говорити зі Снайдером, що нація повинна розглядатися істориком як об'єкт дослідження. Це та ж парадигма мислення, яку знаходимо у висловлюваннях видатного польського історика єврейського походження Марцелія Гандельсмана на Загальному з'їзді польських істориків, що проходив у Варшаві 1930 р.:

«Бо одне тільки вимагає від нас, своїх учителів, польська нація: правди, навіть найгіркішої, найжорстокішої, але щирої правди, без оболонки і без кліше, “істинної” правди. Бо тільки знанням про сувору реальність, як вона існує, так і дійсно як вона існувала, громадянин великої, вільної нації може виховати себе як свідомого творця своєї долі, долі нації й держави».

Чи почуваємося сьогодні у Центрально-Східній Європі спадкоємцями цього мислення про себе як про громадян великих, вільних націй, котрі хочуть виховувати себе свідомими творцями історії? Що ми, історики, робимо, аби в наших суспільствах зростало усвідомлення того, що наша доля, доля Європи, – у наших руках?

Гандельсман уважав, що це обов'язок історика, обов'язок ученого, і сам пішов цим шляхом. Послідовно, до кінця, що для нього означав смерть у концтаборі. Нещодавно я знову звернувся до його есе про абсолютизм, написаному у час, коли він переховувався від гітлерівців. Після війни вдова професора передала машинопис цієї праці до Польської бібліотеки в Парижі, а редактор Єжи Гедройць опублікував її кількома роками по тому, у 1981 р., в «Історичних зошитах». Думаю, що Гандельсман не випадково писав про освідчений абсолютизм під час війни, і не випадково Гедройць витягнув цей текст із небуття під час першої «Солідарності» (1980–1981 рр.). Чому? Тому що він написаний із позицій нації як історичного творця, якому довелося змагатися з чужою Силою Історії. Це досвід не тільки польських, а й багатьох народів нашої частини Європи:

«Наш народ розірвали на частини зсередини та підсмажували ззовні. Здавалося, що немає сил зупинити цю жахливу хвилю руйнувань, яка безжалюбно валиться на нас, якщо не буде

¹² Ricoeur P. Większość była gapiami: Rozmowa Jacka Żakowskiego z Paulem Ricoeurem // Rewanż pamięci. – Warszawa, 2002. – S.56.

¹³ White H. The Burden of History // History & Theory. – 1966. – Vol.5. – №2. – P.111–134.

посилений опір нації у самій її основі, якщо, закривши очі на все інше, відтявшись від безпосереднього минулого, не візьметься він тільки й винятково за в'язання коріння його буття, зміцнення сили їх тривання, підтримку його зростання за умови одночасного розвитку його думки у відповідності до засад новочасної науки»¹⁴.

Можна повторити за Гандельсманом, що ніхто нас, істориків, не звільнить від цієї відповідальності за будівництво свідомості наших власних суспільств, що зміна існуючого світу на краще можлива! Отже як писати національні історії? Зізнаюся, особисто я поділяю у цьому питанні думку видатного польського експерта з сучасної історії професорки Кристини Керстен: «Переконана, що можна примирити раціональне ставлення до свого минулого з глибокою прихильністю до нього, найглибшу критику – з любов'ю до того, що своє й рідне»¹⁵.

Тим більше, що те, що сталося в минулому, також може бути для нас попередженням або пересторогою. Так, наприклад, трактує досвід ХХ ст. Тімоті Снайдер, і тому він вирішив оголосити працю «Про тиранію: Двадцять уроків із ХХ століття», вважаючи, що свобода й демократія сьогодні перебувають під загрозою та постійно вимагають нашої громадянської пильності і прихильності¹⁶. У своїй останній книзі «Дорога до несвободи: Росія, Європа, Америка» історик з Єльського університету також звертає увагу та те, що ми живемо за часів *постправди*, коли історична реальність, створена в публічному дискурсі політиками, виявляється для реципієнтів «правдивішою», аніж факти, на які посилаються історики!¹⁷

Ось чому я стверджую, що *сила історії відповідає енергії, яка виникає в результаті поділу атома*. На ХХ Загальному з'їзді польських істориків у Любліні я говорив, що історія, подібно до ядерної енергії, може мати руйнівне й мирне застосування. Невірно використана, історія може мати силу враження водневої бомби. Ми випробували це у ХХ ст., коли уми, історично поневолені десятиліттями, охопили Європу. Але та сама історія, розказана інакше, може стати рушійною силою позитивних соціальних змін, що ми теж бачили в тій самій Європі за нашого життя. Ця позитивна, потужна сила історії спрацювала, коли ми змогли спільний досвід і переживання історії перетворити на реальний соціальний капітал. У Польщі, у Литві та інших країнах нашого регіону.

Ось чому реальний виклик, з яким стикається сьогодні кожен історик у Центрально-Східній Європі, полягає в тому, як навчити своїх співвітчизників зрозуміти шлях, котрий ми пройшли разом як нації, щоб опинитися там, де ми знаходимося сьогодні. І те, що методологи історії називають *мисленням / історієтворчою діяльністю* – активне ставлення до реальності, яке випливає з переконання, підкріпленого історичним знанням, що зміни

¹⁴ *Handelsman M.* Absolutyzm oświecony // *Zeszyty Historyczne*. – 1981. – R.57. – S.70.

¹⁵ Див.: [Електронний ресурс]: http://kerstens.org/fundacja/Krystyna/badania/KK_Przygoda9.shtml

¹⁶ *Snyder T.* On Tyranny: Twenty Lessons from the Twentieth Century. – New York, 2017.

¹⁷ *Snyder T.* The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America. – London, 2018.

можливі взагалі (що ми неодноразово доводили в нашій практиці), що наша повсякденна діяльність створює історію й *ефективність реалізації проєктів, як індивідуальних, так і колективних, залежить від того, який соціальний капітал у локальному або, скажімо, національному міжлюдському просторі нам вдасться створити / побудувати та ангажуватися в ньому*. Показ того, що за кожним проєктом, за кожною великою подією в наших національних історіях стояв необхідний рівень соціального капіталу, який мав об'єднати поляків, литовців, українців, латишів, естонців, чехів, словаків та угорців (щоб залишитися тільки зі своїми найближчими сусідами), що дана подія взагалі могла відбутися, стати доконаним фактом, а у своєму «житті після життя» (тому що кожна подія, коли вона відбулася, набуває своє «друге життя» у соціальній пам'яті та історіографії) ще й предметом гордості, а часом сорому, – це найбільший інтелектуальний виклик для історика та найбільше задоволення, якщо йому вдасться це зробити – у книзі, лекції чи на уроці історії у школі.

Мені особисто дуже залежить на тому, щоб розповісти про наш спільний досвід історикам з інших частин Європи та інших континентів, які прийдуть до Польщі на Міжнародний конгрес історичних наук. У нас буде унікальна можливість зробити це, тому що той факт, що вони завітають до нашої частини Європи, є спільним успіхом істориків із Центрально-Східної Європи, які разом прагнули цього. До зустрічі, дорогі українські історики, у Познані вже 23 серпня 2020 р.!

REFERENCES

1. *Dzieje kobiet w Polsce. Dyskusje wokół przyszłej syntezy*. (2014). Ed. K.A.Makowski. Warszawa: Nauka i Innowacje. [in Polish].
2. Guldi, J., Armitage, D. (2014). *The History Manifesto*. Cambridge University Press.
3. Handelsman, M. (1981). Absolutyzm oświecony. *Zeszyty Historyczne*, 57, 3–72. [in Polish].
4. Jan Paweł II. (2005). *Pamięć i tożsamość*. Kraków: Znak. [in Polish].
5. Pomorski, J. (2017). Polityzacja / mitologizacja historii, czyli w czym neuronauka (i metodologia) może pomóc badaczowi historii najnowszej? *Historia@Teoria*, 4, 15–42. [in Polish].
6. Pomorski, J. (2018). Timothy Snyder's lessons on history and from History: A Metahistorical Approach. *Lessons on History and from History: In Honour to prof. Timothy Snyder – honoris causa doctor of Maria Curie-Skłodowska University*. Lublin: UMCS Press, 9–93.
7. Pomorski, J. (2019). About the Need for Community Self-Reflection: The New Formula and the Program of the XX General Assembly of Polish Historians. *Res Historica: Czasopismo Instytutu Historii UMCS*, 47, 11–28.
8. Ricoeur, P. (2002). Większość była gapiami: Rozmowa Jacka Żakowskiego z Paulem Ricoeurem. *Rewanż pamięci*. Warszawa: SIC!. [in Polish].
9. Serczyk, W.A. (2005). Historia z drugiej strony lustra. *Historyk i Historia: Studia dedykowane pamięci Prof. Mirosława Francicia*. Ed. A.Walaszek, K.Zamorski. Kraków: Historia Jagiellonica, 21–35. [in Polish].
10. Snyder, T. (2003). *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus 1569–1999*. New Haven; London: Yale University Press.

11. Snyder, T. (2012). *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books.
12. Snyder, T. (2017). *On Tyranny: Twenty Lessons from the Twentieth Century*. New York: Tim Duggan Books.
13. Snyder, T. (2018). *The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America*. London: The Bodley Head.
14. White, H. (1966). The Burden of History. *History & Theory, Vol.5, №2*, 111–134.

JAN POMORSKI

Habilitated Doctor, Professor,
Professor of the Department of Methodology of History
and Research of the 20–21 Centuries,
M.Curie-Skłodowska University of Lublin
(Lublin, Poland), jan.pomorski@umcs.lublin.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4535-8279>

THE GREAT CHANGE: HISTORY BEFORE CHALLENGES... MESSAGE OF 20th GENERAL ASSEMBLY OF POLISH HISTORIANS TO CENTRAL-EAST EUROPE'S HISTORIANS

Abstract. The research goal. To reveal the significance of the 20th General Assembly of Polish Historians in the context of discussions on the status of history held in Central-East Europe in connection with the forthcoming 23rd International Congress of Historical Sciences, to be held on August 23–29, 2020 in Poznań. **The research methodology.** Historiographic and scientific analyzes have been applied to determine the state and social status of contemporary historical research in Poland and the countries of Central-East Europe in the face of global and regional challenges. **Scientific novelty.** The experience of contemporary Polish historiography, which offers new organizational and methodological approaches to the development of historical research and the functioning of historical knowledge in a digitized society, is generalized. **Conclusions.** It is shown that at the end of the twentieth century, university historians lost their monopoly – ceasing to be the sole guardians of collective memory, who decide about what from the past will be saved from nothingness. The way the narrative of the past has changed and has become democratized and privatized: it is possible in different ways and from different points of view. Academic historiography must address this challenge by drawing attention to the role of “great changes” in history, which require historians of greater courage within transnational approaches to overcome memory conflicts. A joint efforts are needed by historians, in particular from the Central-East Europe countries, to answer the question of what history we need today and what should be their responsibility for created histories. The proposals will be the basis for discussion at the 23rd International Congress of Historical Sciences in Poznań.

Keywords: 20th General Assembly of Polish Historians, transnational history in Central-East Europe, traumatic history of 20 century Europe, social responsibility of historians, 23rd International Congress of Historical Sciences.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.01.031>

УДК: 94(447.75)Винницький

АЛЕССАНДРО БОККОЛІНІ

доктор історії,
факультет гуманітарних наук, комунікацій і туризму,
Університет Тушія
(Вітербо, Італія), alessandro.boccolini@unitus.it
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2677-6897>

КОНФЛІКТ ЄПІСКОПІВ ІНОКЕНТІЯ ВИННИЦЬКОГО ТА ЯНА МАЛАХОВСЬКОГО ДОВКОЛА УНІЙНОЇ ЦЕРКВИ*

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати перебіг конфлікту між єпископами унійної церкви Яном Малаховським та Інокентієм Винницьким наприкінці XVII ст. Місцем пастирського служіння для обох було визначено один і той самий єпископат Перемішля, але першого призначив Рим, а другого – король. Конфлікт набув такої сили й непримиренності, що врахувати повністю інтереси сторін було дуже складно, це загрожувало розривом дипломатичних відносин між Коронаю Польською та Римом, підривало основи Брестської унії. Тема протистояння чітко простежується в листуванні, особливо в 1691 р., між королем Яном III Собеським і кардиналом-протектором Корони Польської Карло Барберіні. У статті використано такі **методику** та **підходи**, як систематичний і критичний аналіз листів, що зберігаються у Ватиканській апостольській бібліотеці, у поєднанні з деякими документами з архіву Священної конгрегації пропаганди віри. Із цих матеріалів випливають чимало деталей конфлікту між сановниками унійної церкви в Україні, а також між їхніми покровителями в Римі та Варшаві. Суперечка спалахнула після докору, зробленого Малаховським Винницькому, із приводу того, що останній не демонстрував вірності католицькому обряду. Утім ця історія мала свій підтекст, адже йшлося про складне переплетіння прерогатив короля та римської церкви, на які впливала політика Московського патріархату. Дослідження цього церковного спору на підставі вивчення листування польського монарха й кардинала Барберіні раніше не проводилися, що зумовлює **наукову новизну** статті. **Висновки.** Упродовж багатьох років у розв'язанні зазначеного конфлікту брали участь як Священна конгрегація пропаганди віри та апостольські нунції у Варшаві, так і сам король Ян III Собеський. При цьому всі сторони були зацікавлені в конструктивному й мирному вирішенні суперечки між єпископами. Що, зрештою, і призвело до позитивного результату.

Ключові слова: унійна церква, Ян Малаховський, Інокентій Винницький, Карло Барберіні, Ян III Собеський.

* Переклад з італійської мови – Юрій Гаврилець (Київ)

Одним із першорядних серед низки питань, щодо яких Рим контактував із королівським двором Речі Посполитої, було становище унійної церкви. Про це свідчить значна кореспонденція між королем Яном III Собеським та кардиналом-протектором Корони Польської (Cardinale-Protettore del Regno Polacco) Карло Барберіні¹. Церковну унію, що розпочалася зі сповіді віри папі Климентові VIII, виконаної 23 грудня 1595 р. володимирським єпископом Іпатієм Потієм (1541–1613 рр.)², майбутнім київським митрополитом, і Кирилом Терлецьким, луцьким єпископом (1585–1607 рр.)³, було офіційно затверджено наступного року Берестейським синодом (собором). Ця подія відразу викликала напруження на українських теренах, які перебували у стані доволі нестабільної політичної й конфесійної рівноваги.

Інтереси варшавського двору, вплив сусіднього Московського патріархату, увага Святого престолу і Священної конгрегації пропаганди віри⁴ були тими факторами, котрі визначали міжконфесійну конфліктність цієї частини Східної Європи від часів Берестейського собору. Поле зіткнень цих чинників залишалося незмінним аж до кінця XVII ст. Символічно також, що конфлікт спалахнув між двома місцевими церковниками: з одного боку Яном Малаховським⁵, а з іншого – Інокентієм Винницьким⁶, загрожуючи розірванням дипломатичних відносин між королівським і папським дворами.

Конфлікт між єпископами бере свої витоки з часів нунціатури в Польщі монсенйора Франческо Мартеллі (1675–1681 рр.)⁷, і докладно відображений у документах архіву кардинала-протектора Корони Польської Карло Барберіні, якому було доручено залагодження суперечки.

¹ Про листування Я.Собеського та К.Барберіні докл. див.: *Platania G. Polonia e Curia Romana: Corrispondenza di Giovanni III Sobieski Re di Polonia con Carlo Barberini Protettore del Regno (1681–1696) // Acta Barberiniana. – №2. – Viterbo, 2011.* На тему церковної унії див.: *Alcuni Cenni Sui «Ruteni Uniti» Nelle Carte di Propaganda Fide, in Roma e il Papato nel Medioevo: Studi in onore di Massimo Miglio, Percezioni, Scambi, Pratiche, a cura di Amedeo de Vincentiis. – Vol.275. – Roma, 2012. – P.671–681; Platania G. Rzeczpospolita, Europa e Santa Sede Fra Intese ed Ostilità. – Viterbo, 2018; Idem. Viaggio Politico, Viaggio Religioso: Nunzi Pontifici e la Questione degli «Uniati» al Tempo di Jan II Kazimierz Wasa (1648–1668) Attraverso i Documenti della Sacra Congregazione de Propaganda Fide // Itinera clericorum: Kulturrotwórcze i religijne aspekty podróży duchownych / Ed. D.Quirini-Popławska, Ł.Burkiewicz. – Kraków, 2014. – S.323–342; Rzeczpospolita i Kongregacja Szerzenia Wiary w Czasach Wazów // Rzeczpospolita Wielu Wyznań. – T.1 – Kraków, 2009. – S.212–251.*

² Archivio Storico de Propaganda Fide (далі – APF). – Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (далі – SOCG). – Vol.337: Relazioni di Polonia in materia di religione. – F.89r.

³ Климент VIII оприлюднив буллу «Magnus Dominus et laudabilis nimis», прославляючи рішення вірян унійної церкви про визнання покровительства Рима (див.: APF. – SOCG. – Vol.336: Compendio della bolla di Clemente VIII spedita l'anno 1595 per l'unione de' Ruteni con la Santa Romana Chiesa. – F.3r – 4r).

⁴ Архів Священної конгрегації пропаганди віри є цінним джерелом для реконструкції заплутаних подій, пов'язаних із вірянами унійної церкви. Ці документи, звичайно, датовані аж із року створення конгрегації (див.: *Kowalsky N., Metzler J. Inventory of the Historical Archives of the Congregation for the Evangelization of Peoples of «De Propaganda Fide».* – Città del Vaticano, 1988).

⁵ Унійний єпископ Перемишля (1669–1691 рр). Докл. див.: *Gams P.B. Series Episcoporum Ecclesiae Catholicae.* – Graz, 1957. – P.363.

⁶ Про нього див.: *Балик Б.* Інокентій Іван Винницький єпископ перемиський, самбірський, сяніцький (1680–1700). – Рим, 1978; *Marusyn M.* Die Vereinigung der Peremysler und Lemberger Erparchien mit dem Apostolischen Stuhle. – Roma, 1951.

⁷ Див.: *Wojtyśka H.D.* Acta Nuntiaturae Polonae Tomus I de Fontibus (...). – Romae, 1990. – P.10, 275–276, 388–390 (бібліографія). Також див.: *Weber Ch.* Legati e Governatori dello Stato Pontificio (1550–1809) // Pubblicazioni degli Archivi di Stato, Sussidi 7, Ministero per i beni Culturali e Ambientali: Ufficio Centrale per i Beni Archivistici. – Roma, 1994. – P.763–764.

Перемишльський єпископ Ян Малаховський, що отримав офіційне затвердження від королівської влади⁸, був головним генератором конфлікту, звинувативши свого візаві Інокентія Винницького, у минулому православного, який незадовго до того перейшов в унію, у неналежному ставленні до ратифікованих у Бересті 1596 р. положень. Інцидент приховував набагато більший комплекс проблем у стосунках унійної церкви з Варшавою й Ватиканом, що показала подальша діяльність залучених Священною конгрегацією пропаганди віри папських представників при дворі Яна III Собеського, а також кардинала Барберіні та П'єра Луїджі Руйтера, посланця варшавського двору при Римській курії⁹. Усі ці зацікавлені особи прагнули знайти конструктивне розв'язання неприємного казусу.

Початок суперечці поклав лист Франческо Мартеллі до кардинала Альдерано Чибо, державного секретаря папи Інокентія XI від 6 лютого 1679 р. Нунцій повідомив Рим про висловлене королем бажання замінити літнього перемишльського єпископа Яна Малаховського молодим та амбітним Інокентієм Винницьким, колишнім товаришем королівської гусарії, племінником Антонія Винницького, що в 1650–1679 рр. був офіційно оголошений єпископом-розкольником.

Ці наміри видавалися папському представникові доволі сумнівними, адже кардинал був твердо переконаний, що карколомний перехід нового претендента від військової служби до єпископського служіння «не робив можливим хороший результат догляду за паствою» й не давав «найбажанішого плоду для здоров'я душі»¹⁰. Думка Мартеллі роздратувала польського монарха, який без зайвої дипломатичності нагадав про львівського католицького єпископа Константія Самуеля Липського (бл. 1622–1698 рр.)¹¹, котрий був визнаний чудовим священником і пастирем, хоча й мав у минулому жовнірську кар'єру. Слід, однак, сказати, що спільні геополітичні інтереси у протистоянні турецькому просуванню в Дунайсько-Балканському регіоні тримали Рим і Варшаву в міцному альянсі та спонукали на деякий час пригасити сварку між єпископами. Незважаючи на це, Мартеллі не оминув нагоди надіслати 11 вересня 1680 р. докладний звіт про інцидент як Священній конгрегації пропаганди віри, так і кардиналові Чибо¹².

⁸ Унійний єпископ із 1670 р., із того часу, коли король Польщі Міхал Корибут Вишневецький, «затвердив вибір на єпископат парафій Перемишля особу отця Яна Малаховського, які, своєю чисельністю наближаються до п'яти тисяч, про що його святість була поінформована» (див.: APF. – Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide. – Vol.39: Relationes Eminentissimi Cardinali Ursini, Romae 1 decembris 1670. – F.232v – 233r).

⁹ Листування між аґентом Польщі в Римі П'єром Луїджі Руйтером та кардиналом Карло Барберіні зберігається в Апостольській бібліотеці Ватикану, у Барберініанському фонді: Biblioteca Apostolica Vaticana. – Barberiniano Latino (далі – BAV. – Barb. Lat.). – 6639: Lettere autografe di Pier Luigi Ruitz (anche Pietro Ruyter), agente, scritte da Roma dal 9 novembre 1686 al 20 febbraio 1684 al cardinale Carlo Barberini. – F.1r – 76v.

¹⁰ APF. – Scritture riferite nei Congressi. Moscovia, Polonia e Ruteni. – Vol.2: Francesco Martelli a Alderano Cybo, Grodno 6 febbraio 1679. – F.68r («passaggio immediato dalla professione militare all'ecclesiastica et al grado episcopale [...] frutto che si doveva desiderare per la salute dell'anime»).

¹¹ Навчався у Краківському університеті, Граці, Перуджі, Кременці, Гнезно, Сандомирі й Велоні, абатстві Снджеюв. Під час правління Владислава IV Вази обіймав посаду королівського секретаря. У 1674 р. став очільником архієпархії у Гнезно, а 17 березня 1681 р. призначений львівським архієпископом. Докл. див.: *Nitecki P.* Biskupi Kościoła w Polsce: Słownik Biograficzny. – Warszawa, 1992. – S.124.

¹² APF. – Congregazioni particolari. Polonia. – Vol.30: Francesco Martelli a Alderano Cybo, Varsavia 11 settembre 1680. – F.168r – 169v.

13 листопада того ж року Мартеллі знову написав до кардинала Чибо про тиск, який чинився на нього королем, і що той попросив його знайти швидко розв'язання цієї проблеми. Собеський закликав Винницького «відбути покарання через схизму, адже він ще не опублікував заяви про свій перехід» («щойно навернений зі схизми, але офіційно поки що не оголосив про свій перехід»)¹³, щоб останній був визнаний суфраганом унійного єпископа Малаховського. Примітно, що підтвердження цього король вимагав ще до того, як у Римі було затверджено перехід Винницького з православ'я до унії, не враховуючи, наскільки небезпечним це може стати для конфесійної практики унійної церкви. Водночас треба відзначити, що монарх продовжував і надалі зберігати прихильність та симпатію до персони Малаховського.

Мартеллі, залишивши відкритим простір для маневру в переговорах із Собеським, попередив Священну конгрегацію пропаганди віри про всі тонкощі та проблеми, що стосувалися як неоднозначності фігури самого Винницького, так і становища, в яке потрапив старий єпископ Малаховський, котрий мав великий авторитет, навернувши до унії чимало православних вірян і свого часу перебував у конкурентних стосунках із колишнім єпископом Антонієм Винницьким, дядьком Інокентія¹⁴. На цей конфлікт нашарувалася ще одна проблема у стосунках Рима й Варшави, пов'язана з переходом на унію львівського єпископа («єпископ львівський, який перейшов до унії, але таємно»¹⁵), котрий, однак, не мав благословення Ватикану, лише підтвердження від короля¹⁶.

Зіткнувшись із численними проблемами, Ян Собеський пом'якшив тон своїх вимог, повідомивши кардиналові Барберіні, що справа навернення Винницького на латинський обряд не дійшла певності. Водночас, декларуючи свій інтерес до «отримання плоду, який змушує нас сподіватися на священну унію» («отримання справедливих результату, фундаментального для священної унії»¹⁷), король вніс прохання про надання єпископату Винницькому до порядку денного польського сейму, скликаного у червні 1680 р., про що повідомляв Мартеллі у звіті до Священної конгрегації пропаганди віри¹⁸. У цій справі нунцій не міг виступати в парламенті без дозволу Святого престолу, повідомивши про це листами від 6 листопада 1680 р. короля та державного секретаря Чибо¹⁹.

Ватикан вельми серйозно сприймав ситуацію довкола номінування єпископів, про що свідчить той факт, що над розв'язанням конфлікту працювала не лише Священна конгрегація пропаганди віри, але й особисто понтифік, який мав ухвалити «рішення великого значення для пропаганди нашої

¹³ Ibid. – F.168r («a pena convertito dallo scisma e che ancora non ha pubblicata la sua conversione»).

¹⁴ Ibid. – Congregazioni Particolari. Ruteni. – Vol.25: Opizio Pallavicini a Edoardo Cybo, Varsavia 2 aprile 1681. – F.178r («che ha in quella Diocesi il suo gregge cattolico e che ha convertiti molti scismatici, combattendo sempre con la sua estrema povertà e colle opposizioni continue del pseudo Vescovo Winnicki ora defunto il quale era prepotente con le sue ricchezze»).

¹⁵ Ibid. («vescovo greco di Leopoli quale aveva fatta già la professione della fede ma occultamente»).

¹⁶ Ibid. – Congregazioni Particolari. Ruteni. – Vol.30: Francesco Martelli a Alderano Cybo, Varsavia 13 novembre 1680. – F.170v – 171r.

¹⁷ Ibid. – F.171r («si conseguisse il frutto che si fa sperare per la santa unione»).

¹⁸ Ibid. – Congregazioni Particolari. Ruteni. – Vol.25: Relazione alla Dieta, giugno 1680. – F.79r – 96r.

¹⁹ Ibid. – Vol.25: Francesco Martelli a Jan III Sobieski, Varsavia 6 novembre 1680. – F.158r–v.

святої віри» («таке важливе рішення для нашої святої віри»), тільки якби це гарантувало «здоров'я багатьох душ, які б легко були повернуті до істинної віри добрим прикладом і доброю відданістю»²⁰.

Із самого початку, однак, багато обставин не вщували легкого вирішення проблеми. Конфлікт Малаховського й Винницького загострився взимку 1680 р., після смерті дядька Інокентія, перемишльського єпископа Антонія Винницького. Непорозуміння між Варшавою та Римом поглибилися у зв'язку з початком каденції нового нунція Опіціо Паллавічینی, який, щойно отримавши призначення, написав Собеському листа, в якому в недипломатичній манері заявив, що йому відомі від його попередника всі обставини цієї справи, нагадавши при цьому, що питання номінування молодого Винницького було подане на розгляд парламенту, «після чого його більше не обговорювали»²¹.

Із поля зору Паллавічینی – напевно, більш поінформованого в політичних питаннях, ніж Мартеллі – не вислизнули розбіжності між Яном Собеським і Святим престолом щодо цього питання. Від самого початку однак нунцій чітко усвідомлював, що вирішення проблеми виходить за рамки його особистих можливостей та повноважень, хоча Собеський буквально бомбардував його проханнями, сподіваючись на «швидку відповідь і рішення щодо інформації, яка тут додається, і що його величність говорить мені, щоб я сам доклав до цього руку»²². Нунцій зауважував, що він неодмінно запитає інструкції у цій справі від Рима, але не може дати жодної відповіді від себе особисто²³. Не знаючи, як саме діяти у цій делікатній ситуації, Паллавічینی вирішив перекласти справу її вирішення в руки Священної конгрегації пропаганди віри²⁴.

У Римі тим часом мали серйозні сумніви в тому, що «Винницький виконає те, що обіцяє»²⁵, попри те, що король продовжував запевняти в його заслугах. У пошуках варіантів вирішення конфлікту Паллавічینی пригадав прецедент у схожій справі, що виник в африканських єпархіях часів донатистів. Представник папи подав ідею про те, щоб «за обома був закріплений титул єпископа Перемишля, увіряючи відповідальність за старих вірян старому єпископові, а Винницькому – відповідальність за нових парафіян, повернутих до унії»²⁶.

²⁰ Ibid. – F.158r («salute di tante anime che facilmente si ridurrebbero alla vera fede mediante l'esempio e la buona devozione»).

²¹ Ibid. – Congregazioni particolari. Ruteni. – Vol.30: Opizio Pallavicini a Jan III Sobieski, Varsavia 6 agosto 1680. – F.24r–v («dopo la quale non si è poi più trattato»).

²² Ibid. – Congregazioni particolari. Ruteni. – Vol.25: Opizio Pallavicini ad Alderano Cybo, Varsavia 13 novembre 1680. – F.170r («risposta e risoluzione sopra l'informazione che viene qui congiunta originalmente e che sua Maestà mi accenna di avere steso di sua propria mano»).

²³ Ibid. – Congregazioni particolari. Ruteni. – Vol.25: Opizio Pallavicini a Jan III Sobieski, Varsavia 6 novembre 1680. – F.158r.

²⁴ Ibid. – Congregazioni particolari. Ruteni. – Vol.25: Opizio Pallavicini ad Alderano Cybo, Varsavia 13 novembre 1680. – F.170v.

²⁵ Ibid. – Congregazioni particolari. Ruteni. – Vol.25: Opizio Pallavicini a Jan III Sobieski, Varsavia 6 novembre 1680. – F.158r («che il Vinnicki adempierà quanto promette»).

²⁶ Ibid. – Congregazione Particolari. Polonia. – Vol.25: Opizio Pallavicini ai Cardinali della Congregazione de Propaganda Fide, Varsavia 2 aprile 1682. – F.178r – 182r («rimanessero l'uno e

Проект був сприйнятий у Римі з великою увагою, але певні бюрократичні труднощі вповільнювали процес ухвалення остаточного рішення. Свої причини бути обережним і поступливим мав також Собеський: напередодні вирішального зіткнення з османцями король побоювався, що будь-які різкі дії в конфесійній сфері можуть збурити православні еліти в той самий час, коли він провадить важливі переговори про «союз із московитами й тягне козаків на службу Республіці»²⁷.

Заклопотаність короля воєнно-політичними справами відтермінувала зіткнення між Винницьким і Малаховським, про що свідчить лист кардинала Барберіні з липня 1689 р., адресований кардиналові Альт'єрі. «До теперішнього часу, – писав Барберіні, – у справі про призначення єпископа я не отримав листів ані від короля, ані від Таленті, королівського секретаря»²⁸.

Ситуація повторилася в 1690 р., коли проблема призначення знову стала актуальною. Саме у цей час кардинал Барберіні отримав призначення до комісії, що керувала справами Священної конгрегації пропаганди віри²⁹. Із цього моменту він став посередником та активним переговорником між Римом і Варшавою.

У листі, надісланому до Таленті, Барберіні від імені інших членів конгрегації нагадав королівському секретареві, що в минулому Собеський особисто запевняв Рим щодо надійності Винницького, і що останній повинен був поважати літнього єпископа Малаховського, «не втручаючись у половину призначеної (Малаховському – А.Б.) єпархії»³⁰.

По суті, конгрегація спонукала молодого єпископа чинити постійний тиск на свого суперника, який був змушений жити і працювати в повній бідності. Значною мірою така ситуація була спричинена тим, що Ян III, згідно з домовленостями, досягнутими ще в 1682 р. з нунцієм Паллавічینی щодо рівноправності обох єпископів, не надавав йому належної плати. Ця ситуація явно не вдовольняла Винницького, котрий, за словами нового нунція Сантакоче, продовжував збурювати прихожан, що знаходилися під пастирською опікою Малаховського («церкви під керівництвом Малаховського»³¹).

Інші закиди на адресу молодого єпископа стосувалися його неоднозначного й незрозумілого ставлення до обряду віри. У своїх заявах він оголошував

l'altro vescovo di Premisla, cioè l'unito ed il Vinnicki, venendo però egli all'unione con che al primo rimanessero tutti li vecchi uniti et al Vinnicki tutti quelli che venissero nuovamente all'unione»).

²⁷ Ibid. – Scritture riferite nei Congressi. Moscovia, Polonia e Ruteni. – Vol.2: Opizio Pallavicini a Edoardo Cybo, Varsavia 9 gennaio 1682. – F.77r («la lega con i Moscoviti e tirare i Cosacchi al servizio della Repubblica»).

²⁸ Ibid. – Scritture riferite nei Congressi. Moscovia, Polonia e Ruteni. – Vol.2: Carlo Barberini a Angelo Paluzzo Paluzzi degli Albertoni, Roma 9 luglio 1689. – F. n.n. (copia) («sin qui intorno ad esso è stata scritta cos'alcuna né da Sua Maestà né dal Signor Talenti»).

²⁹ Окрім кардинала Барберіні, до складу комісії входили кардинали Палуццо Палуцці Альт'єрі дельї Альбертоні [1623–1698 pp.], Емануель де Бульйон де ла Тур д'Овернь [помер 1714 р.], Жан Баттіста Спінола [1647–1719 pp.], Федеріко Бальдескі Колонна [1625–1691 pp.], Франческо Нерлі [1636–1708 pp.], Джироламо Казаната [1620–1700 pp.], Фабріціо Спада [1633–1717 pp.], Фердіنانдо д'Алда [1649–1719 pp.].

³⁰ APF. – Scritture riferite nei Congressi. Moscovia, Polonia e Ruteni. – Vol.2: Carlo Barberini a Tommaso Talenti, Roma 14 marzo 1690. – F.305r («toccargli la metà della diocesi a lui assegnata»).

³¹ Ibid. – Scritture riferite nei Congressi. Moscovia, Polonia e Ruteni. – Vol.2: Andrea Santacrocce a Angelo Paluzzo Paluzzi degli Albertoni, Varsavia 3 gennaio 1691. – F.319r – 320r.

себе то православним, то вірним Апостольському престолу; застереження щодо цього були викладені в реляції кардинала Барберіні і прочитані у Священній конгрегації пропаганди віри 7 серпня 1690 р. під час загальних зборів³². Якби перехід Винницького з православ'я на унію був остаточним і щирим, цей акт мав би бути оголошений через офіційну декларацію й дотримання всіх канонів Берестейського собору.

Малаховський, користуючись заклопотаністю короля війною з турками, самостійно проголосив своїм коад'ютором василіанина Порфірія Кульчицького. Це був сміливий акт, за допомогою якого старий єпископ хотів забезпечити правонаступництво своєї посади, обравши для цього свого власного кандидата. Водночас Малаховський дедалі рішучіше намагався витіснити Винницького з Перемишльської єпархії³³. Щоправда, ці дії єпископа мали мінімальний ефект, оскільки Собеський негайно підтвердив королівську протекцію Винницького.

Зі свого боку нунцій підтримував дії єпископа Малаховського: він фактично дорікнув його опонентові, що той не висловив власної чіткої позиції щодо унії, з іншого – публічно оголошував, що не схвалює вчинків Винницького щодо старого єпископа. У той самий час матеріальні труднощі останнього посилювалися. Король, на прохання нунція Сантакроче, намагався полегшити скрутне становище Малаховського, надавши старому єпископові грошову допомогу й нагадавши Винницькому про зобов'язання сплачувати щорічну субсидію 4000 флоринів своєму суперникові³⁴.

Ці події не були помічені Священною конгрегацією пропаганди віри, але кардинал Барберіні звернувся до Таленті, зауважуючи необхідність пояснити «конгрегації причини, які спонукали монарха до милосердя щодо монсеньйора Винницького, підкресливши, що Собеський зробить усе, щоб захистити монсеньйора Малаховського. Тим часом, необхідно, щоб Винницький прилюдно зізнався у своїй вірі»³⁵.

Отже справа дедалі загострювалася і ставала складнішою до розв'язання. Невизначена й неоднозначна поведінка Винницького зіштовхнулася з жорсткою лінією нунція, який водночас засудив нерозважливу поведінку Яна III, котрий, за його словами, робив «значну шкоду для унії». Зрештою чітка протидія представника папи переконала молодого єпископа прийняти довгоочікуване рішення: у листі, надісланому королеві й католицькому духовництву, колишній православний і новонавернений уніат писав, що «прийняв священний союз, з великим посиленням католицької віри, щоб тепер

³² Ibid. – Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide. – Vol.60: Relationis Eminentissimi Barberini, Roma 7 agosto 1690. – F.194r – 197r.

³³ Ibid. – F.194r–v.

³⁴ Ibid. – Scritture riferite nel Congressi. Moscovia, Polonia e Ruteni. – Vol.2: Jan III Sobieski a Angelo Paluzzo Paluzzi degli Albertoni, Varsavia 3 gennaio 1691. – F.319r – 320r.

³⁵ BAV. – Barb. Lat. – 6651: Carlo Barberini a Tommaso Talenti, Roma 21 ottobre 1690. – F.153v («a questa Sacra Congregazione di Propaganda i motivi che ha Sua Maestà di camminar con qualche morbidezza con Monsignor Winnichi Greco, ma che non mancherà per questo quando venga alla Corte di procurar la soddisfazione dovuta a Monsignor Malachowski Greco Unito. In tanto però non dovrebbe Monsignor Winnicki tirar più inanzi a far la professione della fede, come è tenuto»).

уся епархія і вся шляхта була навернена до унії»³⁶. Цим листом Винницький остаточно оголосив своє підпорядкування римській церкві.

Попервах учинок Винницького здійняв ейфорію. 23 травня 1691 р. кардинал Сантакоче із захопленням писав секретареві Священної конгрегації пропаганди віри Едоардо Чибо, що вся заслуга цього цілком і повністю належить позиції короля³⁷. Проте заява Винницького збентежила Малаховського та Франческо Бонесану³⁸, ректора Вірменського колегіуму Львова, які не були переконані у щирості єпископа, котрий у минулому вже неодноразово декларував бажання й готовність приєднатися до унії, а потім відмовлявся. Ця поведінка, за їхніми словами, приховувала особисті інтереси молодого та амбітного єпископа, що завдяки цій неоднозначності впродовж тривалого часу здобув чимало переваг і привілеїв. Крім того, вони побоювалися, що «Винницький удасться до будь-яких засобів та не матиме іншого виходу, як звільнитися від утисків, яких він зазнає за те, що не проголосив себе прихильником унії, і здобуде спірне єпископство з миром»³⁹.

Чергове напруження несподівано отримало шанс на мирне розв'язання у серпні 1691 р. з раптовою смертю холмського унійного єпископа Августина (Олександра) Лодзяти (1655–1691 рр.), про що був негайно поінформований кардинал Барберіні⁴⁰. Згідно з королівськими диспозиціями, Малаховський мав переїхати до більш прибуткової й заможної Холмської епархії, тоді як Винницький залишався б у Перемишлі⁴¹. Потрібно було, однак, чекати 9 листопада 1691 р., коли на врочистій церемонії при королівському дворі Винницький мав остаточно відмовитися від православ'я і приєднатися до унії.

Із визнанням віри Винницьким, здавалося, зникали, як писав королівський секретар Таленті в листі до Барберіні від 21 листопада 1691 р., «усі розбіжності між Винницьким, греко-католицьким єпископом Перемишля і монсеньйором

³⁶ APF. – Scritture riferite nei Congressi. Moscovia, Polonia e Ruteni. – Vol.2: Andrea Santacroce a Edoardo Cybo, Varsavia 23 maggio 1691. – F.331r – 332r («aver finalmente indotta tutta la sua diocesi sia la nobiltà come il clero ad abbracciare la santa unione con guadagno alla religione cattolica d'una infinità d'anime»).

³⁷ Ibid. – F.331r – 332r («dovevasi totalmente ascrivere un tanto acquisto»).

³⁸ Франческо Джамбаттіста Бонесана (1649–1709 рр.), викладач у Папському вірменському колегіумі у Львові, де він згодом став ректором [1678–1690 рр.]. Був також єпископом Каяццо [1689–1690 рр.], Кома [1695–1709 рр.]. За 1689–1690 рр. обійняв посаду інтернунція у Варшаві після від'їзду Джакомо Кантельмі. Див.: *Ciampi S. Bibliografia Critica delle Antiche Reciproche Corrispondenze Politiche, Ecclesiastiche, Scientifiche, Letterarie, Artistiche dell'Italia colla Russia, Polonia ed Altre Parni Settentrionali.* – T.1–3. – Firenze, 1834–1839. – Vol.II. – P.93; *De Daugnon F.F. Gli Italiani in Polonia dal X secolo al XVIII: Notizie Storiche con Brevi Cenni Genealogici Araldici e Biografici.* – Vol.II. – Crema, 1905. – P.172; *Theiner A. Vetera Monumenta Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae Gentiumque Finitimarum Historia Illustrantia.* – Vol.III. – Romae, 1863. – P.721–724; *Welykyj A.G. Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550–1850).* – Vol.XIV: 1684–1694. – Romae, 1977. – P.10.

³⁹ APF. – Scritture riferite nei Congressi. Moscovia, Polonia e Ruteni. – Vol.2: Andrea Santacroce a Edoardo Cybo, Varsavia 23 maggio 1691. – F.132r («il Vinnicki tenti ogni arte e non abbia altro fine che di liberarsi dalle molestie che riceve per non essersi manifestato e guadagnare con ogni quiete il contraddetto vescovato»).

⁴⁰ Ibid. – Scritture riferite nei Congressi. Moscovia, Polonia e Ruteni. – Vol.2: Carlo Maurizio Vota a Carlo Barberini, Collegio Moldavia 9 novembre 1691. – F.349r.

⁴¹ BAV. – Barb. Lat. – 6623: Jan III Sobieski a Carlo Barberini, Żukiew 8 agosto 1691. – F.113r.

Малаховським, уже призначеним до єпископату Холма⁴². Незважаючи на це, деякі листи, написані Таленті до Барберіні, фіксують роздратування Яна III втручанням Священної конгрегації пропаганди віри й нунціатури у Варшаві. Конгрегація, схоже, хотіла завадити переходу Малаховського на нову кафедру, стверджуючи, що «він повинен залишатися в єпархії Перемишля, і через тривалу службу там раніше, і тому, що він занадто старий, щоб прийняти новий єпископат»⁴³. З іншого боку, секретар нунціатури Франческо Бентіні⁴⁴, який, за розпорядженням Сантакроче, виступив проти наказу конгрегації, заявляючи, що королівський двір дійшов думки, нібито нунціатура «думає про просування іншої особи до цього єпископату»⁴⁵.

Суперечка, що, здавалося б, уже була вичерпана, поновилася тепер із потенційно тривожнішими і драматичнішими наслідками. Барберіні у своєму подвійному амплу кардинала-протектора Корони Польської і члена комісії кардиналів, яка керувала Священною конгрегацією пропаганди віри, у співпраці з королівським представником Руйтером, заходився вчергове працювати над подоланням нових перешкод. Мета полягала в тому, щоб відновити гармонію всередині унійної громади й запобігти «поверненню цих народів до схизми», а «не кидати на вітер, – як писав Таленті, – усі зусилля його величності, що багато років були віддані такій святій справі»⁴⁶.

У нових умовах Варшава не схвалювала не тільки зусилля Малаховського, наголошуючи, «що він сам є причиною своїх бід»⁴⁷, але й дії конгрегації, які загрожували тим, що «всі ці народи, котрі приєдналися до лона церкви», могли відійти назад до православ'я. Іншими словами, Собеський відкрито взявся захищати молодого єпископа, уважаючи його гідним прелатом, здатним розсудливо керувати єпархією, на відміну від нунціатури, котра відгукувалася про нього «багатьма наклепами супроти нього»⁴⁸.

Король, віддаючи Малаховському холмське єпископство, був переконаний, що він зможе вичерпати конфлікт, навіть попри, як писав Таленті,

⁴² Ibid. – 6562: Tommaso Talenti a Carlo Barberini, Jaworów 21 novembre 1691. – F.140r («tutte le differenze che vertevano tra monsignor Vinnichi, vescovo greco di Premisla e monsignor Malacoski, con la promozione di questo al vescovato di Chelma»).

⁴³ Ibid. – F.140v («resti nella diocesi Premislense, tanto per la pratica che tiene in quel vescovato, come pure avendo fatto altre volte istanza d'un coadiutore, non è più capace a montare ad altri vescovati»).

⁴⁴ Народився у Фавентані 9 жовтня 1660 р. Доктор *utriusque iuris*, апостольський вікарій у Сенегаллії (1714 р.). Поїхав до Польщі як агент нунція Андреа Сантакроче разом зі Франческо Порталупі з Мілана, помічником того ж папського представника. При виїзді з Варшави Сантакроче, щоб перейти на іншу посаду, просив Бентіні замінити його в очікуванні прибуття з Рима нового нунція. Він залишався на своєму місці з 27 травня по 26 червня 1696 р. (див.: *De Daugnon F.F.* Gli Italiani in Polonia dal X secolo al XVIII: Notizie Storiche con Brevi Cenni Genealogici Araldici e Biografici. – Vol.II. – P.321; *Platania G.* Gli Ultimi Sobieski e Roma: Fasti e Miserie di Una Famiglia Reale Polacca Tra sei e Settecento (1699–1715). – Roma, 1990. – P.87, 474; *Wojtyska H.D.* Acta Nuntiaturae Polonae Tomus I de Fontibus (...). – Romae, 1990. – P.283–284).

⁴⁵ BAV. – Barb. Lat. – 6562: Tommaso Talenti a Carlo Barberini, Jaworów 1 novembre 1691. – F.130v («pensi promuovere qualche altro soggetto a questo vescovato»).

⁴⁶ Ibid. – 6562: Tommaso Talenti a Carlo Barberini, Jaworów 21 novembre 1691. – F.141r («quei popoli non tornino allo scisma, e per non gettare al vento tutte le applicazioni di Sua Maestà impiegate tanti anni per un'opera così santa»).

⁴⁷ Ibid. – 6562: Tommaso Talenti a Carlo Barberini, Jaworów 5 dicembre 1691. – F.150r.

⁴⁸ Ibid.

«загальне розуміння, що монсенйор Малаховський багато у чому сам був винуватцем своїх бід»⁴⁹. Таку оцінку було повторно висловлено ще 26 грудня 1691 р., коли королівський секретар охарактеризував новопоставленого предстоятеля як «дуже тривожного і складного священника»⁵⁰, через якого виникли непорозуміння між королем, нунціатурою та Священною конгрегацією пропаганди віри. Для Таленті, котрий говорив від імені Собеського, усе це було неприйнятним почасти тому, що він кинув тінь на Винницького, якого вважали «високодостойним прелатом, незважаючи на те, що він показав свою нездатність керувати єпископством Перемишля»⁵¹.

Таленті знову попросив Барберіні подумати, «в якому жалю він (Винницький – А.Б.) перебуває через такий наклеп на нього після тривалої праці, стількох витрат і збитків, щоб привести всю свою велику єпархію до найсвятішої унії»⁵². Також Таленті просив кардинала, аби до розв'язання цієї справи доклав руку королівський представник у Римі Руйтер.

Втручання, слід зазначити, дало очікуваний результат і вже на початку наступного року суперечку можна було вважати повністю вичерпаною. Однак залишилися сумніви щодо щирості проголошеного Винницьким приєднання до унії. Зокрема у примаса Міхала Стефана Радзейовського (1645–1705 рр.)⁵³. Він поділився ними в листі до Барберіні, пишучи, що Винницький «щиро відмовився від схизми», заявивши, що готовий судити про це тільки після оприлюднення «доктрини, якої він учити людей»⁵⁴.

Кардинал Сантакроче, зокрема, оскаржив рішення конгрегації, котра навіязала єпархії як єдино можливого кандидата саме Винницького, пішовши таким чином проти звичаю, відповідно до якого на теренах, що не так давно перейшли до унії, належало призначати лише унійного прелата, у той час, як молодий єпископ, номінований на підставі самого лише королівського указу, мав у своєму підпорядкуванні кілька парафій, що не визнали верховенства Рима. Це була лінія поведінки, яку сповідували всі представники понтифіка в нунціатурі. Сантакроче був налаштований подібним чином і тому рішучіше критикував указ, підписаний у 1681 р., як такий, що принижував церковну владу на користь світської. Ці важливі рішення, по суті, відбувалися без дотримання вимог Брестської унії, та схилялися лише на користь королівської влади, а отже вважалися Римом нелегітимними; навіть зараз, коли перехід до унії відбувся згідно з канонічними правилами, Римська курія не поспішала змінювати цю позицію.

⁴⁹ Ibid. – 6562: Tommaso Talenti a Carlo Barberini, Jaworów 26 dicembre 1691. – F.157r.

⁵⁰ Ibid. – F.157r–v.

⁵¹ Ibid. («prelato in vero degno, non ostante che costì abbino fatto apparire l'incapacità sua per governare il vescovato di Premisli»).

⁵² Ibid. – F.158r–v.

⁵³ Призначений єпископом Вармії 23 вересня 1680 р., потім апостольським адміністратором Самбійської єпархії й, нарешті, кардиналом Святої римської церкви під назвою Санта Марія делла Паче (21 травня 1687 р.) і примасом Інезна з 17 липня 1688 р. (див.: *Rachuba A. Michał Radziejowski // Polski Słownik Biograficzny.* – Т.30. – Wrocław, 1987. – S.66–76; *Nitecki P. Biskupi Kościoła w Polsce: Słownik Biograficzny.* – Warszawa, 1992. – S.176).

⁵⁴ APF. – Scritture riferite nei Congressi. Moscovia, Polonia e Ruteni. – Vol.2: Michał Radziejowski a Carlo Barberini, Radziewica 23 ottobre 1691. – F.353r – 354r.

Така логіка змусила конгрегацію, яка все ще не мала довіри до персони Винницького, переглянути прийняте рішення й підшукати претендента на пост коад'ютора, котрий би влаштував як Святий престол, так і Собеського. Ним, зрештою, став далекий родич єпископа отець Антонін Жолкевський, монах-василіанин, що отримав докторський ступінь у червні 1690 р. в колегіумі папи Урбана в Римі⁵⁵. Проте план не знайшов ефективної реалізації, особливо після втручання отця Бонесани – щойно призначеного єпископом Каяццо, потенційного кандидата на очільника нунціатури у Варшаві⁵⁶. Останній попереджав Священну конгрегацію пропаганди віри, що таке рішення могло збурити «шляхетство русинської єпархії, яка має привілей обирати свого власного пастиря»⁵⁷.

Важливо підкреслити, що Бонесана сумнівався щодо можливого збурення шляхти й вірян через рішення призначити єпископові коад'ютором визначену Римом особу. Він зазначав, що, попри всі підозри, Винницький поведився дуже гідно, відповідно до законів унії, дотримувався канонів римської церкви⁵⁸. Перша ознака того, що колишній православний єпископ поступово починав сприйматися в позитивному ключі, завдячувала безумовній підтримці, яку завжди виявляв до молодого церковника польський король.

Після переходу Малаховського («від природи дуже занепокоєного»⁵⁹) до Холмської єпархії після смерті його попередника, преподобного Олександра Лодзяти⁶⁰, залишилося лише сподіватися, що міркування, висловлені отцем Бонесаною⁶¹, справдяться. Урешті-решт, після дванадцяти років унійна

⁵⁵ Жолкевський вступив до колегіуму 6 грудня 1687 р., щоб покинути його 26 червня 1690 р. після того, як «отримав ступінь доктора» (див.: *Welykyj A.G. Acta S.C. de Propaganda Fide. Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarussiae Spectantia. – Vol.II: 1667–1710. – Romae, 1954. – P.91*).

⁵⁶ Чутку про це відразу відкинув кардинал Барберіні, який писав Таленті: «Після того, як був призначений цей отець Бонесана до одного з єпископатів королівства Неаполя, майже певно, що він може бути призначений апостольським нунцієм у цьому королівстві (тобто Польському – А.Б.), тоді як ті церкви теж вимагають постійного проживання пасторів, і для нунціїв не прийнято надавати таку посаду, окрім того випадку, якщо вони не були *in partibus infidelium* (мали єпархії на території, підконтрольній Османській імперії), де духівники не були зобов'язані проживати» (див.: BAV. – Barb. Lat. – 6651: Carlo Barberini a Tommaso Talenti, Roma 18 ottobre 1691. – F.252r).

⁵⁷ APF. – Scritture riferite nei Congressi. Moscovia, Polonia e Ruteni. – Vol.2: Francesco Bonesana a Edoardo Cybo, s.l. 10 giugno 1692. – F.386r.

⁵⁸ Ibid. («egregiamente e che corrispondono le sue buone operazioni alla dichiarazione fatta della sua unione colla Santa Chiesa Romana per la quale indefessamente s'affatica»).

⁵⁹ BAV. – Barb. Lat. – 6562: Tommaso Talenti a Carlo Barberini, Jaworów 21 novembre 1691. – F.140r.

⁶⁰ Кардинала Барберіні про смерть унійного єпископа з Холма Лодзяти повідомив сам Ян Собеський (див.: Ibid. – 6623: Jan III Sobieski a Carlo Barberini, Zól 8 agosto 1691. – F.113r).

⁶¹ Із цього приводу Томмазо Таленті ще в листопаді 1691 р. скаржився польському монархові на кардинала Барберіні за невинувдані заяви, зроблені Священною конгрегацією пропаганди віри, яка виступала проти прийняття похилого єпископа Малаховського до нового єпископату у Холмі. Насправді, як писав королівський секретар, «його величність тепер закрити усі відмінності, які були між монсенсьйором Винницьким, єпископом Перемишля та монсенсьйором Малаховським із просуванням останнього до єпископату Холма. Тепер його величність відчуває засмучення, що Священна конгрегація виступає проти цього рішення, бажаючи, щоб його (тобто Малаховського – А.Б.) повернули до єпархії Перемишля, як за багато років служби у цьому єпископстві, так і за те, що він занадто старий для роботи в іншому єпископстві». В оригіналі: «la Maestà Sua ormai sopite tutte le differenze che vertevano tra monsignor Vinicki, vescovo greco di Premisla e monsignor Malacoski, con la promozione di questo al vescovato di Chelma, quando con sommo dispiacere sente che la Sacra Congregazione si oppone e che vuole onninamente che resti nella diocesi Premislense, tanto per la pratica che tiene in quel vescovato, come pure avendo fatto altre volte istanza d'un coadiutore, non è più capace a montare ad altri vescovati» (див.: Ibid. – 6562: Tommaso Talenti a Carlo Barberini, Jaworów 21 novembre 1691. – F.140r).

Перемишльська єпархія остаточно повернулася (1692 р.) під єдиновладний контроль єдиного єпископа, хоча вже незабаром з'явилися нові проблеми, які вимагали втручання Священної конгрегації пропаганди віри, про що Барберіні навдовзі повідомляв Радзейовського⁶².

У липні 1694 р. папа Інокентій XII закликав кардиналів конгрегації обговорити нову проблему, що виникла довкола єпископа Винницького. Незважаючи на те, що прелат був «щиро підпорядкований і досконало слухався всіх наказів, які блаженніший надсилав згаданому монсеньйору та містяться в указі Священної конгрегації»⁶³, остання була стурбована появою нового друкованого катехісису, який без дозволу Рима розповсюджував в єпархії молодий єпископ. Ця проблема загрожувала перекреслити всі попередні зусилля, зроблені Римом для заспокоєння унійної церкви в Короні Польській. Із папської столиці було надіслано наказ негайно вилучити всі примірники неканонічного видання, а самовладного єпископа закликали спрямувати свої зусилля на те, аби «поширювати новий катехісис із ретельністю й пунктуальністю»⁶⁴, відповідно до відомого «написаного кардиналом Белларміно або отцем єзуїтів Канісіо»⁶⁵.

Новопоставлений єпископ, здавалося, діяв так із власної недосвідченості та необережності, накликаючи на себе невдоволення Рима. Його поведінка коштувала нунцію Сантакоче офіційної догани від папського престолу, а кардиналові Спада, новому державному секретареві папи, було доручено донести до папського представника необхідність «стежити за виконанням кожного з вищезазначених пунктів і зберігати вірність його святості наскільки це можливо, передавши спочатку документи про скасування катехісису і впорядкувати та видати новий в установленій формі»⁶⁶. Неканонічний катехісис мав бути вилучений і замінений версією, затвердженою церковними владами «*imprimatur*» (лат. «дозвіл Рима до друку»).

Інші питання, що були в той час на порядку денному відносин між Римом та Варшавою, такі, як «право номінування» («*jus nominandi*»), пов'язані з призначеннями єпископів та абатів, чекали більш оперативного вирішення. Саме тому справа Винницького поступово відійшла на другий план і зникла з кореспонденції короля та кардинала Барберіні, хоча останній наприкінці жовтня 1694 р. повернувся до неї в листі до отця Карло Мауріціо Воти, духівника Яна III, скаржачись на відсутність реакції єпископа щодо заміни катехісису: «Винницький ще не відповів на моє послання, але, запевнивши вашу світлість у його постійному намірі виконувати те, чого бажає Священна конгрегація пропаганди віри, я чекаю зустрічей, щоб віддати йому заслужено належне»⁶⁷. Запевнення, яке єзуїт дав Барберіні, виявилися достатнім для того, щоб покласти край тривалому конфлікту, тоді як суперечка щодо «*jus nominandi*» залишалася відкритою⁶⁸.

⁶² Ibid. – 6651: Carlo Barberini a Michał Radziejowski, Roma 16 agosto 1692. – F.377v – 378r.

⁶³ Ibid. – 6652: Carlo Barberini a Carlo Maurizio Vota, Roma 17 luglio 1694. – F.66v.

⁶⁴ Ibid. – F.67r.

⁶⁵ Ibid. – 6652: Carlo Maurizio Vota a Jan III Sobieski, Romae 28 julii 1694. – F.71v.

⁶⁶ Ibid. – 6652: Carlo Barberini a Carlo Maurizio Vota, Roma 17 luglio 1694. – F.67r.

⁶⁷ Ibid. – 6652: Carlo Barberini a Carlo Maurizio Vota, Grottaferrata 27 ottobre 1694. – F.96v – 97r.

⁶⁸ «Щодо справи абатств я відповідаю іншим листом, адресованим його величності, змушуючи мене зробити те, що вимагалось від мене. Тому навколо цієї справи мені не залишається нічого

Що стосується справи Винницького, то про її залагодження недвозначно свідчить лист, який Барберіні відправив примасові Радзейовському 7 листопада 1692 р., де він попередив, що негайно повідомить Священну конгрегацію пропаганди віри про швидку готовність, яку демонструє єпископ, бажаючи виправити катехізіс, додавши задля більшої певності, що він не сумнівався в добрих намірах прелата, оскільки їх було засвідчено «вашим високопреосвященством»⁶⁹.

REFERENCES

1. Alcuni Cenni Sui “Ruteni Uniti” Nelle Carte di Propaganda Fide. (2012). *Roma e il Papato nel Medioevo: Studi in onore di Massimo Miglio, I, Percezioni, Scambi, Pratiche, a cura di Amedeo de Vincentiis*, 275, 671–681. Roma. [in Italian].
2. Balyk, B. (1978). Inokentii Ivan Vynnytskyi: Yepyskop premyskyi, sambirskyi, sianitskyi, 1680–1700. Rym. [in Ukrainian].
3. Ciampi, S. (2018). *Bibliografia Critica delle Antiche Reciproche Corrispondenze Politiche, Ecclesiastiche, Scientifiche, Letterarie, Artistiche dell’Italia colla Russia, Polonia ed Altre Parni Settentrionali, 1–3*, Firenze, 1834–1839, vol.II. [in Italian].
4. De Daugnon, F.F. (1905). *Gli Italiani in Polonia dal X secolo al XVIII. Notizie Storiche con Brevi Cenni Genealogici Araldici e Biografici, vol.II*. [in Italian].
5. Gams, P.B. (1957). *Series Episcoporum Ecclesiae Catholicae*. Graz. [in Latin].
6. Kowalsky, N., & Metzler, J. (1988). *Inventory of the Historical Archives of the Congregation for the Evangelization of Peoples of “De Propaganda Fide”*. Città del Vaticano.
7. Marusyn, M. (1951). *Die Vereinigung der Peremysler und Lemberger Eparchien mit dem Apostolischen Sthule*. Roma. [in German].
8. Nitecki, P. (1992). Biskupi Kościoła w Polsce: Słownik Biograficzny. Przedm. kard. Henryka Gulbinowicza. Warszawa. [in Polish].
9. Platania, G. (2011). Polonia e Curia Romana: Corrispondenza di Giovanni III Sobieski Re di Polonia con Carlo Barberini Protettore del Regno (1681–1696). *Acta Barberiniana*, 2. Viterbo. [in Italian].
10. Platania, G. (1990). *Gli Ultimi Sobieski e Roma: Fasti e Miserie di Una Famiglia Reale Polacca Tra sei e Settecento (1699–1715)*. Roma. [in Italian].
11. Platania, G. (2014). Viaggio Politico, Viaggio Religioso: Nunzi Pontifici e la Questione degli “Uniani” al Tempo di Jan II Kazimierz Wasa (1648–1668) Attraverso i Documenti della Sacra Congregazione de Propaganda Fide. D.Quirini-Popławska & L.Burkiewicz (Eds.). *Itinera clericorum: Kulturotwórcze i religijne aspekty podróży duchownych*, 323–342. Kraków. [in Italian].
12. Platania, G. (2018). Rzeczpospolita, Europa e Santa Sede Fra Intese ed Ostilità. Viterbo. [in Italian].
13. Rachuba, A. (1987). Michał Radziejowski. *Polski Słownik Biograficzny*, 30, 66–76. Wrocław. [in Polish].
14. Rzeczpospolita i Kongregacja Szerzenia Wiary w Czasach Wazów. (2009). *Rzeczpospolita Wielu Wyznan*, 1, 212–251. Kraków. [in Polish].

іншого, як підкреслити велику заслугу його величності й Ваш ентузіазм, який підтримував його. Нунцій повинен буде визнати, що мати гарні стосунки з Вами корисно для Святого престолу, як я часто писав до самого нунція та кардинала Спади». В оригіналі: «Per l’affaire dell’Abbazie io pur rispondo coll’altra congiunta a Sua Maestà riserbandomi di bene adempire le mie parti in tempo opportuno scorsi che dovranno passare altri pochi giorni delle correnti vacanze. Si che intorno a questo negozio non mi accade di replicar per ora altro se non che non ho lasciato ne lascerò di fare spiccare il gran merito di Sua Maestà et il zelo di Vostra Paternità che l’ha così ben secondata, onde avrà motivo Monsignor Nunzio di riconoscere ch’è gran vantaggio della Santa Sede di passar con lei ogni più buona corrispondenza, come io gli scrissi et ho più di una volta attestato al Signor Cardinale Spada» (див.: Ibid. – 6652: Carlo Barberini a Carlo Maurizio Vota, Grottaferrata 6 novembre 1694. – F.100r).

⁶⁹ Ibid. – 6651: Carlo Barberini a Michał Radziejowski, Grottaferrata 7 novembre 1692. – F.410r.

15. Theiner, A. (1863). *Vetera Monumenta Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae Gentiumque Finitimarum Historia Illustrantia*, vol.III. Romae. [in Latin].
16. Weber, Ch. (1994). *Legati e Governatori dello Stato Pontificio (1550–1809)*, Pubblicazioni degli Archivi di Stato, Sussidi 7, Ministero per I beni Culturali e Ambientali. Ufficio Centrale per i Beni Archivistici. Roma. [in Italian].
17. Welykyj, A.G. (1954). *Acta S.C. de Propaganda Fide. Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarusjae Spectantia*, vol.II: 1667–1710. Romae. [in Latin].
18. Welykyj, A.G. (Ed.). (1977). *Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae Illustrantes (1550–1850)*, vol.XIV: 1684–1694. Romae. [in Latin].
19. Wojtyńska, H.D. (1990). *Acta Nuntiaturae Poloniae Tomus I de Fontibus (...)*. Romae. [in Latin].

ALESSANDRO BOCCOLINI

Ph. D.,

Faculty of Humanities, Communications and Tourism,
Tuscia University
(Viterbo, Italy), alessandro.boccolini@unitus.it
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2677-6897>

CONFLICT OF BISHOPS INOKENTII VYNNYTSKYI AND YAN MALAKHOVSKYI AROUND THE UNION CHURCH

Abstract. *The purpose of this research is to analyze one of the problems that have counterposed the Church of Rome to the Warsaw court during the Early Modern Period, specifically related to the question of Ukrainians Uniat. It is an issue that this investigation addresses through a case study that emerges clearly within the correspondence exchanged – especially in 1691 – between Jan III Sobieski and the Protector of the Kingdom, Cardinal Carlo Barberini. The systematic and critical reading of these missives, kept in the Vatican Apostolic Library, combined with some documents preserved in the archive of the Sacred Congregation for the Propagation of the Faith, is **the method** we used to reflect on the tensions existing between the courts of Rome and Warsaw around the Ukrainian Uniat. The central theme of the correspondence was the dispute arose between the uniat bishop Malakhovskiy and Vynnytskyi, bishop who recently had left the schism to embrace Catholicism. Both had been destined for the pastoral care of the same bishopric, but the first had been appointed by Rome, the second one by the King. Immediately the cohabitation became extremely difficult to manage. This conflict – arose after a reprimand made by Malakhovskiy to Vynnytskyi who was not demonstrating loyalty to Catholic practices, – hid more complex dynamics. These concerned the royal privileges, the prerogatives of the Church of Rome and the influence of the neighboring patriarchate of Moscow, to be considered within a very strategical territory such as Ukraine at that time. Reconstruction of the course and nature of the conflict generates a **scholar novelty** of the study. **Conclusion.** For many years, this problem engaged the Sacred Congregation for the Propagation of the Faith, the apostolic nuncios at the Polish court and Jan III Sobieski, all of them interested in finding a satisfactory solution to the dispute between the two bishops. The dualism between Malakhovskiy and Vynnytskyi was a very complex deal that threatened to break the diplomatic relations existing between the Polish and roman courts, endangering even the basis of the Union of Brest.*

Keywords: *Uniat Church, Yan Malakhovskiy, Inokentii Vynnytskyi, Carlo Barberini, Jan III Sobieski.*

Олексій Шляхов

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри української історії та етнополітики,
Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара
(Дніпро, Україна), alexshlyahov@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0752-4061>

Олександр Донік

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX – початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), donnik@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1155-161X>

ПРАКТИКИ ТА СТРУКТУРА ДОЗВІЛЛЯ РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ІНДУСТРІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. (за матеріалами Катеринославської губернії)

***Анотація.** Мета дослідження – визначити основні форми проведення дозвілля індустриальними робітниками Катеринославщини наприкінці XIX – на початку XX ст. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності. Використано такі загальноісторичні методи: історико-генетичний, ретроспективний, історико-типологічний. Автори дотримуються цивілізаційного підходу та методологічних засад історії повсякденності. **Наукова новизна.** На основі широкого кола джерел охарактеризовано соціокультурну царину буденності робітництва регіону, дозвілля, відпочинок, святкові звичаї. **Висновки.** Зазначено, що пореформена доба спричинила відчутні зміни в житті робітників Катеринославської губернії, вплинула на їхні погляди та поведінкові реалії. Органічною складовою історії повсякдення пролетарів була культура розваг. У зв'язку з цим виокремлено основні форми проведення вільного часу металургами та гірниками краю. З'ясовано, що типовим тут було вживання горілочних напоїв, азартні ігри, а також балачки в товариському колі. Проводити вільний час іншим чином (поза кабаками) в більшості робітників не було бажання, а часто й реальної можливості. Водночас спостерігалася тенденція до розмаїття відпочинку трудящих, рівень культурного розвитку яких, і перш за все металістів, поступово зростає. Наголошено, що серед письменних робітників Катеринославщини у вільний від праці час досить популярним ставало читання книжок та періодичної преси. Поступово збільшувалося й число трударів, які відвідували кіносеанси або публічні лекції. Визначено, що робітництво краю на початку XX ст. здебільшого не сприймало себе як складову тогочасного соціуму, а навпаки, перш за все як силу, котра йому активно протистояла.*

***Ключові слова:** робітництво, дозвілля, Катеринославська губернія, культурно-розважальні заходи, історія повсякденності.*

У вітчизняній історичній літературі в річці соціальної історії та історичної антропології як актуальний та важливий напрям досліджень уже остаточно утвердилась історія повсякденності. Він відзначається «поглибленим аналізом життєвих історій представників різних вікових, професійних, гендерних та інших соціальних когорт, мереж їхніх взаємозв'язків і взаємодій у

приватній, домашній, виробничій та суспільній сферах»¹. Визначаючи зміст поняття «історія повсякденності», О.А.Удод наголошує, що «це, перш за все, процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя», підкреслюючи при цьому, що використання цього поняття «допоможе [...] перетворити історію на цікаву, справді людинознавчу дисципліну»². У російській тематичній енциклопедії повсякденність характеризується як «процес життєдіяльності індивідів, що розгортається у звичних суспільних ситуаціях на ґрунті самоочевидних очікувань»³. Визначень предмету «історії повсякденності» в історіографії існує чимало. Можна констатувати, що вона охоплює всю життєву сферу існування та діяльності людини, стаючи у пригоді вченому-історик у питаннях виявлення своєрідної логіки «взаємин» між побутовими речами та індивідом, у вивченні важливих соціальних процесів у залежності від уподобань і прагнень пересічних осіб, їх почуттів та оцінок ними оточуючої дійсності.

Слід згадати, що історія повсякденності вивчає не лише окремі елементи матеріального простору життя людини (житлові умови, особливості харчування тощо), а і його прояви у соціокультурній сфері. Тож органічною складовою цього напрямку історичних досліджень є культура розваг, реконструюючи яку, можна добитися відображення історичного полотна в усій його багатоманітності та багатогранності. Трансформації у царині дозвілля виступають вагомим показником змін, що відбуваються у суспільстві, віддзеркалюючи потреби та інтереси певних соціальних прошарків. Зрештою поняття «дозвілля» можна розглядати як зайняття у вільний час особливою діяльністю, що необхідна людині для самореалізації.

У контексті зазначеного набуває актуальності висвітлення питань організації відпочинку населення українських губерній Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., позаяк пореформена доба з її промисловою модернізацією та швидкими урбанізаційними процесами викликала відчутні зміни у житті представників різних груп тогочасного соціуму. При цьому суттєві зрушення, пов'язані з частковою або повною відмовою від традиційних поглядів та уявлень на оточуючий світ, на вибір життєвих орієнтирів і стратегій, відбувалися в ментальності робітничого населення, що позначалося на практиках повсякдення, у тому числі організації дозвілля.

Останнім часом питання щоденного буття пролетаріату українських етнічних територій Російської імперії, зокрема його дозвілля, привертають дедалі більшу увагу дослідників. Зокрема форми та зміст проведення вільного часу робітниками важкої промисловості Донецького басейну і Придніпров'я наприкінці XIX – на початку XX ст. висвітлили В.В.Гончаров, В.В.Койнаш,

¹ Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // Історія повсякденності: теорія та практика: Мат. Всеукр. наук. конф. (Переяслав-Хмельницький, 14–15 травня 2010 р.). – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С.15.

² Удод О.А. Історія повсякденності як методологічна проблема (про актуальність історії повсякденності) [Електронний ресурс]: <http://history.sumy.ua/theoryofhistory/226>

³ Йонин Л.Г. Повседневность // Культурология: XX век: Энциклопедия. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1998. – С.122.

В.О.Куліков⁴. Окремі аспекти забезпечення культурно-освітніх потреб робітників Катеринославщини з'ясувала Л.М.Лучка⁵. Своєю чергою Ф.Г. та Г.Ф. Турченки розглянули прояви девіантної поведінки серед робітництва півдня України на початку ХХ ст.⁶ Питання організації відпочинку пролетарів порушив у своїй монографії і один з авторів цієї статті⁷. Крім того, означену проблематику в тій чи іншій мірі вивчали представники російської (Ю.І.Кирьянов, В.А.Єрмолов, М.О.Фельдман) та японської (Г.Куромія) історіографії⁸.

Водночас проблема дозвілля робітників українських теренів Російської імперії вказаного періоду в історичній літературі докладно ще не висвітлювалася. Дослідники історії повсякденності у своїх наукових пошуках переважно зосереджують увагу на вивченні життя та побуту різних соціальних груп населення українських регіонів у ранньомодерну добу або в радянські часи. Тому постає завдання реконструювати особливості проведення вільного часу робітниками важкої промисловості (головним чином металургами та гірниками) найбільшої індустріальної української губернії – Катеринославської, та висвітлити чинники, які на це впливали, визначити домінуючі тенденції й типові явища, а також питому вагу девіацій у поведінкових реаліях пролетарів регіону. Досліджуючи прояви повсякденного життя робітництва краю, їх «малі життєві світи», можна краще «зрозуміти людей минулого», усвідомити, наскільки вони могли адаптуватися до моделей поведінки, притаманних суспільству індустріальної доби.

Для вирішення поставлених завдань довелося залучати вкрай розпорошені джерела, серед них спогади сучасників (підприємців і робітників), нариси й оповідання, написані після особистого спілкування з представниками робітництва наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., матеріали тогочасної преси, а також земська статистика та дані обстеження санітарними лікарями умов життя пролетарів. Усе це разом дає змогу відтворити достатньо цілісну картину проведення дозвілля робітниками Катеринославщини.

Як відомо, у пореформену добу Катеринославська губернія надшвидкими темпами перетворювалася на промислово розвинутий регіон. За короткий час тут виникли десятки великих підприємств, що обумовило різке

⁴ Гончаров В.В., Койнаш В.В. Развлекательная культура рабочих Донбасса (конец XIX – начало XX вв.) // Наука. Религия. Общество. – 2013. – №1. – С.24–27 [Електронний ресурс]: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nrs_2013_1_6; Куліков В. «В землі гроші огрібаєт, у неділю водку п'ють»: розваги в робітничих поселеннях Донбасу та Придніпров'я імперської доби [Електронний ресурс]: <http://uamoderna.com/md/kulikov-entertainment>

⁵ Лучка Л.М. Роль бібліотечних осередків у розвитку промисловості Катеринославської губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Вип.12. – Дніпропетровськ, 2014. – С.187–192.

⁶ Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. – 1921 р.): Історичні нариси. – К., 2003. – 304 с.

⁷ Див.: Шляхов О.Б. Україна в умовах модернізації та загострення соціального конфлікту (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Дніпропетровськ, 2016. – 400 с.

⁸ Кирьянов Ю.И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.). – Москва, 1979. – 146 с.; Его же. Рабочие России на рубеже XIX–XX вв. // Отечественная история. – 1997. – №4. – С.40–53; Ермолов В.А. Повседневная жизнь российских рабочих на рубеже XIX–XX вв. [Електронний ресурс]: <https://cyberleninka.ru/article/v/povsednevnyaya-zhizn-rossiyskih-rabochih-na-rubezhe-hh-hh-vv>; Фельдман М.А. Культурные ценности рабочих России в первые десятилетия XX в. // Общественные науки и современность. – 2007. – №6. – С.111–124; Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і рр. / Пер. з англ. Г.Кьорян, В.Агеев. – К., 2002. – 510 с.

збільшення числа робітників. За офіційними даними, наприкінці XIX ст. на території Катеринославщини до виплавки та обробки металів було залучено 20 019, а до видобутку вугілля – 14 490 трударів⁹.

Водночас зазначимо, що модерний період із його ринковими трансформаціями суттєво ускладнив соціальні зв'язки, висуваючи до мешканців краю дедалі нові вимоги, коли люди, за словами тогочасного економіста, «замість колишнього твердого підґрунтя під ногами відчули під собою хиткий ґрунт, до чого вони повинні постійно пристосовуватися, щоб зберегти рівновагу»¹⁰. Англійський дослідник Н.Дейвіс, змальовуючи наслідки модернізаційних процесів на Європейському континенті, зокрема у психологічній сфері, цілком слушно зазначає: «Життя в містах та робота на промислових підприємствах сприяли розвиткові рис, що були цілковито чужі жителям сіл. Фабричний гудок, залізничний графік, потреба в пунктуальності та тверезості – ці новації видавалися селянам незрозумілими і дратливими»¹¹. Значною мірою це стосується і промислових робітників Катеринославщини, учорашніх селян, яким доводилося прилаштовуватися до стрімких змін у суспільстві, іншими словами, звикати до «нових правил гри», у тому числі у царині реалізації своїх культурних потреб та розваг. При цьому структура вільного часу робітників обумовлювалася основними ритмами їх життєдіяльності – добовим, тижневим і була пов'язана з потребами відновлення фізичних сил та відпочинком. Щодо останнього, то перетворення другої половини XIX ст. надали у сфері дозвілля нові можливості, перспективи. Однак тут треба враховувати той факт, що зміст і форми проведення індустріальними робітниками свого відпочинку залежали від низки факторів. По-перше, на це впливали галузь виробництва, де вони працювали, їх кваліфікація й, відповідно, матеріальне становище та наявність вільного часу. По-друге, треба брати до уваги рівень культурного розвитку пролетарів, їх схильності, інтереси, а також соціальне середовище, що їх оточувало. По-третє, наявність належної інфраструктури для повноцінного відпочинку. Розглянемо згадані чинники.

Насамперед слід зазначити, що на дозвіллевих практиках пролетарів Катеринославської губернії, які займалися виправкою й обробкою металів, а також видобутком вугілля, не могли не позначатися достатньо важкі умови праці, загалом щоденного буття. Адже форсована індустріалізація у краї дивним чином поєднувалася з катастрофічною відсталістю в умовах праці та побуту представників робітничих груп населення. Як зазначали земські діячі Катеринославщини початку XX ст., наймана праця пролетарів переважно «відбувалася у задушливих і часто темних приміщеннях, серед нездорової обстановки. [...] Типає нерви своєю складністю та різнобічністю або отупляє душу своєю механічною порожнечою. У години дозвілля вона гтовхає на пошуки штучних розваг і веселощів, або просто до штучного збудження замість нормального відпочинку»¹².

⁹ Численность и состав рабочих в России на основании данных Первой всеобщей переписи населения Российской империи, 1897 г. / Под ред. Н.А.Тройницкого. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1906. – С.2, 10, 31–35, 39.

¹⁰ Озеров И.Х. Итоги экономического развития XIX в. – Санкт-Петербург, 1902. – С.5.

¹¹ Дейвіс Н. Європа: Історія / Пер. з англ. П.Тарашук, О.Коваленко. – К., 2018. – С.803.

¹² Екатеринославская деревня после закрытия винооторговли: Литературно-статистический очерк под ред. П.К.Соколова. – Екатеринбург, 1915. – С.16.

Крім того, необхідно враховувати, що загальна тривалість часу, який робітники металургійних підприємств та рудників проводили на виробництві (враховуючи час, витрачений на дорогу та харчування), становила 14–15 год. Відповідно, якщо змоделювати порядок дня, а також умови побуту пересічних металургів і шахтарів Катеринославської губернії в робочій тиждень (на підставі свідчень санітарних лікарів регіону), то вони були такими:

«О 4-й годині ранку встають, умиваються, причому вмивальників ніде немає, а кожен наливає воду в корито і в ньому вмиває обличчя та руки [...]; о 5-й годині снідають і о 5½ виходять на роботу, куди беруть із собою хліб і у пляшках кип'ячену воду або чай [...], повертаються з роботи о 7–7½ годині вечора, о 8-й годині вечеряють, і о 9-й годині лягають спати; так що сплять годин сім. Сплять по 2–3 особи на нарах, на підлозі, на зіставлених разом лавках [...]; постілью слугують набиті соломою матраци, суконні ковдри, власний одяг [...] Сплять не роздягаючись, лише інколи скидаючи верхню сорочку, піджак і чоботи, утім часто доводилося бачити тих, хто спав у чоботях»¹³.

Звісно, деякі робітники (висококваліфіковані, своєрідна пролетарська аристократія) мали кращі умови життя. Як зазначали у своїх спогадах сучасники, «шахтар, який вибрався в “люди”, став майстром, десятником, машиністом, – швидко змінювався й зовні: квартира – переважно для такого робітника це була окрема квартира, навіть будиночок, – блищала чистою побілкою стін, картинами, пристойними меблями; біля будинку з'являлися квіти та деревця»¹⁴. Але подібні приклади були радше винятком на тлі загальної доволі непривабливої картини тогочасного життя переважної більшості робітників, коли житлово-побутові умови дозволяли їм лише частково відновлювати сили. А отже, можна констатувати, що впродовж робочого тижня вільного часу в людини фізичної праці було зовсім небагато, і переважно він витрачався на сон. Тож багато хто не мав можливостей для того, аби скористатися перспективами, які принесла з собою індустріальна доба у царині розваг, підвищити свій культурний рівень. Відповідно, умови для бодай якогось дозвілля з'являлися лише у суботу (переважно скорочений робочий день), неділю та у свята. Проте й тоді повноцінно відпочити робітники часто не мали змоги, позаяк важко працюючи цілий тиждень, у них уже не вистачало сил на читання та освіту. До того ж слід узяти до уваги, що більшість пролетарів, для яких у цілому був характерним низький прожитковий рівень, не мали зайвих коштів, щоб витрачати їх на театральні вистави, концерти тощо.

Що стосується рівня загальної культури робітників, то в багатьох працях того часу йому надавалися достатньо негативні оцінки. Так, економіст М.І.Туган-Барановський наприкінці ХІХ ст. наголошував: «Невігластво й неписьменність російського робітника становлять не менш вражаючий

¹³ Черемухин Н.М. Как живут и как питаются рабочие Рыковских копий в пос. Юзовка // Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. – 1910. – №1. – С.3.

¹⁴ Фенин А.И. Воспоминания инженера: К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.). – Прага, 1938. – С.54.

контраст з інтелігентністю робітника Заходу»¹⁵. Земська статистика зафіксувала, що 1901 р. серед прибулих на заробітки в Катеринославську губернію робітників письменних було: чоловіків – 24,4%, жінок – лише 3,5%¹⁶. Невипадково на початку ХХ ст. з цього приводу було зауважено, що «відсоток грамотних зовсім малий у чоловіків (ідеться про робітників-мігрантів до Катеринославщини – *Авт.*), і вражаюче низький серед жінок, які поголовно майже неписьменні»¹⁷. Представник земської медицини в 1911 р. дав таку неприглядну характеристику культурному розвитку гірників, які працювали на шахтах Донецького басейну: «Стосовно культурного рівня рудничних робітників треба зазначити, що вони зовсім недалеко відійшли від звичайних селян глухих сіл наших північних і центральних губерній (Російської імперії – *Авт.*), з яких, до речі, і прийшла їх основна маса. Тут ми маємо те ж невігластво, некультурність, забобони [...], відсутність будь-яких розумових інтересів і прагнень»¹⁸.

Щоправда у цьому плані сучасники наводили свідчення й іншого роду. Так, земська лікарка Н.Сенгалевич, яка працювала на Верхньодніпровському лікарняно-продовольчому пункті Катеринославської губернії, куди прибували заробітчани переважно з сіл Полтавщини, Київщини, Чернігівщини, зазначала на початку ХХ ст., що «була вражена культурністю робітників». Вона «не помітила пияцтва, крім небагатьох випадків. За все літо не було жодної бійки»¹⁹.

Поза сумнівом, різні групи пролетаріату краю мали відмінні рівні культурного розвитку. Останнє підтверджують і дані загального перепису населення Російської імперії 1897 р., які зафіксували, що грамотними на території європейської частини країни було 38,2%, зайнятих у металургійній галузі. Водночас відповідний показник серед вуглярів становив 31%²⁰. Стосовно індустріальних робітників Катеринославщини, то найнижчий рівень грамотності тут був у гірників, а в робітників, що займалися випалкою та обробкою металів, цей показник був суттєво вищим. На думку російського історика М.О.Фельдмана, «тільки менша частина робітників Росії до 1917 р. була у змозі сприйняти культурні цінності, які відповідали індустріальній добі»²¹.

Складні умови повсякдення промислових робітників не могли не позначитися на їхній психології та поглядах. Тож у пролетарському середовищі зростало відчуття особистої життєвої невлаштованості й, відповідно, з'являлося дедалі більше тих, хто, порвавши з минулим, втратив життєві орієнтири та жодним чином не дорожив своїм становищем. Як згадував гірничий інженер і підприємець О.І.Фенін, котрий працював на Донбасі

¹⁵ *Туган-Барановский М.И.* Русская фабрика в прошлом и настоящем. – Москва, 1922. – С.295.

¹⁶ *Аракчеева Н.* Земские врачебно-продовольственные пункты для пришлых сельскохозяйственных рабочих в Екатеринославской губернии (1899–1903 гг.) // Вестник Екатеринославского земства. – 1904. – №48. – С.1446.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. – 1911. – №4/5. – С.413.

¹⁹ Див.: *Марзеев А.* Земская медицина в Верхнеднепровском уезде за 1911 г. – Верхнеднепровск, 1913. – С.290.

²⁰ Численность и состав рабочих в России на основании данных Первой всеобщей переписи населения Российской империи, 1897 г. – Табл. III. – С.9.

²¹ *Фельдман М.А.* Культурные ценности рабочих России... – С.122.

в 1890-х рр., «відірваність від рідної справи та родини [...] створювали часто психіку якогось “перекати-поля”, людей, котрі як внутрішньо, так і зовнішньо жили неохайно [...], здавалося, що ані релігія, ані побут не залишили в їхній душі жодного сліду»²². Інший сучасник у 1891 р. теж звертав увагу на те, що на «донецьких копальнях і заводах утворився особливий клас людей... Немає в них ані дому, ані певної мети [...] так вони й живуть усе життя, нічого не домагаючись»²³. Отже багато індустріальних робітників регіону перебували у стані постійної депресії, яка інколи оберталася емоційними сплесками афективних дій і вчинків. Такий щоденний психологічний дискомфорт без сумніву негативно відбивався на культурних практиках робітництва, зрештою визначав доволі невибагливі запити та інтереси у царині дозвілля.

Слід зазначити, що характерним для промислової доби була поява більш різноманітних форм розваг для населення, оскільки у цей час на перший план виходила комерційна розважальна індустрія. Так, «Народный календарь» 1914 р. до розумових розваг населення відносив лекції, курси, театральні вистави, концерти, виставки, кінематограф, музеї, книжкові крамниці, народні читання тощо. Значною мірою це стосувалося і проведення вільного часу робітниками Катеринославщини. Водночас багато залежало й від того, наскільки власники підприємств опікувалися питаннями організації культурного дозвілля для своїх працівників. І тут слід констатувати, що рекреаційна інфраструктура в більшості індустріальних селищ, заводських і рудникових поселеннях Катеринославщини була або недостатньою, або й зовсім відсутньою. Приміром, сучасники нарікали, що адміністрація підприємств французького Гірничопромислового товариства, яке діяло на Донбасі, «не робить нічого для піднесення культурного рівня робітників – тут не влаштовують для них ані бесід, ані читань, ані інших розумових розваг»²⁴. Письменник О.С.Серафимович у своїх спогадах про відвідування Юзівки в 1897 р. також зазначив, що після роботи шахтарям окрім кабаків «більше немає куди йти»²⁵. У повідомленнях із Маріупольського повіту на початку ХХ ст. наголошувалося на «відсутності розумових розваг» для пролетарів²⁶ і т. п.

Навіть парки губернського центра були практично недоступними для місцевих робітників. Оскільки, як підкреслювали автори катеринославського адрес-календаря за 1901 р., сади в місті «переважно платні, і ця обставина позбавляла можливості найбідніші класи населення у спекотливі, пильні літні вечори (і у свята) користуватися прохолодою садів»²⁷. Не дивно, що земські діячі Катеринославщини пропонували шукати коріння багатьох суспільних проблем саме у відсутності культурних розваг для робітників і селян. Так, гласний губернського земства від Слов'яносербського повіту

²² Фенин А.И. Воспоминания инженера... – С.54–55.

²³ Каронин-Петропавловский Н.Е. Очерки Донецкого бассейна // Открытие страны огня: русские писатели о Донбассе. – Донецк, 1978. – С.60.

²⁴ Див.: Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. – 1911. – №4/5. – С.413.

²⁵ Серафимович А.С. На заводе // Открытие страны огня: русские писатели о Донбассе. – С.264.

²⁶ Екатеринославская деревня после закрытия винооторговли... – С.54.

²⁷ Днепропетровску 200 лет: 1776–1976: Сб. док. и мат. / Сост. Б.Я.Бриккер и др. – К., 1976. – С.68.

Г.В. де Сен-Лоран у 1912 р. зазначав: «Коли робота закінчилася які розваги може знайти молода людина, котра кориться своїм пристрастям? Лише три: пияцтво, розпушта й карти... Інших шляхів для неї немає»²⁸.

Отже розглянемо, як робітники важкої промисловості Катеринославської губернії намагалися заповнити своє дозвілля, яким видам і формам відпочинку вони віддавали перевагу. Певну інформацію для визначення пріоритетів у культурних розвагах робітництва початку ХХ ст. надають матеріали анкетування мешканців промислових селищ регіону, яке було проведене катеринославським земством у 1915 р. Отже 48% робітничого населення краю у вільний від роботи час читало книги та газети²⁹. Водночас цей доволі високий показник не повинен уводити нас в оману, оскільки анкети розповсюджувалися лише серед письмених трударів (на запитання відповіли приблизно 900 осіб), тобто серед своєї «інтелігентної меншості», доля котрої була вкрай незначною. Крім того, на результати опитування не міг не вплинути той факт, що відбувалося воно в період Першої світової війни, коли уряд запровадив «сухий закон».

Зрештою, важливо з'ясувати, яким же чином робітники Катеринославщини могли задовольнити свої потреби у читанні книжок? Перш за все зазначимо, що на деяких промислових підприємствах зусиллями власників або представників місцевої інтелігенції відкривалися бібліотеки-читальні (наприклад, на Щербинівському та Голубовському рудниках Донбасу). У 1897 р. Південноросійське Дніпровське металургійне товариство відкрило в Кам'янському для своїх службовців і робітників книгозбірню на 2100 томів. Згідно з правилами користування, читачі могли брати додому по 6 книжок і журналів³⁰. Наприкінці ХІХ ст. безкоштовна народна бібліотека з'явилася на Брянському металургійному заводі в Катеринославі. Вона існувала завдяки добровільним пожертвуванням та внескам власників підприємства. У 1900 р. читальня запрацювала при Новоросійському заводі в Юзівці³¹. Багато робітників значилися серед читачів приватної книгозбірні «Книжка», яку в 1899 р. в робітничому районі Катеринослава – на Чечелівці – відкрила В.Журавська³².

Згадаємо й роботу народних бібліотек та недільних шкіл, при яких також існували невеличкі книгозбірні. Зокрема в Горлівці недільні школи, де навчалися грамотності, відвідували до 150 гірників. Однак тут переважно йдеться про кадрових робітників, які отримували доволі високу платню й (можливо) мали певні плани на майбутнє – стати десятником або навіть майстром. До того ж подібних закладів було обмаль. Недарма земська преса в 1905 р. звертала увагу на «всілякі гальма», що їх запроваджував уряд «стосовно народних бібліотек, вечірніх і недільних занять для робітників»³³.

²⁸ Див.: Постановление Екатеринославского губернского земского собрания: 47-й очередной 1912 года сессии. – Екатеринослав, 1913. – С.166.

²⁹ Екатеринославская деревня после закрытия виноторговли... – С.58.

³⁰ *Лучка Л.М.* Роль бібліотечних осередків у розвитку промисловості Катеринославської губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст. – С.190.

³¹ *Михненко А.М.* Новейшая история Донецкого бассейна. – Донецк, 1998. – С.84.

³² *Кізченко В.І.* Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905–1907 рр. – К., 1972. – С.152.

³³ К рабочему вопросу // Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – №42. – С.1113.

Так, у серпні 1908 р. в Катеринославі було закрито бібліотеку-читальню Амурського відділення «професійної спілки робітників по металу», оскільки у цьому просвітницькому закладі за даними поліції містилися книжки «злочинного й тенденційного характеру»³⁴.

На початку ХХ ст. губернське земство облаштувало на лікарняно-продовольчих пунктах Катеринославщини невеличкі бібліотеки, які досить активно відвідували відхідники з села, котрі приходили працювати на заводи і шахти регіону. За свідченням завідувача Саксаганського пункту, заробітчани брали щодня для читання по 10–12 видань, «переважно казки, розповіді з військового життя, а також книжки з питань гігієни»³⁵. Деякі робітники впродовж дня прочитували по 2 книжки. Зрештою давався взнаки той факт, що за 1899–1903 рр. катеринославське земство витратило на поповнення фондів бібліотек, на страхування будівель лікарняно-продовольчих пунктів і на медикаменти 6446 руб.³⁶

Слід також згадати, що почитати книжки та газети робітники Катеринославщини могли й у так званих чайних-читальнях, які з кінця ХІХ ст. відкривало Товариство піклування про народну тверезість. Щоправда у цих закладах переважала література релігійного або консервативно-монархічного спрямування. Серед індустріального пролетаріату регіону такі чайні та пропонувані там видання особливою популярністю не користувалися.

Ще однією формою проведення робітниками свого дозвілля були народні аудиторії та клуби за інтересами. Так, у звіті за 1898 р. катеринославський губернатор П.Д.Святополк-Мирський констатував, що для «задоволення потреб в освіті робітничого населення [...] за сприяння комітетів (губернського та повітового відділень Товариства піклування про народну тверезість – *Авт.*) у Бахмуті й Луганську будуються народні аудиторії»³⁷. Таку «аудиторію» підприємці заснували і для працівників Дніпровського заводу в Кам'янському. Як зазначала на початку ХХ ст. преса, вона стала

«єдиним місцем, де робітник може відвести душу по-людськи. Тут проводяться [...] концерти, вечори, читання. Шкода лише, що зала для глядачів [...] може вмістити не більше 500 осіб; а бажаючих потрапити сюди буває інколи так багато, що половина з них вимушена повертатися ні з чим. Платня за місця суворо нормована заводом в інтересах робітничої публіки – від 10 до 50 коп., не більше»³⁸.

Натомість в Юзівці, за ініціативою дирекції Новоросійського товариства, при металургійному заводі було збудовано літній театр («Аудиторія»), де діяв хоровий колектив. Крім того небайдужі до музики працівники Юзівського

³⁴ Державний архів Дніпропетровської обл. – Ф.313. – Оп.2. – Спр.2057. – Арк.270.

³⁵ *Марзеев А.* Земская медицина в Верхнеднепровском уезде... – С.301.

³⁶ *Аракчеева Н.* Земские врачебно-продовольственные пункты для пришедших сельскохозяйственных рабочих в Екатеринославской губернии (1899–1903 гг.). – С.1444.

³⁷ Всеподданнейший отчёт екатеринославского губернатора за 1898 г. – Екатеринослав, 1899. – С.11.

³⁸ Южная заря (Екатеринослав). – 1910. – 30 декабря.

заводу створили аматорські гуртки та навіть оркестр³⁹. Такі форми відпочинку у вільний від роботи час практикували переважно висококваліфіковані кадри. Зазначене стосується й роботи клубів – Англійського в Юзівці чи Яхт-клубу в Кам'янському, членами яких були лише представники вузького прошарку робітничої аристократії; або ж кінських перегонів – розваги, що її влаштовував для заможних співробітників своєї компанії Дж. Юз (Гюз)⁴⁰. Варто згадати, що в 1912 р. при Петровському металургійному заводі в Єнакієвому для робітників було відкрито курси, де з метою підвищення їх культурного та фахового рівня читалися «спеціальні лекції з медицини, гігієни, будівництва, механіки й т. п.»⁴¹.

Водночас, незважаючи на зазначене вище, у свій вільний час тільки 3% пролетарів губернії відвідували різні лекції та читання, а на вистави й у театр ходили 2%⁴². Це підтверджує газетний репортаж початку ХХ ст. з повітового Луганська, де зверталася увага на те, що попит містян, зокрема й місцевих робітників, на культурні розваги був у край малим. «Театри пустують, сади також, лекцію щодо боротьби з пияцтвом [...] відвідали дві – три людини», – нарікав дописувач⁴³.

На рубежі ХІХ–ХХ ст. до повсякденного життя робітничого населення регіону ввійшов новий вид масового мистецтва – кінематограф. Перша на Катеринославщині демонстрація фільму відбулася в губернському центрі 1897 р. А на початку ХХ ст. існувала вже ціла мережа кінотеатрів («електротеатри», «біоскопи», «сінематографи»), які користувалися чималим попитом серед місцевого пролетаріату. Так, 1910 р. на робітничій околиці Катеринослава – у селищі Нові Кайдаки – відкрився заклад під назвою «Вулкан», який відвідували переважно працівники металургійних і металообробних підприємств. Загалом же в губернському центрі діяли тоді шість кінотеатрів, у робітничій Юзівці – п'ять. Сеанси зазвичай тривали до 40 хв., а платня за вхід становила від 10 до 50 коп., інколи 75 коп.⁴⁴ При цьому демонструвалися фільми різних жанрів (науково-популярні, про мандрівки, комедії та ін.) і новини «з усіх кінців світу», що ставали своєрідною «начальною газетою» для масової публіки. Але все ж переважали (як нарікали деякі містяни) «порожні, шаблонні з сумнівною “мораллю” драми та комедії [...], які не далеко відійшли за змістом від колишнього балагану»⁴⁵. Так, у липні 1912 р. «біоскоп» Зайлера в Катеринославі пропонував (як зазначалося в рекламі) «розкішну програму»: показ драми «Дневник падшей, или Дочь куртизанки», а також демонстрацію комічних стрічок «Забывтые ключи» та «Глупышкин манекен». І на такі фільми серед глядачів існував попит.

³⁹ Юз і Юзівка / Під заг. ред. В.А.Гайдука. – Донецьк, 2000. – С.53.

⁴⁰ Ауэрбах А.А. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России // Русская старина. – Т.138. – Санкт-Петербург, 1909. – С.456.

⁴¹ Южная заря. – 1914. – 1 февраля.

⁴² Екатеринославская деревня после закрытия винооторговли... – С.58.

⁴³ Русская правда (Екатеринослав). – 1912. – 28 августа.

⁴⁴ Известия Екатеринославского городского общественного управления. – 1909. – №5. – С.256.

⁴⁵ Южная заря. – 1912. – 22 января.

У 1915 р. інформація щодо популярності кінотеатрів у місцевих робітників надходила з селища Кам'янське та з чавуноливарного заводу Нікополь-Маріупольського товариства. Водночас загальна ситуація все ж була не такою вже й однозначною, адже за статистичними даними початку ХХ ст. у вільний від роботи час кіносеанси відвідували не більше 6% пролетарів Катеринославщини⁴⁶.

У той час, коли кінематограф тільки розвивався, коли для робітника не існувало територіально близьких і доступних театрів або читалень, йому завжди був відкритий вхід до трактирів та кабаків, адже густа мережа цих закладів охоплювала всі гірничозаводські підприємства Придніпров'я й Донбасу. Як підкреслював на рубежі ХІХ–ХХ ст. петербурзький журнал, «трактир і простонародна пивна лавка та корчма залишаються головними, а переважно навіть виключними місцями для дозвілля робітничого населення»⁴⁷. Ці місця фактично виконували функції своєрідних «клубів», позаяк тут металурги й гірники Катеринославщини розмовляли, співали, грали в карти, а грамотні могли почитати газету. Крім того, у трактирах за 5 коп. можна було послухати музику, пісні з «музичних ящиків» виробництва німецької фірми «Симфоніон». Відвідували трактири й жінки-робітниці, котрі зазвичай приходили сюди «своею» компанією. Зрештою перебування в кабаках сприяло зближенню людей, певним чином скрашувало одноманітні трудові будні та важкі побутові умови.

Проте, звісно ж, найперше у трактирах робітники вживали горілчані напої. Як констатував секретар Катеринославської губернської земської управи, нерідко поняття «горілка» та «відпочинок» поєднувалися⁴⁸. Більше того, із кінця ХІХ ст. ширилося явище пиятики безпосередньо на вулиці, а також цілим натовпом, рудником, цехом і т. ін. Сучасники тлумачили це приблизно однаково. Зокрема працівник Юзівського металургійного заводу І.О.Гонімов у своїх спогадах (ідеться про 1890-ті рр.) зазначав: «Єдиною втіхою для робітників служив кабак. Пили з відчаю, із горя, із голоду, пропиваючи останнє»⁴⁹. Своєю чергою жінки-робітниці наголошували, що «людина, яка живе в таких умовах, жадібно шукає просвіти, відпочинку... Ані в тісних, ані у сморідних кутових квартирах, ані в обставинах фабричної праці цього просвіту немає. Прагнення розважитися, відійти від цих умов часто виганяє на вулицю або тягне до вина»⁵⁰. Виходило, що своєму важкому повсякденню робітники часто протиставляли гіркий «загул», пропиваючи останні гроші. Катеринославський губернатор В.К.Шліппе на початку 1890-х рр. у доповіді на ім'я імператора зауважував, що «після кількох днів якнайважчої праці робітники, отримавши заробітну плату, [...] ідуть до кабаків, де залишають

⁴⁶ Катеринославская деревня после закрытия виноторговли... – С.58.

⁴⁷ Народное хозяйство (Санкт-Петербург). – 1900. – Кн.ІV. – С.146.

⁴⁸ Див.: Катеринославская деревня после закрытия виноторговли... – С.25.

⁴⁹ Цит. за: Робітничий рух на Україні: 1885–1894 рр.: Зб. док. і мат. / Упор.: В.С.Шандра та ін. – К., 1990. – С.42.

⁵⁰ Труды Первого всероссийского съезда по борьбе с торгом женщинами и его причинами, происходившего в С.-Петербурге с 21 по 25 апреля 1910 г. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1911. – С.154.

усе, що принесли з собою, та втрачають здоров'я»⁵¹. Характерну картину подібного «відпочинку» у своєму репортажі з Юзівки 1893 р. змалював кореспондент «Екатеринославских губернских ведомостей»:

«Близькість кабака до кам'яновугільних шахт породила [...] одну картину життя шахтарів-робітників [...]. Хильнувши в кабаку не в міру, вони поверталися з нього безладним натовпом, горлаючи на всю місцевість пісні досить бруталного змісту... У буйних хлібах як попало валялися п'яні робітники, котрі віддали данину кабакові та залишили в ньому і трудові свої гроші, і сумління, і розум»⁵².

Приблизно така ж ситуація щодо проведення значною частиною робітників свого дозвілля спостерігалася й серед працівників металургійних підприємств Придніпров'я, зокрема Дніпровського заводу в Кам'янському. У газеті «Южная заря» зазначалося: «Одним з істотних лих Кам'янського є таємні кабаки та притони... Важко сказати, що гірше – таємний кабак, де робітник спускає до останнього гроша півмісячну платню, або ж таємний притон, який є розсадником усіляких хвороб»⁵³. Усе це поступово ставало болючою проблемою для тогочасного соціуму. Проте головним було те, що багато хто з індустриальних робітників Катеринославщини не лише не міг, а навіть і не прагнув щось змінити в подібній організації свого дозвілля.

Відсутність інтелектуальних розваг, потреба якимсь чином «убити час» призвела й до поширення серед робітництва азартних ігор, у тому числі в карти на гроші. «Азартні ігри в карти розвинулися з надзвичайною силою», – сповіщали з Вознесенського рудника на початку ХХ ст. «Азартна гра в карти звиває собі міцне гніздо, – грають дорослі, грають і підлітки», – писали мешканці Бахмута. Своєю чергою з Нових Кайдаків Катеринославського повіту повідомлялося, що робітники, «за відсутності інших розваг, захоплюються картярством»⁵⁴. При цьому подекуди ця пристрасть займала не лише вільний, але й робочий час.

Можна згадати і про популярність серед чоловічого населення губернії кулачних боїв, які переважно влаштовували у вихідні або святкові дні. Зокрема така форма «проведення вільного часу» відзначалася серед робітників Брянського металургійного заводу в Катеринославі (переможець у «змаганні» міг суттєво підвищити свій престиж в очах товаришів). Сходилися трударі і «стінка на стінку», що нерідко перетворювалося на справжні побоїща. Зрештою традиції масових бійок – селище на селище, завод на завод – були доволі сильними в робітничому середовищі. Так, К.Г.Паустовський, котрий побував в Юзівці 1916 р., писав: «Бувало, що в бійку вв'язувалася

⁵¹ Всеподаннейший отчёт екатеринославского губернатора за 1890 г. – Екатеринослав, 1891. – С.9.

⁵² Цит. за: Краткое описание объезда Екатеринославской губернии екатеринославским губернатором Владимиром Карловичем Шлиппе в 1893 г. – Екатеринослав, 1893. – С.23.

⁵³ Цит за: *Словеский А.Ю.* Игнатий Ясюкович: Имя в истории. – Днепропетровск, 2009. – С.41.

⁵⁴ Екатеринославская деревня после закрытия винооторговли... – С.52–53.

ціла вулиця [...] Застосовувалися свинчатки та кастети [...] Відтак приходив на ризях взвод козаків і розганяв тих, хто бився»⁵⁵.

У контексті висвітлення питання щодо організації дозвілля промислових робітників Катеринославщини слід звернути увагу й на ставлення їх до релігії та церкви. Зазначимо, що в пореформену добу вплив інституту церкви, священників серед робітництва краю неухильно падав, позаяк зрощення православної церкви з царатом призвело до перетворення духівництва на опору самодержавства та, відповідно, послабило його зв'язок зі суспільством. Тож дедалі частіше пролетарі регіону виявляли неповагу до священників, менше відвідували або взагалі ігнорували церковні служби. Останнє навіть знайшло відображення у шахтарських піснях того часу, в одній з яких стверджувалося, що «в божею церковь мы не ходим»⁵⁶. Зрештою письменник В.В.Вересаєв, котрий наприкінці ХІХ ст. побував на Донбасі, відзначав у своїх нарисах: «Релігійних почуттів жодних, по п'ятнадцять – двадцять років не бувають у церкві»⁵⁷. Тож не дивно, що за даними Катеринославської губернської земської управи 1915 р. у вільний від роботи час до церкви ходили лише 8% робітників⁵⁸. Утім на релігійні свята ця частка суттєво зростала.

Падіння престижу церковних інституцій призводило до втрати багатьма робітниками моральних орієнтирів, спричиняло кризу патріархальних сімейних цінностей. Серед молоді поширювалася неповага до батьків. Так, у доповіді голови Катеринославських губернських земських зборів князя М.П.Урусова у грудні 1912 р. констатовалося: «Діти підіймають руку на своїх батьків, не визнаючи батьківського авторитету [...], молодь лихословить, пиячить, розпусничає»⁵⁹. Інший сучасник, занотовуючи свої враження від відвідування Донбасу, згадував, що серед гірників «родинних почуттів також мало: молодь кидає своїх хворих батьків похилого віку та розходиться по інших копальнях. Одинадцяти – дванадцятирічний хлопчик живе вже зовсім самостійно й батьків ані у гріш не ставить»⁶⁰. При цьому слід зазначити, що число одружених працівників, які проживали разом зі своїми родинами, було істотно обмежене. Усе це негативно позначалося на організації дозвілля індустріальних робітників регіону, позаяк для багатьох із них відпочинок у родинному колі був фактично відсутнім. Зрозуміло, чому у джерелах украй рідко можна зустріти згадки про такі форми відпочинку в робітничому середовищі, як родинні свята, усталені сімейні традиції тощо.

Погодимося з Я.В.Верменич, котра у своїй праці зазначила, що «відірвавшись від землі, учорашні селяни (йдеться про робітників Катеринославщини – *Авт.*) опинялися у становищі маргіналів, у системі цінностей

⁵⁵ Паустовский К.Г. Гостиница «Великобритания» // Открытие страны огня: русские писатели о Донбассе. – С.355.

⁵⁶ Див.: Успенский Г.И. Собрание сочинений: В 9 т. – Т.8. – Москва, 1957. – С.564.

⁵⁷ Вересаев В.В. Подземное царство // Открытие страны огня: русские писатели о Донбассе. – С.87.

⁵⁸ Екатеринославская деревня после закрытия виноторговли... – С.58.

⁵⁹ Див.: Приложения к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания 47-й очередной 1912 года сессии. – Екатеринослав, 1913. – С.1568.

⁶⁰ Вересаев В.В. Подземное царство. – С.87–88.

серед яких превалювали культ грубої сили й сумнівні задоволення, пов'язані з пияцтвом»⁶¹. При цьому, на наш погляд, певним спрощенням було б убачати у згаданій маргінальності суто соціальне явище, ігноруючи те особливе духовне середовище й атмосферу, які панували тоді серед промислового робітництва губернії, зокрема у сфері організації його відпочинку. Адже численні прояви девіантної поведінки під час проведення пролетарями свого дозвілля, а водночас і фактичне небажання значної частині робітників щось змінювати на краще, свідчили, що в їхніх поглядах виник розрив між реаліями тогочасних модернізаційних процесів у суспільстві та глибинними пластами свідомості, де панували егалітаристські настрої, небажання прийняти західноєвропейську трудову етику з її ощадливістю й раціоналізмом.

Якщо уявити типовий вихідний день більшості індустріальних робітників Катеринославщини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., то скоріше за все він виглядав так: незначна частина трударів розпочинала його з відвідування церковної служби, потім відбувалися бої навкулачки або колективні бійки «стінка на стінку», походи до кабаків, співання пісень і спілкування в товариському колі, а завершувався такий відпочинок грою в карти, інколи візитом до кінотеатру або будинку розпусти.

Водночас джерела дають можливість простежити й певні святкові звичаї робітників. Можемо констатувати, що на свята дозвілля пролетарів регіону набувало додаткового колориту. Зокрема О.І.Фенін, згадуючи про відзначення Трійці робітниками-українцями в 1890-х рр., зазначав: «Умиваються, одягаються на свята у “чисте”. Вечорами грають в якісь ігри, несамовито улюлюкають та свистять, усіяко себе “розгойдуючи”»⁶². В.В.Вересаєв, змальовуючи у своїх нарисах проведення святкового дня гірниками Донбасу, писав: «У робітничій колонії [...] незвичайне пожвавлення; чути пісні, звуки гармонік. Вози, на які всілися шахтарі, із гиком та свистом зникають у степу»⁶³. Привернуло увагу літератора і святкове вбрання робітників. Якщо на деяких шахтарях були звичайні сорочки-косоворотки, підв'язані шнуром, штани, заправлені у чоботи, чорні тужурки й кашкети, то «інші виглядали геть панами, – з витонченими тростинами, у легеньких візитках, із крохмальними комірцями [...] Шахтарки були всі в нових, погано зшитих “німецьких” сукнях»⁶⁴.

Щоправда й на свята домінуюче місце у відпочинку робітників посідало вживання міцних напоїв. Так, у січні 1911 р. із заводського селища Амур поблизу Катеринослава повідомлялося, що у святкові дні

«робітник розгортається на повну: усі пивні лавки і приватні квартири поселення, де торгують горілкою та закускою, переповнені робітниками, там із них беруть за все втричі дорожче: за солоний огірок – 3–5 коп., за шматочок ковбаси або смаженої

⁶¹ *Верменич Я.В.* Донбас у контексті теорій порубіжжя: соціогуманітарний аналіз // Український історичний журнал. – 2015. – №1. – С.119.

⁶² *Фенін А. І.* Воспоминания инженера... – С.51.

⁶³ *Вересаєв В.В.* Подземное царство. – С.91–92.

⁶⁴ Там же. – С.92.

риби – 15–25 коп., за півпляшки горілки – 35 коп. і т. д. Днів два та дві – три ночі вулиці і провулки сповнюються п'яними піснями робітників, [...] примушуючи інших обивателів сидіти вечорами вдома [...] під впливом винних парів у хід ідуть ножі та кулаки»⁶⁵.

Натомість якщо вихідний день припадав на час, коли пролетарі ще не отримали своєї платні, то їхнє дозвілля набувало геть іншого вигляду, характеризуючись одноманітністю та нудьгою. У цій ситуації робітники або просто відсипалися після важких трудових буднів, або заповнювали свій вільний час спілкуванням у колі товаришів із неодмінним атрибутом – соняшниковим насінням. Зокрема з Бахмутського повіту на початку ХХ ст. повідомлялося, що в години відпочинку робітниче населення переважно «сидить на вулиці та лузає насіння [...], із переказуванням часом найбезглуздіших чуток і пересудів»⁶⁶. К.Г.Паустовський, змальовуючи у своїх нарисах Юзівку початку ХХ ст., зазначав: «Усі вулиці та подвір'я були засипані лущайками від насіння. Особливо багато їх збиралося опісля свят. Лузало все населення»⁶⁷. Загалом за даними земських статистиків саме балачками свій вільний час займали до третини промислових робітників губернії.

Тож цілком зрозуміло, чому підприємці, громадські діячі порушували питання організації розумових розваг для пролетарів. Зокрема на торговельно-промислому з'їзді в Нижньому Новгороді 1896 р. наголошувалося на необхідності долучати робітників до театру й музики, до культури вищих прошарків населення. Водночас представники владних структур, а також заводчики та шахтовласники регіону для подолання пияцтва в робітничому середовищі пропонували заходи іншого змісту. Так, катеринославський губернатор В.К.Шліппе для посилення боротьби з проявами деструктивної поведінки радив «заборонити виноторгівлю поблизу рудників». Крім того, він пропонував відкривати біля шахт Донбасу нові церкви з розрахунку один приход на тисячу робітників, де трударі «після важкої праці могли б відпочити душею»⁶⁸. При цьому губернатор уважав за необхідне, щоб у вихідні дні священики «проводили співбесіди з дорослими робітниками». Однак, згадуючи тогочасне ставлення маси пролетарів до релігії та духівництва, стає зрозумілим, що подібні пропозиції аж ніяк не могли виправити ситуацію з високим рівнем споживання алкогольних напоїв у робітничому середовищі.

Крім того, для подолання пияцтва підприємці вдавалися й до радикальніших дій. Так, час від часу вони затримували виплату платні своїм працівникам, аби ті не пропили все відразу. У своїх споминах О.І.Фенін зазначав, що на Макіївському руднику наприкінці ХІХ ст. саме з цієї причини «не платили, усупереч закону, робітникам щомісячно всього заробітку, видаючи

⁶⁵ Русская правда. – 1911. – 6 января.

⁶⁶ Екатеринославская деревня после закрытия виноторговли... – С.56.

⁶⁷ Паустовский К.Г. Гостиница «Великобритания». – С.354.

⁶⁸ Всеподданнейший отчёт екатеринославского губернатора за 1892 г. – Екатеринослав, 1893. – С.7.

дрібні гроші на поточні витрати й відсилаючи кошти на “батьківщину” через контору». Натомість остаточний розрахунок відбувався тільки двічі на рік – на Пасху й на Покрову, коли робітники поспішали повернутися додому⁶⁹. Проте подібними заходами вирішити проблему розумових розваг для робітництва було неможливо.

Таким чином, на рубежі XIX–XX ст. робітничі практики у царині дозвілля були своєрідною сумішшю селянських традицій і нових форм міського життя. При цьому слід констатувати, що в мешканців численних індустріальних селищ Придніпров’я та Донбасу відбувалося вповільнене, вибіркоче формування елементів міської культури. Виокремлюючи основні форми проведення дозвілля металургами й гірниками регіону наприкінці XIX – на початку XX ст., наголосимо, що культура розваг у них була доволі обмеженою, позаяк влада так і не спромоглася надати робітникам у цьому плані жодних перспектив. Типовими явищами були алкоголь, азартні ігри, а також спілкування в колі товаришів. Проводити дозвілля якимсь іншим чином, у першу чергу поза кабаками, у більшості робітників здебільшого не було бажання, а часто й реальної можливості, оскільки важка фізична праця, мізерний прожитковий рівень, незадовільні санітарно-побутові умови призводили до загальної втоми, розчарування у житті й т. п. Зрештою істотна вага девіантної поведінки в тогочасних дозвіллевих практиках індустріального пролетаріату (насамперед розповсюдження пияцтва) обумовила зростання кількості побутових злочинів, порушень громадського порядку у промислових селищах, на шахтах та рудниках Катеринославської губернії. Особливо це стосувалося робітничої молоді у віці від 15 до 25 років.

Водночас спостерігалася тенденція щодо більшого розмаїття форм і видів відпочинку пролетарів, рівень культурного розвитку яких, перш за все металістів, поступово зростав. Зокрема серед письменних робітників Катеринославщини у вільний від праці час популярності набувало читання книжок, періодичної преси. Поступово збільшувалося й число тих, хто відвідував кіносеанси або публічні лекції. Утім попри такі позитивні моменти в організації дозвілля пролетарів краю говорити про створення умов для їх більш широкої соціальної інтеграції не доводиться. Адже робітництво Катеринославської губернії на початку XX ст. фактично не сприймало себе як складову частину тогочасного соціуму, а навпаки, радше як силу, котра йому активно протистояла.

REFERENCES

1. Auerbakh, A.A. (1909). Vospominaniya o nachale razvitiya kamennougolnoj promyshlennosti v Rossii. *Russkaya starina*, 138, 451–472. [in Russian].
2. Briker, B.Ya. (Comp.) (1976). *Dnepropetrovsku 200 let: 1776–1976*. Kiev. [in Russian].
3. Ermolov, V.A. (2010). *Povsednevnyaya zhizn rossijskikh rabochikh na rubezhe XIX–XX vv.* Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/v/povsednevnyaya-zhizn-rossijskikh-rabochih-na-rubezhe-hih-hh-vv> [in Russian].

⁶⁹ Фенин А. И. Воспоминания инженера... – С.53.

4. Feldman, M.A. (2007). Kulturnye tsennosti rabochikh Rossii v pervye desyatiletieya XX v. *Obshchestvennyye nauki i sovremennost*, 6, 111–124. [in Russian].
5. Fenin, A.I. (1938). *Vospominaniya inzhenera: K istorii obshchestvennogo i khozyajstvennogo razvitiya Rossii (1883–1906 gg.)*. Praga. [in Russian].
6. Goncharov, V.V., Kojnash, V.V. (2013). *Razulekatelnaya kultura rabochikh Donbassa (konets XIX – nachalo XX vv.)*. Retrieved from: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/86885/04-Goncharov.pdf?sequence=1> [in Russian].
7. Hajduk, V.A. (Ed.). (2000). *Yuz i Yuzivka*. Donetsk. [in Ukrainian].
8. Ionin, L.G. (1998). Povsednevnost. *Kulturologiya: XX vek: Entsiklopediya*, 2, 122–123. Sankt-Peterburg. [in Russian].
9. Karonin-Petropavlovskij, N.E. (1978). Ocherki Donetskogo bassejna. *Otkrytie strany ognya: russkie pisateli o Donbasse*, 40–61. Donetsk. [in Russian].
10. Kiryanov, Yu.I. (1979). *Zhiznennyj uroven rabochikh Rossii (konets XIX – nachalo XX v.)*. Moskva. [in Russian].
11. Kiryanov, Yu.I. (1997). Rabochie Rossii na rubezhe XIX–XX vv. *Otechestvennaya istoriya*, 4, 40–53. [in Russian].
12. Kizchenko, V.I. (1972). *Kulturno-osvitnii riven robitnychoho klasu Ukrainy naperedodni revoliutsii 1905–1907 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
13. Kulikov, V. (2019). “V zemli hroshi ohribaiet, u nediliu vodku piot”: rozvahy v robitnychkh poselenniakh Donbasu ta Prydniprovia imperskoi doby. Retrieved from: <http://uamoderna.com/md/kulikov-entertainment> [in Ukrainian].
14. Kuromiia, H. (2002). *Svoboda i teror u Donbasi: ukrainsko-rosiiske prykordonnia, 1870–1990-i rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
15. Luchka, L.M. (2014). Rol bibliotechnykh osередkiv u rozvytku promyslovosti Katerynoslavskoi hubernii kintsia XIX – pochatku XX st. *Naddnyprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati*. Dnipropetrovsk, (12), 187–192. [in Ukrainian].
16. Lysenko, O. (2010). Istoriiia povsiakdennosti yak haluz naukovoho znannia (povsiakdenna istoriia viiny: metodolohichni notatky). Proceedings of the Conference Title 2010: *Istoriiia povsiakdennosti: teoriia ta praktyka*, 11–19. Pereiaslav-Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
17. Marzeev, A. (1913). *Zemskaya meditsina v Verkhnedneprovskom uезде za 1911 god*. Verkhnedneprovsk. [in Russian].
18. Mikhnenko, A.M. (1998). *Novejshaya istoriya Donetskogo bassejna*. Donetsk. [in Russian].
19. Norman, D. (2018). *Yevropa: Istoriiia*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. Ozerov, I.Kh. (1902). *Itogi ekonomicheskogo razvitiya XIX v.* Sankt-Peterburg. [in Russian].
21. Paustovskij, K.G. (1978). Gostinitsa „Velikobritaniya”. *Otkrytie strany ognya: russkie pisateli o Donbasse*, 354–355. Donetsk. [in Russian].
22. Serafimovich, A.S. (1978). Na zavode. *Otkrytie strany ognya: russkie pisateli o Donbasse*, 260–276. Donetsk. [in Russian].
23. Sokolov, P.K. (1915). *Ekaterinoslavskaya derevnya posle zakrytiya vinotorgovli: Literaturno-statisticheskij ocherk*. Ekaterinoslav. [in Russian].
24. Shandra, V.S. (Comp.) (1990). *Robitnychi rukh na Ukraini: 1885–1894 rr.: zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv. [in Ukrainian].
25. Shliakhov, O.B. (2016). *Ukraina v umovakh modernizatsii ta zahostrennia sotsialnoho konfliktu (kinets XIX – pochatok XX st.)*. Dnipro. [in Ukrainian].
26. Slonevskij, A.Yu. (2009). *Ignatij Yasyukovich: Imya v istorii*. Dnepropetrovsk. [in Russian].
27. Trojnitskij, N.A. (1906). *Chislenost i sostav rabochikh v Rossii na osnovanii dannykh pervoj vseobshchej perepisi naseleniya Rossijskoj imperii 1897 g., 1*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
28. Tugan-Baranovskij, M.I. (1922). *Russkaya fabrika v proshlom i nastoyashchem*. Moskva. [in Russian].
29. Turchenko, F.H., Turchenko, H.F. (2003). *Pivdenna Ukraina: modernizatsiia, svitova viina, revoliutsiia (kinets XIX st. – 1921 r.): Istorychni narysy*. Kyiv. [in Ukrainian].

30. Udod, O.A. (2010). *Istoriia povsiakdennosti yak metodolohichna problema (pro aktualnist istorii povsiakdennosti)*. Retrieved from: <http://history.sumy.ua/theoryofhistory/226> [in Ukrainian].
31. Veresaev, V.V. (1978). *Podzemnoe tsarstvo. Otkrytie strany ognya: russkie pisateli o Donbasse*, 71–101. Donetsk. [in Russian].
32. Vermenych, Ya. (2015). Donbas u konteksti teorii porubizhzhia: sotsiohumanitarnyi analiz. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 108–134. [in Ukrainian].

OLEKSII SHLIAKHOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of Department of Ukrainian History and Ethnic Policy,
Oles Honchar Dnipro National University
(Dnipro, Ukraine), alexshlyahov@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0752-4061>

OLEKSANDR DONIK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of the History of Ukraine 19 – Early 20 Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), donnik@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1155-161X>

PRACTICES AND LEISURE STRUCTURE OF THE WORKERS OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF INDUSTRIAL TRANSFORMATIONS IN THE LATE NINETEENTH – EARLY TWENTIETH CENTURIES (Based On Materials of Katerynoslav Province)

Abstract. *The purpose of the research is to define the basic leisure forms of industrial workers of Katerynoslav province in the late nineteenth – early twentieth centuries. The research methodology is based on principles of historicism, objectivity and systemacy. In this work such historical methods were used as historical-genetical, retrospective, historical-typological. The authors follow the civilizational approach and methodological foundations of the everyday life history. The scientific novelty is based on a wide range of sources that characterizes the socio-cultural field of the worker's of region everyday life and also their leisure, rest and holiday traditions. Conclusions.* *It is noted that the post-reform era caused significant changes in the life of Katerynoslav province workers, influenced their views and behavioural realities. The entertainment culture was the important element of the history of proletarians's everyday routine. Thereby, the main forms of metallurgists's and miners's leisure activities were highlighted. The typical of them were drinking vodka, gambling and also the comrade-circle talking. The alternative free time spending offside a taverns for most part of workers was no desired and often unattainable. But at the same time there was a tendency to the resting variety of proletarians, mostly metalworkers and miners, whose cultural level had became to increase. The attention is paid the books and periodicals became popular among lettered workers of Katerynoslav province. Moreover, biggest number of workers had became to visit cinemas or public lectures. The workers of Katerynoslav province in the early twentieth century generally didn't perceive themselves as a part of the contemporary society, but on the contrary, rather as an actively opposed force.*

Keywords: *workers, leisure, Katerynoslav province, cultural and entertainment events, history of everyday life.*

НЕРЕАЛІЗОВАНІ МОЖЛИВОСТІ: СПРОБИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОРОЗУМІННЯ (осінь 1939 – перша половина 1941 рр.)

Анотація. *Мета дослідження* – простежити пошук шляхів українсько-польського діалогу на початковому етапі Другої світової війни. Висвітлено основні дискусії в українському питанні під час формування політичного курсу польського уряду в екзилі та його структурних підрозділів від початку війни й до середини 1941 р. Виокремлено головних «гравців» цих політичних процесів та їхні дії. Проаналізовано обставини, хід, наслідки і причини неуспіху. Основну увагу зосереджено також на ініціативах уряду Української Народної Республіки в екзилі щодо досягнення співпраці з еміграційним польським урядом та його західними союзниками. **Методологія** ґрунтується на принципах критичного аналізу архівних джерел, методах порівняльного аналізу джерел та історіографії. **Наукова новизна.** На підставі мало- або й невідомих документів із польських, британських, американських та канадських архівів висвітлюється мотивація українських і польських політиків у пошуках компромісів задля співпраці в боротьбі проти СРСР та нацистської Німеччини. Особливу увагу приділено з'ясуванню проблем, що супроводжували політичний процес досягнення консенсусу між українцями й поляками. **Висновки.** Із боку українського та польського еміграційних урядів було докладено багато зусиль для досягнення порозуміння зі спірних питань. Незважаючи на це сторони не змогли дійти згоди через різні погляди на територіальні й інші політичні питання. Суттєва увага до налагодження діалогу у планах польського й українського екзильних урядів може бути розцінена як добрий доказ пошуку ними співпраці на початковому етапі Другої світової війни.

Ключові слова: українське питання, українсько-польські відносини, польський еміграційний уряд, уряд Української Народної Республіки в екзилі, Друга світова війна.

Проблема українсько-польського порозуміння від початку Другої світової до німецько-радянської війни привертала увагу істориків на рубежі ХХ–ХХІ ст. Серед найважливіших праць, в яких було проаналізовано деякі аспекти цієї теми, слід згадати насамперед монографії Р.Тожецького¹, Ч.Партача й К.Лади², І.Льюшина³, статтю Л.Зашкільняка⁴. Утім з огляду

¹ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy: Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993. – S.96–109.

² Partacz Cz. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939–1945). – Koszalin, 2001; Partacz Cz., Łada K. Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej. – Toruń, 2004. – S.18–67.

³ Льюшин І.І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К., 2000. – С.13–43.

⁴ Зашкільняк Л. Українське питання в політиці польського еміграційного уряду і підпілля в 1939–1945 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.10: Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: Польсько-українське протистояння та його відлуння: Дослідження, документи, спогади. – Л., 2003. – С.161–202.

на можливість ознайомлення дослідників із досі маловідомим масивом українських, польських та інших зарубіжних архівних матеріалів, споминів актуальною залишається потреба детального висвітлення як загальних, так і окремих питань цієї теми, зокрема обставин, безпосередніх спонукальних мотивів контактів, змісту перемовин, а також їх наслідки і причини невдач.

Ініціативи уряду УНР в екзилі щодо політичного зближення з польським еміграційним урядом

У міжвоєнний період єдиним легітимним із погляду норм міжнародного права залишався уряд Української Народної Республіки, який після вбивства С.Петлюри у травні 1926 р. очолював А.Лівицький. Ця структура позиціонувала себе як Державний центр, навколо котрого мали об'єднатися всі українці незалежно від політичних переконань та ідеологічних уподобань. Від укладення українсько-польського Варшавського договору 1920 р. це політичне угруповання підтримувало тісні контакти з урядом II Речіпосполитої, і у царині зовнішньої політики орієнтувалося на співробітництво насамперед із цією державою та її союзниками Францією й Великобританією. Міністр закордонних справ еміграційного уряду УНР О.Шульгин так визначив потребу українсько-польської співпраці у заяві, що може слугувати дороговказом для прихильників порозуміння:

«Оскільки хочемо ми сьогодні щось передбачити, ми завжди уявляємо собі, що на Сході таки буде панувати якась Росія, що [...] буде зазіхати на Україну. При таких умовах ми мусимо бути насторожі й мати завжди забезпечений спокій, принаймні з боку західних сусідів, себто, в першу чергу, Польщі та Румунії [...] Ніщо так не може бути милим останній (і Москві червоній, і Москві білій, емігрантській), як загострення відносин поміж українцями і поляками»⁵.

Напередодні й на початку Другої світової війни діячі уряду УНР, продовжуючи обстоювати думку щодо потреби зовнішньополітичної орієнтації державницького українського руху на співпрацю насамперед із Польщею та її союзниками, планували в разі розгортання глобального воєнного конфлікту перебратися до нейтральної країни. У такий спосіб вони розраховували зберегти самостійність у прийнятті політичних рішень, щоб формально не бути залежними від будь-якої з воюючих сторін і не дати підстав для звинувачень у тому, що українці «пливуть за течією», тобто реалізують свій політичний курс узгоджено з політикою інших воюючих країн. Однак, оскільки польський уряд своєчасно не евакуював своїх союзників, швидкий наступ вермахту застав старшого віком президента уряду УНР А.Лівицького та групу його однодумців і прибічників в окупованій нацистами Варшаві⁶. За таких

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3836. – Оп.1. – Спр.63. – Арк.92.

⁶ *Лівицький А.* ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 рр. – Мюнхен; Філадельфія, 1984. – С.66–68.

обставин 9 вересня 1939 р. він, щоб не дати підстав для звинувачень у залежності від Райху, передав власні повноваження голови Директорії прем'єр-міністрові В.Прокоповичу, котрий перебував у Франції. Від імені уряду УНР у столиці цієї країни почали активно діяти сам його очільник, міністри закордонних (О.Шульгин) і військових (О.Удовиченко) справ. Секретарем уряду було призначено колишнього діяча УНДО з Галичини В.Соловія⁷.

На початку жовтня 1939 р. у Парижі створено Український комітет, який закликав усіх співвітчизників об'єднуватися навколо нього. Очолив його О.Шульгин, а до складу ввійшли також О.Удовиченко й В.Соловій. Незабаром О.Шульгин та О.Удовиченко налагодили контакти з польським еміграційним урядом – відразу ж після його евакуації з Румунії до Франції⁸.

Пропагована діячами Українського комітету ідея співпраці України й Польщі проти СРСР у той час отримала схвальний відгук серед багатьох українських політиків не лише в Європі, а й за межами континенту. 30 листопада 1939 р., наприклад, засновник Українського бюро в Лондоні громадянин США Я.Макогін у листі голові цієї організації В.Кисілевському на його інформацію про бажання поляків співпрацювати з українцями написав, що «більше трьох років українці, які опинилися під Польщею, намагаються співпрацювати з поляками» та «якщо поляки чи хтось інший дійсно, і чесно, і серйозно захочуть припинити цю більшовицьку загрозу, то ми не тільки можемо, але мусимо повністю співпрацювати з ними. Це наше право робити це, а також наш обов'язок»:

«Я кажу Вам і їм, що якщо Угорщина та Польща, чи хтось інший, воює проти більшовизму, таємно чи відкрито, наш обов'язок допомагати їм. Тобто, якщо вони чесно борються з цією загрозою, незалежно від того, що сталося в минулому, незалежно від того, скільки наших власних політиків, які засуджують нас, засудять мене за таке ставлення, незалежно від того, які жертви ми повинні терпіти, це наш обов'язок і наше місце приєднатися до всіх проти нашого загального і найбільш руйнівного ворога – більшовизму».

Я.Макогін зробив висновок, що українці не повинні, «як це було багато разів у минулому, [...] витратити енергію на боротьбу з сусідами», а мають натомість «об'єднатися і боротися, при необхідності, з самим дияволом, проти більшовизму»⁹.

Окремим напрямом діяльності Українського комітету стала пропаганда, що серед іншого зводилася до публікації у пресовому органі прибічників уряду УНР «Тризубі» статей із критикою нацистської Німеччини й закликами підтримувати у війні Польщу та її союзників. Одна з найважливіших публікацій, що відображала тогочасне бачення діячами цього уряду перспектив розвитку українсько-польських відносин і визначала шляхи українсько-польського зближення, побачила світ у числі «Тризуба» від 20 лютого 1940 р. Серед першорядних завдань українців тут, зокрема, було названо такі (під

⁷ *Partacz Cz., Łada K. Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej.* – S.20.

⁸ *Ibid.* – S.23.

⁹ Library and Archives Canada (Ottawa). – V.J.Kaye Papers. MG 31, D 69. – Vol.10. – File 5.

пунктами 4–5): потреба досягнення українсько-польського порозуміння як украй необхідного для успішної боротьби проти Росії – найголовнішого ворога українського народу; спірні українсько-польські питання, надто проблема територіального розмежування, повинні бути розв'язані шляхом взаємних поступок на підставі доброї волі й розуміння сторонами «вищих цілей». Було також звернено увагу на те, що поляки мають виразно окреслити ставлення до української справи й тих питань, вирішення яких допоможе забезпечити тривале унормування польсько-українських відносин. Звернення уряду УНР, утім, не дало бажаних наслідків через різку його критику з боку ОУН. 18 лютого 1940 р. в українськомовних газетах США опубліковано інспірована діячами цієї організації статтю, де стверджувалося, що українська еміграція в Європі роз'єднана, нікого не репрезентує, не має належної довіри своїх співвітчизників і виступає поплічником ворогів української справи – поляків та Польщі. 23 лютого на шпальтах неофіційного друкованого органу ОУН «Українського слова» було вміщено передрук статті зі «Свободи», в якій стверджувалося, що з «республіканцями» не говоритиме жоден українець, допоки вони не визначать свого чіткого ставлення до польського уряду у Франції та у справі східних кордонів Польщі¹⁰.

Роль східноєвропейських експертів МЗС Великобританії у заохоченні українсько-польської співпраці на рубежі 1939–1940 рр.

Оскільки польські й українські політики зволікали з контактами, на їх прискорення певним чином вплинула позиція та рекомендації експертів зі східноєвропейських питань міністерства закордонних справ Великобританії. 20 жовтня 1939 р. співробітник відділу політичної розвідки Р.Ліпер, зокрема, зазначив, що для польських урядовців «єдиний шлях повернення їхніх територій, окупованих на цей час Росією – досягнути федеративної угоди з українцями». Після аналізу історії польсько-українських стосунків у міжвоєнний період він зауважив, що останні події стали добрим уроком для поляків. Тому вони повинні досягнути компромісу з українцями, а уряд Великобританії, за його твердженням, підтримуватиме всі ініціативи, скеровані на це¹¹.

Польські урядові кола оперативно відреагували на поданий їм «сигнал» і насамперед поінформували своїх дипломатів про намір проводити ліберальнішу порівняно з довоєнною практикою політику щодо нацменшин. У таємній інструкції МЗС Польщі для польських дипломатичних представництв за кордоном було визначено, що «ставлення [...] до національних меншин, особливо єврейської та української, буде базоване на найліберальніших принципах», уряд II Речіпосполитої «прагне бачити співіснування поляків із національними меншинами в рамках толерування, співпраці та свободи культурного життя»¹².

¹⁰ Partacz Cz., Łada K. Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej. – S.26.

¹¹ Luciuk L.Y., Kordan B.S. Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question, 1938–1951: A Documentary Collection. – Kingston; New York, 1987. – P.65.

¹² Archives of Hoover Institution of War, Revolution and Peace in Stanford. – Poland, Foreign Affairs' Ministry. – Sign. I/141. – Sheet 471.

Одним із варіантів вирішення проблеми українсько-польських суперечок польські політики запропонували обговорення з українцями ідеї федеративного зв'язку між Польщею, Литвою й Україною (концептуально вона у чомусь нагадувала Гадяцьку унію 1658 р.) із забезпеченням провідної ролі Польщі формально як «першої серед рівних». Однак цей план скептично сприйняли українські політики, факт чого змушені були визнати не лише українські чи польські політичні діячі, а й дипломати Великобританії, які вважали безперспективним польсько-українське зближення, звужене рамками творення союзнаї держави з тісними федеративними зв'язками. 27 січня 1940 р. радник британського посольства при польському уряді в Лондоні Ф.Сейвері підготував меморандум, в якому проаналізував три можливих варіанти майбутнього федеративного зв'язку для Польщі: з Литвою, з Україною та з Чехословаччиною. Автор зазначав, що дуже привабливою виглядає можливість утворення політичного союзу між Україною й Польщею, котра мала б віддати Україні свої «провінції» з переважно українським населенням і таким чином вирішити проблему встановлення східного кордону¹³. Проте вже в наступному меморандумі – «Проблема відбудови Польщі» – Ф.Сейвері вказав на «істотні відмінності в темпераменті поляків та українців» і що «поляки недостатньо досвідчені в політиці, щоб змусити такий механізм запрацювати»¹⁴.

Вивчаючи українсько-польські суперечності в територіальних питаннях, британське зовнішньополітичне відомство вважало найреалістичнішим «розрубати Гордіїв вузол» шляхом визнання належності спірних для українців і поляків територій до СРСР. Схильне до укладення спрямованого проти нацистської Німеччини союзу з Москвою, керівництво Великобританії було готове погодитися на те, щоб зберегти за нею права на Західну Україну, цілковито ігноруючи претензії Польщі. Коментуючи меморандум Ф.Сейвері британський представник при польському уряді Г.Кеннард у листі керівникові центрального департаменту МЗС Великобританії В.Стренгу вказав, що Польща «в інтересах її майбутнього добробуту» повинна «пожертвувати майже третиною території й відмовитися практично від усього, що східніше від лінії Керзона для того, аби позбутися чергових болячок поганих відносин із принаймні однією непримиренною меншиною та розраховатися раз і назавжди з Росією»¹⁵.

Незалежно від шляхів вирішення територіальних суперечок актуальною в той час, утім, залишалася проблема формули українсько-польського порозуміння, що опинилася у центрі зацікавлення східноєвропейських експертів МЗС Великобританії. Вивчаючи різні шляхи й напрями досягнення консенсусу між представниками цих двох народів, співробітники британського зовнішньополітичного відомства воліли залишатися «за кулісами» й не виступати в ролі «третьої сили» у змаганні двох «національних політичних гравців», обмежуючи свою посередницьку місію і зводячи її до ролі «тіньових радників-посередників» (що їм удалося, адже їхні рекомендації тоді так і не стали надбанням громадськості, будучи відомими надто вузькому колу

¹³ Ibid. – Sign. I/529. – Sheet 545.

¹⁴ Ibid. – Sheets 546–549.

¹⁵ Ibid. – Sheets 550–559.

осіб). 10 січня 1940 р. службовець департаменту політичної розвідки МЗС Великобританії Е.Карлтон у розмові зі співробітником британського посольства при польському уряді в м. Анже (Франція) Й.Ватсоном заявив, що він веде розмови з поляками та українцями з метою переконати їх у доцільності співпраці. Лондон, дотримуючись традиційної для себе політики збереження балансу сил на Європейському континенті, не планував офіційно підтримувати боротьбу поляків та українців проти СРСР. Для Великобританії було вигідніше, аби поляки й українці самі вигнали радянців з анексованих ними земель, але для цього вони повинні домовитися між собою й не ворогувати. Е.Карлтон дав зрозуміти, що українці, можливо, погодяться як на перший крок на обіцянку польським урядом автономії, якщо Лондон виступить гарантом дотримання такої декларації, після чого наступним кроком мала б стати підтримка відновленою Польщею боротьби українців проти СРСР за національну державність на українських землях у складі Радянського Союзу. У кожному разі делегатам польського еміграційного уряду треба було швидше домовитися з українськими політиками, і ця домовленість мала б бути укладеною до прогнозованого нападу нацистської Німеччини на СРСР, оскільки в разі такої агресії невдоволені політикою Москви українці цілком вірогідно підтримають Райх, а не польський еміграційний уряд¹⁶.

Е.Карлтон уважав, що західні союзники змушені були б ураховувати державницькі прагнення українців, якби останні об'єднали політичні зусилля в єдиному представницькому органі, що міг би апелювати до всіх українців, виступаючи в ролі загального проводу. Першим кроком на шляху до цього міг би стати приїзд до О.Шульгина в Париж колишнього голови УНДО В.Мудрого й керівника ОУН А.Мельника як репрезентантів тих національних суспільних угруповань, що мали найбільший авторитет серед західних українців на початку Другої світової війни. У рамках реалізації цього плану Е.Карлтон пропонував створити польсько-український комітет у Львові й радіостанцію у Греції, що вела б мовлення для українців. Якісна відбудова української державності буде можливою з допомогою Польщі (в тому числі за участі українців із цієї країни). Водночас Е.Карлтон сумнівався, що остання погодиться допомагати українцям, якщо змусити її віддати частину своєї території Україні. Якби вдалося реалізувати цей план, було б створено дві держави чисельністю по 34 млн громадян, котрі в майбутньому з допомогою західних союзників змогли б реально протистояти тиску комуністичного СРСР¹⁷.

Контакти представників еміграційного польського уряду з прибічниками уряду УНР в екзилі

Пережитий від поразки шок і «життя на валізках» під час евакуації та перебування в Румунії перші два місяці Другої світової не дозволило членам польського уряду у вигнанні адекватно сприймати реалії й формувати раціональний

¹⁶ *Luciuk L.Y., Kordan B.S. Anglo-American Perspectives... – P.70–72.*

¹⁷ *Ibid. – P.74–79.*

стратегічний геополітичний курс щодо українців. Поступова трансформація політики почалася лише тоді, коли еміграційний уряд Польщі опинився ще більш віддалено від своєї окупованої держави – у Франції¹⁸. Прислухаючись до порад британських колеґ, польські дипломати на рубежі 1939–1940 рр. провели вивчення перспектив участі Польщі у вирішенні «українського питання». Усвідомлення самовбивчого характеру українсько-польського протистояння для обох сторін конфлікту відбулося на рівні найвищого керівництва Польщі.

Не у змозі подолати великодержавні амбіції, які превалювали в урядовій політиці щодо українців упродовж 20-річної анексії Західної України Польщею, польська влада виявилася неспроможною до будь-яких позитивних змін і конкретних дій за весь час перебування цієї території в межах II Речіпосполитої. Лише після того, як українське населення опинилося поза сферами впливу і влади Варшави, еміграційний уряд, котрий уже не міг на практиці реалізовувати свої плани, розробив директиви, в яких висловив намір змінити дотеперішню політику.

У цей час у МЗС Польщі очікували на видання урядом декларації та інструкцій в українському питанні, щоб установити контакти й почати перемовини з окремими українськими діячами та в кінцевому підсумку визначити основні варіанти співпраці, зокрема з'ясувати позиції, спрогнозувати можливий політичний резонанс від імовірних домовленостей. Зміцнення на окупованих землях Польщі позицій СРСР і нацистської Німеччини вимагало видання для місцевих осередків підпільного Союзу збройної боротьби інструкцій щодо привернення на свій бік українського населення для спільного протистояння ворогові. Актуальність українського питання була очевидною, і Польща, як головний західний сусід України, не мала залишатися осторонь від цих політичних процесів. Було зрозуміло, що в разі успішної нейтралізації антипольських тенденцій в українському незалежницькому русі Польща зможе в перспективі здобути для себе важливі політичні переваги. Із метою реалізації цих завдань очільник МЗС А.Залеський запропонував урядові визнати три головних постулати: 1) право українського народу на власну державність (він виявив готовність дипломатично підтримати відповідні прагнення за сприятливої міжнародної кон'юнктури); 2) потреба налагодження тісної співпраці з майбутньою Українською державою (до федерації включно); 3) право українців із польським громадянством на національний і культурний розвиток у рамках автономії (також визнати, що українці в Польщі матимуть такі самі права, як і поляки, котрі проживатимуть в Українській державі). Міністр теж запропонував, щоб у приватних розмовах представники польського уряду стверджували, що майбутній польсько-український кордон залежатиме від ступеня співпраці двох держав¹⁹.

¹⁸ Докл. див.: *Duraczyński E.* Rząd polski na uchodźstwie 1939–1945: organizacja, personalia, polityka. – Warszawa, 1993; *Dymarski M.* Stosunki wewnętrzne wśród polskiego wychodźstwa politycznego i wojskowego we Francji i w Wielkiej Brytanii 1939–1945. – Wrocław, 1999; *Hulas M.* Goście czy intruzi? Rząd polski na uchodźstwie, wrzesień 1939 – lipiec 1943. – Warszawa, 1996; *Pestkowska M.* Za kulisami rządu polskiego na emigracji. – Warszawa, 2000.

¹⁹ *Partacz Cz., Łada K.* Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej. – S.36.

Однак здебільшого цей та інші проекти мали форму таємних планів «для службового використання» й характер нездійснених обіцянок, а не призначеної для широкого оприлюднення декларації, якою уряд брав би на себе конкретні зобов'язання щодо представників найчисельнішої національної меншини у II Речіпосполитій. «Революційним» рішенням, що мало прискорити налагодження польсько-української співпраці та водночас сприяти загальній нормалізації не завжди добрих польсько-українських відносин, стала видана 28 листопада 1939 р. інструкція Комітету міністрів у справах краю. У документі визначалося, що уряд допускає можливість співпраці з українським самостійницьким рухом і визнає потребу створення спільного польсько-українського фронту, спрямованого проти окупантів:

«Уряд не лише визнає можливість досягнення згоди з українським рухом за незалежність, але визнає необхідність створення спільного польсько-українського фронту проти окупантів. Польсько-українське співробітництво повинно бути певний час таємним, щоб не створювати додаткових стимулів політиці більшовиків щодо винищення польського елемента у Східній Малопольщі».

У політичному плані польський еміграційний уряд визначав такі основні вказівки для майбутнього порозуміння:

«1) буде створено незалежну Українську державу (що стосується східних кордонів цієї країни, поляки приймуть будь-які далекосяжні рішення, запропоновані українською стороною); 2) незалежна Українська держава перебуватиме у федеративному зв'язку з Польщею на засадах рівності (лінія кордону залежатиме від форми федеративного устрою); 3) українська меншина в межах Польщі, польська меншина в межах України користуватимуться всіма національними та культурними правами на засадах взаємності. Ці вказівки ще не є офіційною урядовою декларацією, призначеною для публікації. Остаточне оформлення угоди може відбутися лише шляхом двосторонніх переговорів між польським урядом та українським представництвом. Ці вказівки треба використовувати обмежено й таємно, і лише в міру того, як українська сторона виявить готовність тісно співпрацювати в активній боротьбі проти окупантів».

До цих інструкцій було додане роз'яснення – «Вказівки щодо звернення до поляків у країні», де викладалася стратегічна геополітична мета створення союзу слов'янських держав разом з Україною, що багато у чому нагадувала й повторювала головні програмні цілі так званого «прометеїзму» – підтриманого Польщею в міжвоєнний період руху за незалежність народів СРСР:

«Польща бореться разом із союзниками за таку розбудову Центральної та Східної Європи, щоб у рамках нової політичної організації однією з головних підстав став солідарний союз слов'янських держав. Така організація повинна створити

компактну та злагоджену групу держав між Балтійським, Чорним та Адріатичним морями, що також надаватимуть підтримку країнам Балтії й відокремлять Німеччину від Росії. Плануючи брати участь у такій розбудові, Польща погоджується з союзниками у прагненні міцної і тривалої рівноваги в Європі, що захищатиме її від нових потрясінь»²⁰.

Розробляючи далекосяжні політичні плани, діячі польського еміграційного уряду відводили в них окреме місце українцям. У зовнішньополітичних комбінаціях головним завданням на цьому етапі стало відвернення антипольського вістря боротьби українців за державну незалежність і скерування його проти СРСР. Із цією метою було вирішено заручитися підтримкою українських політичних угруповань у різних частинах світу, які не виявляли ворожого ставлення до Польщі.

При визначенні ролі головного партнера для переговорів увагу було приділено урядові Української Народної Республіки в екзилі. Уже під час перших контактів представник польської сторони А.Ладось порадив розширити й доповнити склад Українського комітету репрезентантами не лише УНР, а й УНДО, ОУН, Української соціал-демократичної радикальної партії (УСДРП), українцями з Канади та Румунії. Тоді ж при польському уряді постала Національна рада – політичний консультативний орган, члени якого мали право дорадчого голосу при ухваленні урядових рішень. До неї, однак, не було кооптовано жодного українця. Із метою змінити цю ситуацію у грудні 1939 р. польський політичний діяч Є.Стемповський запропонував організувати приїзд до Франції В.Мудрого або іншого відомого політика з середовища УНДО та ввести його до складу Національної ради, однак ця пропозиція виявилася нездійсненою²¹.

Водночас представникам польського уряду вдалося заручитися підтримкою групи колишніх діячів УНДО. 22 лютого 1940 р. заступник коменданта Служби перемозі Польщі С.Ровецький доповів К.Соснковському, що він провів переговори з М.Рудницькою та іншими ундовцями, і остання заявила, «що вони беруть на себе лише періодичну співпрацю проти окупанта, але не хотіли брати на себе жодних майбутніх зобов'язань»²².

Із метою залучити до ініціатив Українського комітету «республіканців» та інші політичні середовища польський уряд виділив дотацію в розмірі 60 тис. франків для поїздки В.Соловія до Риму на переговори з А.Мельником, аби схилити його до об'єднання зусиль УНР та ОУН, а також для мандрівки О.Шульгина до Фінляндії задля вербування полонених українців-червоноармійців на військову службу до Українського легіону у складі польської армії на території Франції²³.

²⁰ Archive of the Polish Institute and Sikorski Museum (London; далі – APISM). – Sign. PRM.5/2. – Sheet 3; Armia Krajowa w dokumentach: 1939–1945. – Т.6: Uzupełnienia / Red. K.Iranek-Osmecki. 2-gie wyd. – Londyn, 1984. – S.4.

²¹ *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy... – S.100.

²² Armia Krajowa w dokumentach: 1939–1945. – Т.1. – Londyn, 1970. – S.109.

²³ *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy... – S.98.

Перша поїздка зазнала фіаско. В.Соловій відбув до Риму, але йому не вдалося переконати керівництво ОУН приєднатися до діяльності Українського комітету. Більше того, сталося навпаки – посланець ПУН запевнив В.Соловія в помилковості лінії УК. Делегат ОУН заявив, що ідея створення загальноукраїнського представництва варта підтримки, але для налагодження з цією організацією тісної співпраці уряд УНР повинен конкретними діями довести свою незалежність від польського уряду, тобто розірвати будь-які стосунки з ним, уникати співпраці в майбутньому та видати декларацію про прагнення до об'єднання всіх українських земель в єдиній суверенній Українській Самостійній Соборній Державі (УССД). Тим часом О.Шульгин відвідав Фінляндію, але і його поїздка не дала очікуваних наслідків: він не зміг привезти звідти очікувану кількість добровольців, готових воювати у складі Українського легіону польської армії проти СРСР, хоча й зустрічався з політичними та військовими діячами Фінляндії, обговорював із ними актуальні політичні справи включно з можливістю актуалізації українського питання на міжнародній арені. Коментуючи результати візиту, 28 січня 1940 р. посол Польщі у Стокгольмі інформував свої МЗС та уряд: «Під час переїзду з Фінляндії до Парижа мене відвідав Шульгин, який у Фінляндії обговорював серед іншого справу утворення з полонених Українського легіону»²⁴.

Однак як тільки учасники польсько-українських контактів переходили від дипломатичних «реверансів» до питання спірних територій, перемовини припинялися на невизначений час. Так, 19 лютого 1940 р. віце-міністр закордонних справ II Речіпосполитої З.Ґраліньський провів зустріч із прем'єром УНР О.Шульгиним. Він заявив, що за сприятливої міжнародної кон'юнктури Польща й надалі підтримуватиме прагнення «республіканців» щодо створення ними уряду України в Києві. Він також повідомив, що у відповідь на запит МЗС Франції до очільника МЗС Польщі А.Залеського про те, з яким з українських політичних угруповань доцільно налагодити контакти, З.Ґраліньський порадив саме «республіканців» з уряду УНР або «петлюрівців». Натомість торкнувшись проблеми кордонів, О.Шульгин заявив, що в тодішніх умовах жоден українець не може визнати ризьку лінію 1920 р., а його уряд також не може відмовитися від Галичини, оскільки подібна заява була б рівнозначна політичній смерті. Коли ж З.Ґраліньський відповів, що жоден польський уряд на еміграції не має права відмовитися від будь-якої частини території II Речіпосполитої, О.Шульгин запропонував найближчим часом узагалі не обговорювати це питання²⁵.

Підбиваючи підсумки спроб співпраці з урядом УНР, 9 серпня 1940 р. капітан Р.Завадзький підготував доповідну записку «Стан української справи в теперішній час», яку того ж дня скерував міністрові інформації й документації польського еміграційного уряду С.Стронському (копії отримали президія Ради міністрів і головний штаб польської армії). Документ надійшов також особисто прем'єр-міністрові й головнокомандувачеві

²⁴ APISM. – Sign. PRM.15A. – Sheet 7.

²⁵ *Partacz Cz., Łada K. Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej.* – S.33.

генералові В.Сікорському, якому його 6 вересня надіслав С.Стронський²⁶. Автор доповідної записки вважав на поточному етапі найважливішим завданням об'єднання зусиль патріотичних сил України й Польщі з метою протистояння нацистам і «більшовикам» та укладення в перспективі геополітичного союзу між цими країнами. Р.Завадзький навів аргументи на користь і проти співпраці з групою прибічників уряду УНР в екзилі, вважаючи одним із найбільших мінусів її малу політичну перспективність з огляду на значно меншу, порівняно з ОУН, суспільну підтримку цього угруповання:

«Щодо політичної групи УНР, то її політичне значення має такі плюси й мінуси. Плюси: правовий статус і продовження одностайної політики від українсько-більшовицької війни, присутність політично досвідчених емігрантів, на яких спирається УНР, традиції Петлюри, котрі після [його] смерті визнали всі українські політичні угруповання включно з націоналістами. Мінуси: цілковитий брак поповнення свіжими силами й з огляду на це мала чисельність у лавах організації, а також успішна пропаганда націоналістів, що вороже налаштовує молодий елемент з української еміграції (те саме було й у краю) до УНР за її тенденцію порозуміння з Польщею».

Автор доповідної записки зауважував, що група прибічників уряду УНР у Польщі обмежувалася вузьким колом прихильників і загалом «не мала більших впливів на польських українців»: «Вона базувалася на прометейській концепції, але не вмiла й не мала можливості зацікавити нею наших українців та відвернути їх ненависть до Польщі»²⁷.

Контакти представників польського Союзу збройної боротьби з українськими політичними діячами на окупованій вермахтом території Польщі

У рамках спроб досягнення порозуміння окремі польські політики за дорученням свого уряду ініціювали пошук контактів зі впливовими українськими угрупованнями або авторитетними діячами задля вивчення можливості залучення українців до активних дій на боці Польщі в обмін на зміну політики в «українських справах». Було відновлено контакти насамперед із тими українськими суспільно-політичними діячами та організаціями, котрі в міжвоєнний період не виявляли ворожого ставлення до Польщі, зокрема з УНДО і представниками уряду УНР в екзилі. Головними об'єктами зацікавлення з українського боку були колишній віце-маршал сейму Польщі й керівний діяч УНДО В.Мудрий, колишній діяч прометейського руху, посол УНР у Варшаві Р.Смаль-Стоцький та інші, хто у вересні 1939 р. опинився на території Польщі, окупованій нацистською Німеччиною. Одним із керівних діячів Союзу збройної боротьби, утаємниченим у подробиці цих контактів, став бригадний генерал М.Токажевський-Карашевич. Ініціатор створення й

²⁶ APISM. – Sign. PRM.36/4. – Sheet 13.

²⁷ Ibid. – Sheets 19–30.

керівник підпільної Служби перемозі Польщі, наприкінці 1939 р. він був призначений комендантом району СЗБ №3 з центром у Львові, а згодом і командувачем усіх осередків Союзу збройної боротьби на анексованих СРСР територіях II Речіпосполитої, тобто у Західній Україні, Західній Білорусії та Віленській області. Незабаром після цього він нелегально виїхав із німецької зони окупації до Львова, де його проти ночі 7 березня 1940 р. заарештували співробітники радянських органів держбезпеки. Під час допиту 2 квітня 1941 р. на питання слідчого, чи налагоджував М.Токажевський-Карашевич як один із чільних діячів СЗБ контакти, окрім Польської соціалістичної партії, Національно-радикального табору, Національної партії, ще й з іншими політичними організаціями, котрі діяли в Польщі до 1 вересня 1939 р., він відповів:

«Ще від вересня 1939 р. я намагався знайти однодумців серед українських націоналістів [...] Учасник нашої організації майор Берка, або майор Михальський (точно не пам'ятаю) у Варшаві зустрівся наприкінці жовтня 1939 р. з відомим українським націоналістом Смаль-Стоцьким [...] Особисто я сам бачив у кафе українських націоналістів, які прибули зі Львова до Кракова наприкінці жовтня 1939 р. – Мудрого та ще одного (прізвища не пам'ятаю, знаю, що він у Львові керував кооперацією)».

Очевидно, що для польського підпілля приводом для пошуку порозуміння з українськими суспільними групами стала певна підтримка українців німецькою окупаційною адміністрацією. Щоб не допустити цього зближення М.Токажевський-Карашевич вирішив налагодити співпрацю з українцями, але, з його слів, «згодом зовсім відмовився від цієї думки», мотивуючи це тим, нібито «українські націоналісти перебували цілковито на боці німців». Проте контакти українських громадсько-політичних діячів із представниками владних кіл Райху не були головною причиною небажання учасників польського підпілля вести з ними переговори, адже на рубежі 1930–1940-х рр. вони самі підтримували контакти з тими польськими правими націоналістичними організаціями, які також налагодили зв'язки з різними владними установами нацистської Німеччини (серед них були головний польський германофіл із середовища правих консерваторів В.Студніцький²⁸, представники Національно-радикального табору, діаспори та ін.²⁹).

Діячі польського підпілля не бажали співпрацювати з українськими політичними силами, котрі виявляли готовність декларували лояльність щодо Райху в разі підтримки Берліном відновлення державності України на всіх етнічних територіях. Утім основною причиною небажання польського еміграційного уряду та Союзу збройної боротьби налагоджувати співробітництво з українськими політиками, які опинилися на окупованій Німеччиною території Польщі, швидше за все, була неготовність польської сторони брати

²⁸ Ibid. – Sign. PRM.25/3.

²⁹ Ibid. – Sign. PRM.12/17.

на себе конкретні, вигідні для українців політичні зобов'язання. Водночас певні німецькі кола (представники абверу, окремі високопоставлені діячі Райху) обіцяли українським політикам підтримку національного суспільного й культурного життя та неофіційно давали сподівання на успішність їхніх державницьких прагнень³⁰.

Однак хибні уявлення польського підпілля щодо міфічного «українського германофільства» базувалися здебільшого на неперевірених чутках. Насправді ані В.Мудрий, ані діячі уряду УНР від осені 1939 р. не планували налагоджувати політичну співпрацю з націонал-соціалістичною Німеччиною (відомо, зокрема, що А.Лівицький відмовився виїхати до Берліна, а Р.Смаль-Стоцький під час німецької окупації перебрався на постійне місце проживання у Прагу)³¹.

Роль Німеччини в недопущенні українсько-польського зближення на окупованих вермахтом територіях Польщі в першій половині 1940 р.

Нацистська держава відіграла свою деструктивну роль в і без того складних та повільних процесах налагодження українсько-польського діалогу. Ініціативу щодо їх руйнації запропонували ті установи, які претендували на роль експертних в оцінках українських проблем – абвер, верховне командування вермахту (очевидно, на формування такої позиції вплинули відповідальний за контакти українських націоналістів із німецькими військовими колами представник ОУН у Німеччині Р.Ярий і ті діячі цієї організації, які критикували групу В.Прокоповича), а також очолюване А.Розенбергом зовнішньополітичне управління нацистської партії. 8 березня 1940 р. очільник його східного відділу Г.Ляйббрандт запроотоколював в окремій записці, що того дня представник верховного командування вермахту прибув до нього й запропонував «прозондувати ґрунт у Варшаві серед уряду УНР, чи був би він готовий здійснити акцію проти усамостійнення паризьких панів УНР під керівництвом Прокоповича»³².

Видається, що саме тиск Г.Ляйббрандта, який вимагав від А.Лівицького засудити позицію В.Прокоповича, спровокував формальний розкол групи прибічників уряду УНР в екзилі. У той час президент А.Лівицький фактично опинився в політичній ізоляції, оскільки не міг виїхати за межі окупованої території Польщі. Він усе ж відмовився виступити в різкій формі проти ініціатив В.Прокоповича. Утім хоч А.Лівицький і опинився під тиском із боку нацистів, він, щоб не наразитися на звинувачення в підтримці лише одного з блоків воюючих держав, був готовий задекларувати, що уряд УНР в екзилі дотримується нейтралітету й не підтримує у війні жодну країну.

³⁰ Архів Управління Служби безпеки України у Львівській обл. – Фонд кримінальних припинених справ. – Спр. П-7330. – Арк.143–144.

³¹ *Лівицький А.* ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 рр. – С.68.

³² National Archives and Records Administration (College Park, Maryland; далі – NARA). – T-81. – Roll 696. – Frame 000697.

А.Лівицький і В.Сальський видали звернення, в якому формально засудили просоюзницьку позицію Українського комітету та заперечили легальність групи діячів УНР у Парижі. У відповідь, використовуючи §4 статуту про тимчасовий уряд від 12 листопада 1920 р. щодо дій у разі неможливості виконання урядовцями обов'язків, у Парижі було проголошено про створення нового уряду, посаду очільника котрого обійняв В.Прокопович, а О.Шульгин отримав портфель прем'єр-міністра та міністра закордонних справ³³.

Проте політичні інстанції Райху й після цього продовжували контролювати дії А.Лівицького. В одному з документів зовнішньополітичного управління нацистської партії було приділено увагу «республіканцям» серед іншого з тієї причини, що для еміграційного уряду УНР у міжвоєнний період була характерною «співпраця з Польщею». Особлива увага акцентувалася на зацікавленості польського екзильного уряду у залученні уряду УНР до співпраці вже в перші тижні німецько-польської війни й навіть у планах вивезти його діячів до Румунії. У згаданому документі з цього приводу констатувалося: «Після окупації колишньої Польщі німецькими військами [...] поляки прямо просили, щоб вони (діячі уряду УНР – А.Б.) поїхали за кордон разом із польським урядом»³⁴.

Однак саме незмінність претензій еміграційного уряду Польщі на Західну Україну викликали небажання очільника екзильного проводу УНР А.Лівицького проводити переговори з польським керівництвом у Франції. У переданому у квітні 1940 р. для зовнішньополітичного управління НСДАП меморандумі констатувалося, що група діячів уряду УНР у Польщі виступає «проти підтримуваної Англією та Францією концепції відновлення Польщі в її довоєнних кордонах»³⁵.

Тиск нацистів призвів до формального розколу серед прибічників відновлення УНР та поділу за зовнішньополітичною орієнтацією на пропольську і просоюзницьку групу В.Прокоповича і групу А.Лівицького, яка офіційно задекларувала нейтралітет уряду УНР щодо воюючих сторін. Цілком правдоподібно, цей формальний поділ відбувся з простого розрахунку: «робити ставку» на обидва блоки держав (одне угруповання декларативно підтримувало західних союзників, а друге зберігало офіційний нейтралітет щодо Райху та його сателітів) із тим, щоб у разі перемоги одного з них спробувати актуалізувати українське питання на порядку денному європейської політики. Однак із перспектив сьогодення можна констатувати, що в 1940 р. політики націонал-соціалістичної Німеччини не планували підтримувати державницькі прагнення угруповання А.Лівицького з огляду на формальний пакт про ненапад, фактичний союз із СРСР і плани геополітичного партнерства А.Гітлера зі Й.Сталіним. У березні 1940 р. колишній полковник Армії УНР Я.Гальчевський у своєму нотатнику вкрай скептично оцінював перспективи фактичного розколу «табору прихильників УНР»:

³³ *Torzecki R. Polacy i Ukraińcy... – S.45.*

³⁴ NARA. – T-81. – Roll 696. – Frame 000795.

³⁵ *Ibid.* – Frame 000807.

«Довідаюсь про ролі наших політиків у Франції. Прокопович, Шульгин і генерал Удовиченко поставили свої карти на Францію. Читаю підписану ними відозву. Вона гостро спрямована проти Німеччини. [...] Коли б УНР у Парижі програла, то УНР у Німеччині (мова про діячів УНР в окупованій нацистською Німеччиною Варшаві – А.Б.) виграє. Гра тонка, але в наших еміграційних умовах, без терену й збройної сили, нам позитивних наслідків не дасть»³⁶.

Контроль нацистських органів безпеки за діяльністю А.Лівицького (відомо про декілька обшуків в його помешканні у Варшаві³⁷) не дозволив очолюваному ним політичному угрупованню відновити контакти з польським еміграційним урядом. Будь-яку активність припинили також прибічники порозуміння з еміграційним урядом Польщі. Після окупації Франції вермахтом нацисти заарештували прихильника співпраці між Україною й Польщею О.Шульгина, а В.Прокопович, який вимушено припинив політичну діяльність, помер 7 червня 1942 р. в Бессанкурі під Парижем.

Перемовини на Буковині. Спроби формування Українського легіону у складі польської армії на території Франції

Як показав досвід «зондажних» контактів у Західній Україні й на окупованих вермахтом землях Польщі в перші місяці Другої світової війни, «градусу напруження» українсько-польським контактам неминуче додавало не лише питання спірних територій, а й також ведення консультацій на теренах, що на той час були головним «каменем спотикання» на шляху до порозуміння. Можливо саме тому пошук компромісу було вирішено реалізувати на «нейтральній території». Інакше кажучи, одночасно із «зондуванням ґрунту співробітництва» з українцями на західноукраїнських землях референти польського еміграційного уряду вивчали можливості залучення до співпраці українських політиків у незалежних державах Європи й на Американському континенті.

Представники польського уряду виявили активне зацікавлення можливостями налагодження партнерства з українцями, і в рамках обговорення його перспектив зупинили свій вибір на Буковині – краї з переважно українським населенням у складі тогочасної Румунії. Після анексії Східної Галичини та Волині саме Буковина залишалася одним із головних регіонів, за який міг виникнути військовий конфлікт між СРСР і Румунією. Сприймаючи останню як вигідний плацдарм для військових дій проти Москви в разі сприятливої міжнародної кон'юнктури, польські політики вважали доцільним після анексії Радянським Союзом Східної Галичини як головного центру активності українських націоналістів на їхніх етнографічних землях розробляти проекти перетворення Буковини на «новий український П'ємонт», куди в разі досягнення українсько-польських домовленостей можна було б

³⁶ Гальчевський Я. З воєнного нотатника. – К., 2006. – С.118.

³⁷ Лівицький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 рр. – С.69.

скерувати створювані у Франції польську армію й запланований для формування в її складі Український легіон.

Реалізуючи перші кроки у цьому напрямі, представники польського еміграційного уряду організували зустрічі з головою легальної до 1938 р. Української національної партії В.Залозецьким – політичним діячем із Буковини. 16 листопада 1939 р. у доповідній записці консульства II Речіпосполитої у Чернівцях було охарактеризовано політичну мету й засоби українсько-польської співпраці в боротьбі проти сталінського СРСР і гітлерівської Німеччини:

«Продовжуючи переговори, пан Залозецький, спираючись на дедалі частіше одержувану інформацію про послідовну польсько-українську співпрацю в радянській зоні окупації та спільну боротьбу з окупантами, висунув пропозицію про реалізацію можливості такої боротьби також проти другого ворога – Німецького Райху. Професор Залозецький дав мені зрозуміти, що такий проект здобуде значну підтримку українських громад за кордоном, особливо на Американському континенті. Розробляючи цей проект, пан Залозецький висунув конкретну пропозицію створити українські відділи у складі польської армії, що формується, із наказами українською мовою та з деякими відзнаками, наприклад українські барви в кутку польських прапорів. Він стверджує, що такого роду українські відділи були би дуже популярними у закордонних українських центрах, і можна було б розраховувати на великий приплив не лише українців, натуралізованих у союзних країнах, таких, як Канада, Франція та Англія»³⁸.

14 грудня 1939 р. консульство у Чернівцях переслало польському посольству в Бухаресті рапорт, в якому було згадано про те, що під час зустрічі у цьому місті із В.Залозецьким запропоновано проект створення українських підрозділів у складі польської армії. Однак певним «мінусом» переговорів стало те, що В.Залозецький був суто «регіональним політиком», малопопулярним в українському середовищі. 19 грудня співробітник польського посольства в Бухаресті А.Понінський, коментуючи згаданого листа, повідомив міністрові закордонних справ Польщі про те, що «проект творення українських підрозділів у польській армії було запропоновано [...] другорядними українськими діячами, які приватно контактували з посольством і проводили розмови без жодних зобов'язань»³⁹.

Під час чергової польсько-української зустрічі до В.Залозецького з українського боку приєдналися буковинський громадський діяч Д.Геродот, колишній полковник Армії УНР Г.Порохівський, бессарабець І.Гаврилюк. 12 січня 1940 р. посол Польщі в Бухаресті надіслав своєму уряду у Франції депешу, в якій поінформував про зміст та наслідки контактів:

«10 й 11 січня відбулася організована посольством конференція з українцями. З українців були сенатор Залозецький і

³⁸ APISM. – Sign. PRM.7. – Sheets 92–93.

³⁹ Ibid. – Sheet 91.

Сербенюк з Буковини, посол Гаврилюк із Бессарабії, сенатор Михальський із Бухареста, а також Трепке, Геродот і полковник Порохівський репрезентували петлорівців. Під час політичної дискусії несподівано сильно виявилася тенденція українців щодо налагодження з нами тісної співпраці в Румунії, як і на міжнародній арені, а також невисунення драстичних моментів. [Характерною є] поширеність не лише антирадянських, але й антинімецьких акцентів. Було створено мішаний комітет співпраці з 6 осіб. Цей комітет сьогодні розпочав діяльність із визначення засад спільної акції у пресі та пропаганді. Було прийнято цілий ряд спільних засадничих політичних тез. Як конференція, так і комітет мають неофіційний і таємний характер. [...] Для налагодження контакту з Прокоповичем і Шульгиним цього дня до Парижа виїжджає полковник Порохівський. Заплановано також виїзд Залозецького або Сербенюка»⁴⁰.

Рішення про організацію згаданої зустрічі з українськими політиками з Буковини не було випадковим, адже на той час у цьому регіоні Румунії проживали до 1 млн українців, що складало найбільшу кількість українців в Європі, які не перебували під владою СРСР або нацистської Німеччини. Посол Польщі в доповідній записці так висловлювався на користь проведення зустрічі: «Українці в Румунії, оскільки їх кількість сягає майже мільйона, тепер уже є єдиною українською меншиною, котра має можливості вільного розвитку й ведення власної політики». Автор констатував, що він вирішив використати шанс «зустрітися з якомога більшим гроном представників українського суспільства для обговорення з ними справ практичної співдії на території Румунії, як і спільного обговорення питань, що цікавлять польську й українську політику». Характерно, що з польського боку в переговорах серед інших узяли участь керівник прес-бюро МЗС Р.Ланчковський, консул у Чернівцях Т.Буйновський, редактор польсько-українського бюлетеня В.Бончковський і відомий згодом своїми ліберальними поглядами польський громадсько-політичний діяч Є.Ґедройць. Спільну резолюцію зафіксовано у протоколі: «З українського боку, зокрема, висловлено розуміння того, що польська дипломатія й польська пропаганда могли би надати великі послуги українській справі, а також [позитивному] ставленню Заходу до цієї проблеми»⁴¹.

4 січня 1940 р. референт відділу національних справ Ради міністрів О.Ґурка розробив меморандум «Сучасний стан українських справ». Документ призначався для міністра С.Стронського. Автор виклав власне бачення українського питання та навів основні пропозиції щодо вірогідних шляхів його вирішення на підставі особистих розмов із В.Прокоповичем та О.Шульгиним, представниками інших українських політичних середовищ, ознайомлення з виданими ними бюлетенями й комунікатами⁴². Реаліст О.Ґурка був переконаний, що ані польський еміграційний уряд, ані ослаблені війсьними діями

⁴⁰ Ibid. – Sign. PRM.15A. – Sheets 1–2.

⁴¹ Ibid. – Sheets 3–6.

⁴² *Kwiecień M., Mazur G.* Memoriał Profesora Olgerda Górki w kwestii ukraińskiej z 4 stycznia 1940 r. // *Zeszyty Historyczne*. – Zeszyt 139. – Paryż, 2002. – S.164–166.

його західні союзники не зможуть примусити СРСР відмовитися після війни від своїх нових західних кордонів. Він поділяв думку представників головного штабу збройних сил Польщі про те, що будь-яку Росію можна буде перемогти лише в разі вирішення українського питання. О.Гурка вважав, що розв'язання проблеми східних кордонів Польщі буде можливим лише після укладення угоди про польсько-українську співпрацю, а компроміси та поступки українців у територіальних питаннях настануть тільки в разі підтримки польським урядом політичного руху за відновлення української державності. Автор меморандуму застерігав, що без польсько-українського союзу проти Росії політика Польщі зайде в безвихідь⁴³.

9 січня 1940 р. у приміщенні президії Ради міністрів Польщі в м. Анже (Франція) Комітет для справ краю провів засідання, в якому взяли участь генерал К.Соснковський, міністр закордонних справ А.Залеський, міністр Я.Станьчик та член Національної ради Речіпосполитої Т.Белецький, який водночас очолював праворадикальну Національну партію. У протоколі засідання йшлося:

«Як останній пункт порядку денного генерал Соснковський подав [на розгляд] питання створення українського підрозділу в польській армії. Генерал Соснковський отримав у цій справі листа від п. прем'єра генерала Сікорського, який доручив за тиждень підготувати меморіал в українському питанні, а також дати відповідь у справі проекту утворення українського підрозділу в польській армії у Франції. [...] Зі свого боку ген. Соснковський є рішучим прихильником [ідеї] утворення такого підрозділу. За формування українського підрозділу в польській армії у Франції висловлюється також пан мін. Станьчик, керуючись тим міркуванням, що треба здійснити перший рішучий крок в українському питанні. Міністр Станьчик дотримується думки, що утворення такого підрозділу може відбутися незалежно від затвердження принципової програми уряду в українській справі. Проти завчасного вирішення цього питання [...] виступає доктор Белецький. На його думку, справа ще не дозріла. Спочатку треба визначити генеральну лінію, мету, до якої рухатися, а потім займатися деталями».

У протоколі занотовано основні тези виступу К.Соснковського, котрий охарактеризував головні наслідки політики в українському питанні:

«Ген. Соснковський згадує, що Кабінет міністрів для справ краю підготував свого часу текст декларації уряду в українській справі. Рада міністрів її не затвердила. Розмови з українцями за власною ініціативою розпочав мін. Ладось. Вони не дали жодних конкретних результатів. Зрештою мін. Ладось отримав доручення комітету не приймати жодних зобов'язань, а розмови трактувати як суто інформаційні. Ген. Соснковський вважає справу особливо важливою й терміноюю. Польща мусить мати

⁴³ Prof. Dr. Olgierd Górka. Major Dyplomowany W.P. Paryż. Ścisłe tajne. 4 stycznia 1940. Obecny stan spraw ukraińskich (Promemoriał dla p. Ministra St.Strońskiego) // Ibid. – S.166–187.

своїх українців. Промовця непокоїть передовсім факт організації української дивізії в Канаді (насправді це були лише чутки; відомо також, що у цій державі українців як її громадян масово мобілізували до канадської армії – А.Б.)»⁴⁴.

Далі наводився текст проекту, до якого (найімовірніше, під тиском Т.Белецького) було внесено чимало невиконаних для українців положень. Скажімо, ідею створення Українського легіону у формі з'єднання (дивізії, бригади) із залученням колишніх офіцерів Армії УНР звужено до мішаної польсько-української військової частини чисельністю від батальйону до полку, причому не з українським, а з українсько-польським підстаршинським складом із числа підстаршин польської армії та польським вищим командним складом⁴⁵.

18 січня 1940 р. в листі президії Ради міністрів до прем'єра В.Сікорського К.Соснковський відзначив особливу негативну позицію Т.Белецького:

«Після проведення вичерпної дискусії пан президент Белецький виголосив окрему думку, [...] заявивши: “Зважаючи на те, що справа створення в рамках польської армії українського підрозділу ще не дозріла ані політично, ані технічно й викличе водночас великі військові (якість мобілізованого матеріалу та ін.), а також внутрішньополітичні (певним чином обговорення майбутнього устрою Польщі, творення України й т. п.) труднощі, комітет вважає її небажаною”»⁴⁶.

Попри те, що тоді це була лише окрема висловлена позиція, доводиться констатувати, що під час ухвалення остаточного рішення щодо ідеї створення Українського легіону у складі польської армії гору взяли саме заперечні аргументи. Не просунулася вперед також справа офіційної підтримки державницького українського руху польським урядом. 5 березня 1940 р. міністр закордонних справ Польщі А.Залеський у листі до польського посла у Вашингтоні стверджував, що офіційна декларація уряду про підтримку ідеї незалежності України буде можливою лише у разі війни Франції та Великобританії проти СРСР, але в ній не буде заяви про відмову від Західної України («Справа незалежності України й Білорусії може стати актуальною тільки у випадку війни союзників проти Росії. Не підлягає сумніву, що в разі такої можливості польський уряд прихильно поставиться до прагнень українців і білорусів, що не виключає, однак, того, що ми стоїмо на ґрунті непопорушності наших кордонів»)⁴⁷.

У травні 1940 р. польський політик К.Чарковський-Ґолейовський запропонував віце-міністрові М.Кукелю вирішити українське питання, здобувши в майбутньому прихильність населення Західної України та заручившись його підтримкою на випадок, якщо колись почнеться війна між

⁴⁴ APISM. – Sign. PRM.12/2. – Sheets 36–38.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid. – Sign. PRM.12.4. – Sheet 52.

⁴⁷ Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1940 / Red. M.Hulas. – Warszawa, 2010. – S.192.

Польщею та СРСР. Тобто йшлося про використання «української карти» проти «більшовицької Росії». Він, зокрема, висловився за те, щоб польський уряд видав публічну заяву, задекларувавши такі принципи політики щодо українців:

1. Польща прагне покінчити з польсько-українськими суперечностями на засадах Люблінської й Гадяцької уній.

2. Галичина та Волинь – це спільна територія українців і поляків, невід’ємна частина Польщі з мішаним національним складом населення.

3. Польща надасть автономію цим землям із застереженням, що закордонна політика, армія й фінанси належатимуть до прерогатив польської держави. Решту питань з урахуванням настроїв місцевого населення за рівномірного і справедливого дотримання інтересів обох народів вирішуватимуть органи влади, обрані на місцях.

4. У складі польської армії на території Франції буде сформовано українські збройні підрозділи зі власними прапорами, командуванням, офіцерами й т. п.

Однак цей проект також не було розглянуто та втілено у життя через швидку поразку Франції й зумовлену цим прискорену евакуацію еміграційного польського уряду із залишками власної армії до Великобританії⁴⁸.

Політика польського еміграційного уряду в українському питанні у другій половині 1940 – першій половині 1941 рр.

Евакуація польських уряду й армії з Франції до Великобританії внесла інші акценти в політику – відтепер з урахуванням лінії офіційного Лондона, спрямованої на зближення з СРСР проти нацистської Німеччини. В інструкції К.Соснковського для С.Ровецького від 3 листопада 1940 р. було підтверджено видані раніше приписи у справі взаємин з українцями та литовцями. Застерігалось, що зобов’язуючі рішення належать винятково до компетенції уряду, указувалося на потребу дотримуватися обережності в контактах, які повинні мати характер обміну інформацією. У §11 додатку №1 «Тези до закордонної політики» було сформульовано готовність польського уряду погодитися на співпрацю з СРСР та не підтримувати ворожі Москві рухи (вочевидь насамперед ішлося про український незалежницький) у разі згоди Й.Сталіна на відновлення польсько-радянського кордону станом на 1 вересня 1939 р.:

«Сучасні кордони радянської окупації не мають етнографічних чи нібито визвольних підстав, а є виявом зухвалих прагнень комуністичного імперіалізму до поневолення народів. Ці прагнення завдають удару не лише Польській державі, але й національностям на сході Речіпосполитої. Цим національностям Польща гарантує всі національні права. Принциповою умовою поліпшення стосунків між Польщею та Росією має бути повернення польсько-російського кордону до вересня 1939 р. Польща зі свого боку не приєднуватиметься до будь-яких спроб розгрому Росії»⁴⁹.

⁴⁸ *Partacz Cz., Łada K. Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej.* – S.42.

⁴⁹ *Armia Krajowa w dokumentach: 1939–1945.* – Т.1. – S.309, 318.

У наступні півроку в політиці польського еміграційного уряду в українському питанні не було ухвалено жодних принципових рішень. У листі до міністра інформації й документації С.Стронського від 5 червня 1941 р. стверджувалося, що у цьому напрямі не здійснено жодних серйозних кроків, а уряд не визначився з конкретною позицією. Пропонувалися такі дії:

1. Польський уряд має розробити і схвалити інструкції в українському питанні.

2. Уряд дасть доручення Бюро вивчення цілей війни прискорити й розширити опрацювання українського питання (і, очевидно, також пропозиції щодо можливої ролі Польщі у його вирішенні).

3. У складі відділу національностей міністерства інформації та документації створити окремий структурний підрозділ з українських справ.

4. Міністерство має забезпечити публікацію розробок і напрацювань з українського питання⁵⁰.

Оскільки в попередніх доповідних записках одним із найбільш проблемних у подальших польсько-українських відносинах регіоном уважали Галичину, опрацювання пропозицій польської політики в українських справах було доручено обізнаним з його проблемами уродженцям цього краю. Так, своє бачення запропонували професор О.Ґурка (прибічник Ю.Пілсудського, уродженець Рави-Руської), доктор Б.Лонґшам де Бер'є (прихильник ендеків, народився в Коломиї), Л.Гродзіцький (член Національної партії, також родом із Галичини). Із позицій сьогодення можна стверджувати, що найкращою перспективою польсько-українських відносин, котра могла бути найрезультативнішою (та вочевидь не довела б до кривавого українсько-польського протистояння наприкінці Другої світової війни), була концепція О.Ґурки. Він, зокрема, запропонував такі головні тези:

1. Польща зацікавлена у створенні сильної Української держави.

2. Східні кордони Речіпосполитої після війни зазнають значних змін, доведеться поступитися деякими територіями на користь майбутньої Української держави.

3. Польський уряд має видати декларацію на підтримку створеної в майбутньому Української держави (ця держава постане в будь-якому випадку, утім за відсутності подібної заяви це відбудеться без підтримки Польщі).

Головним опонентом таких пропозицій виступив Б.Лонґшам де Бер'є, котрий фактично заблокував і перекреслив ідеї О.Ґурки. На його переконання, визначальними в політиці Польщі щодо українців мають бути наступні постулати:

1. Незалежна Україна буде значно більш небезпечним сусідом Польщі, аніж Росія.

2. Потреба відновлення східних кордонів Польщі станом на 1 січня 1939 р. не підлягає обговоренню.

⁵⁰ *Partacz Cz., Łada K. Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej.* – S.44.

3. Уряд Речіпосполитої не має права, а тому не повинен видавати жодних декларацій на підтримку незалежності України.

4. Найкраще у стосунках з українцями – узагалі не проводити з ними жодних переговорів⁵¹.

Натомість Л.Ґродзіцький пропонував провести взаємний обмін населенням та усталити компромісний кордон по річках Західний Буг, Гнила або Золота Липа, Дністер, Ломниця в такий спосіб, щоб Львів і Бориславський нафтовий басейн залишилися у складі Польщі⁵².

На початку 1941 р. найреалістичніші рекомендації та перспективні прогнози політики Польщі щодо українців було запропоновано у брошурі «Польсько-українська проблема» (на її титульній сторінці автором зазначено польського політичного емігранта в Канаді Л.Ґарчинського). У виданні стверджувалося, що нове приєднання західноукраїнських земель до Польщі не вирішить проблему їх належності, оскільки ці території надалі залишалися б «яблуком розбрату» між українцями й поляками, і це неминуче призведе до чергової війни між ними. Автор стверджував, що «безумовне віддання цих земель полякам послабило б їхню державність, обтяжуючи їх нерозв'язаною проблемою меншини, загрожувало б їм тим, що хтось може прийти під приводом «визволення» цієї меншини або постійно використовувати її для підриву польської держави».

Зважаючи на вже наявні та ще прогнозовані людські втрати у Другій світовій війні, автор застерігав як поляків, так і українців від вирішення конфліктів між ними насильницьким шляхом, вважаючи, що раніше чи пізніше відновлені польська та українська держави повинні будуть розв'язати територіальні й інші суперечки мирним, цивілізованим шляхом: «Після цієї війни слов'янські держави не можуть дозволити собі воювати між собою, справи повинні бути вирішені остаточно. Треба буде шукати інший спосіб вирішення суперечки». Пропонувалося принаймні тимчасово окреслити державно-правовий статус терміном «окрема територіальна одиниця, кондомініум (спільне володіння – А.Б.)».

Головний висновок автора стосувався потреби українсько-польського порозуміння, що, на його думку, зумовлене концентрацією уваги українців на боротьбі з СРСР як їх головним ворогом, а поляків – проти нацистської Німеччини, оскільки в іншому випадку вони не вистоять у нерівному протистоянні зі своїми найбільшими історичними супротивниками: «Звільнена Україна повинна повернути всі сили проти Росії й не може дозволити собі одночасно воювати проти Польщі. Польща має скерувати всю увагу на Німеччину та не може дозволити собі загрозу одночасної боротьби проти українців»⁵³.

Утім подібні пропозиції були радше винятками – в основній масі польські політики майже одноставно виступали за повернення Західної України до складу відновленої Польщі. Діячі польського еміграційного уряду та

⁵¹ APISM. – Sign. PRM.15A/5; Sign. PRM.15A.

⁵² *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy... – S.102–103.

⁵³ *Garczyński L.S.* Problem Polsko-Ukraiński. – Toronto, 1941. – S.24–27.

піділля не прислухалися до рекомендацій автора згаданої брошури, який зміг неупереджено та об'єктивно оцінити перспективи розвитку українсько-польських відносин у разі врахування національних інтересів українців.

За словами Ч.Партача й К.Лади, діячі польського еміграційного уряду для успішного вирішення суперечок з українцями «мали б подолати наявний у частини поляків «комплекс оборонців Львова» з усіма його негативними проявами»: «Репрезентанти цього напрямку мислення робили загальні висновки на тлі свого особистого досвіду періоду українсько-польської війни за Львів, періоду II Речіпосполитої й поведінки частини українців під час вересневої кампанії. Із цим комплексом було пов'язано позицію польських правих партій, які ігнорували саме існування українського народу, включно з правом уживання назви «український», і його національно-визвольні прагнення»⁵⁴.

Унаслідок панування цього комплексу серед польських кіл для політики еміграційного уряду Польщі в українському питанні у другій половині 1940 – першій половині 1941 рр. були характерними непослідовність і готовність відмовитися від запропонованої співпраці з українцями на користь співробітництва з Москвою (подібно до того, як це відбулося в 1920 р.). Превалювала готовність домовитися з агресором у разі його відмови від анексії та ігнорувати раніше зроблені заяви про бажання підтримати українців і сприяти налагодженню польсько-української співпраці. Підбиваючи невтішні підсумки спроб зміни політики Польщі стосовно України колишній шеф штабу головнокомандувача польської армії полковник А.Кендзьор визнав, що впродовж двадцяти міжвоєнних років Польща так і не змогла виробити раціональну концепцію політики в українському питанні й за півтора роки Другої світової війни вона на жоден крок не просунулася у цьому напрямі⁵⁵.

Поляки не були готовими до радянської анексії Галичини й Волині. Приєднання до СРСР Західної України стало для них шоком, їм потрібен був деякий час, щоб оговтатися. Фрустрація від нової реальності стала однією з причин того, що перші тижні Другої світової війни політичні еліти польського суспільства не виявляли прагнень і бажань до політичного зближення з українцями.

Після пережитого у вересні 1939 р. шоку від агресії Німеччини й анексії Радянським Союзом Західної України діячі польського та українського еміграційних урядів були готовими на взаємні поступки, убачаючи один в одному природних партнерів за нещастям від втрати державності, у результаті чого в них було два спільних вороги. Прибічники УНР у політичних комбінаціях співпраці з Польщею й західними союзниками, очевидно,

⁵⁴ *Partacz Cz., Łada K.* Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej. – S.41–42.

⁵⁵ *Ibid.* – S.45.

розраховували, що їм вдасться переконати польський уряд відмовитися від Західної України.

Аналізуючи перебіг і наслідки пошуку шляхів порозуміння між польськими й українськими політиками восени 1939 – у першій половині 1941 рр., критично оцінюючи їх недостатню активність у цій сфері, потрібно визнати, що попри зусилля частини польських політичних експертів і діячів українського уряду в екзилі еміграційний уряд Польщі так і не вийшов на прямий діалог із ДЦ УНР ані тоді, ані впродовж усієї Другої світової війни. Відомі сьогодні доповідні записки експертів або радників польського уряду у вигнанні, а також висловлені конструктивні міркування польських публіцистів із важливими аргументами на користь формування єдиного фронту II Речіпосполитої й УНР проти спільних ворогів могли бути першим добрим кроком на шляху до порозуміння. Однак жодна зі згаданих пропозицій не отримала схвалення та підтримки польського еміграційного уряду. Він не уклав навіть таємної польсько-української угоди про співпрацю, зручною причиною для чого стала відсутність єдиного державного центру, авторитетного для всіх українців, та який мав би політичне визнання на міжнародній арені. Ухвалені впродовж перших півтора року діяльності уряду Польщі у вигнанні документи не мали конструктивного характеру, вони не забезпечили ефективного вирішення польсько-українських суперечностей і стосувалися переважно проблем взаємин із західними союзниками, внутрішньополітичного життя, творення польської армії за кордоном тощо⁵⁶.

Проблему польсько-українського порозуміння аж ніяк не могли вирішити повільні й такі, що ні до чого не зобов'язували їх учасників, дискусії між різними структурами польського уряду. Причому відчутно давалася ознака нескоординованість зусиль задля вироблення єдиного бачення та єдиної політики в українському питанні. Контакти з маловідомими навіть в українському суспільстві, або віддаленими від нього еміграційними діячами не могли мати серйозних наслідків.

Головною причиною того, чому не вдалося порозуміння між поляками й українцями, стало те, що обидві сторони переслідували різні політичні цілі. Перші обстоювали ідею відновлення Польщі в кордонах станом на 1 вересня 1939 р. (включно із західноукраїнськими землями), другі – відновлення Української держави, до якої мали ввійти всі етнічні землі. Розбіжності були й у самих польських колах: якщо одні політики виявляли готовність налагодити співпрацю з українцями й у перспективі координувати боротьбу проти спільного ворога – СРСР, то інші виступали категоричними опонентами такої ідеї. Подібні незгоди щодо порозуміння з польським еміграційним урядом проявлялися й серед українських політичних угруповань.

Уряд Польщі у вигнанні не міг офіційно актуалізувати питання про незалежність України, оскільки сам був залежним від західних союзників,

⁵⁶ Див.: *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej [1939–1945]* / Opr.: W.Rojek; red. naukowa M.Zgórniak. – T.1: X.1939 – VII.1940. – Kraków, 1994; T.2: VI.1940 – VI.1941. – Kraków, 1995.

котрим, з огляду на його слабкі на той час позиції, подібні заяви видавалися небажаними, адже могли спричинити погіршення стосунків із СРСР – союзником проти нацистської Німеччини. Польські політики вірили в можливість відновлення своєї країни в довоєнних кордонах, українські – сподівалися, що реалізації їхніх намірів сприятимуть західні союзники або Третій Райх. І перші, і другі глибоко помилилися – долю Західної України було вирішено без них.

Невдалі спроби порозуміння між українцями й поляками напередодні німецько-радянської війни стали втраченим шансом співпраці проти СРСР як спільного ворога – між сторонами все ще залишалось надто багато розбіжностей. Однак саме в можливості цього порозуміння корінилася одна з важливих політичних комбінацій, реалізація якої, очевидно, могла б запобігти Волинській трагедії 1943 р. і багатьом іншим драматичним проявам українсько-польського протистояння. Демонстрацією доброї волі народів до зближення уряди могли не допустити взаємного масового терору. Неофіційні перемовини між окремими діячами польських урядових структур (без належних прерогатив і повноважень на ведення переговорів) з українськими політиками, що відбувалися на початку Другої світової, увійшли в історію як одна з ініційованих в еміграції нереалізованих можливостей відвернути українсько-польське протистояння на завершальному етапі тієї війни.

REFERENCES

1. Duraczyński, E. (1993). *Rząd polski na uchodźstwie 1939–1945: organizacja, personalia, polityka*. Warszawa: Książka i Wiedza. [in Polish].
2. Dymarski, M. (1999). *Stosunki wewnętrzne wśród polskiego wychodźstwa politycznego i wojskowego we Francji i w Wielkiej Brytanii 1939–1945*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. [in Polish].
3. Hulas, M. (1996). *Goście czy intruzi? Rząd polski na uchodźstwie, wrzesień 1939 – lipiec 1943*. Warszawa: Instytut Historii PAN. [in Polish].
4. Piuśhyn, I.I. (2000). *OUN-UPA i ukraińskie pytania v roky Druhoi svitovoi viiny (v svitli polskykh dokumentiv)*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Kwiecień, M., Mazur, G. (2002). Memorial Profesora Olgierda Górki w kwestii ukraińskiej z 4 stycznia 1940 r. *Zeszyty Historyczne*, 139, 164–166. Paryż: Instytut Literacki. [in Polish].
6. Luciuk, L.Y., Kordan, B.S. (1987). *Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question, 1938–1951: A Documentary Collection*. Kingston; New York: The Limestone Press.
7. Partacz, Cz. (2001). *Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939–1945)*. Koszalin: Wydawnictwo uczelniane Politechniki Koszalińskiej. [in Polish].
8. Partacz, Cz., Łada, K. (2004). *Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej*. Toruń: CEE. [in Polish].
9. Pestkowska, M. (2000). *Za kulisami rządu polskiego na emigracji*. Warszawa: Rytm. [in Polish].
10. Torzecki, R. (1993). *Polacy i Ukraińcy: Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN. [in Polish].
11. Zashkilniak, L. (2003). *Ukraińskie pytania v politytsi polskoho emihratsiinoho uriadu i pidpillia v 1939–1945 rokakh. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 10, 161–202. [in Ukrainian].

ANDRII BOLIANOVSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Senior Research Fellow,
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine
(Lviv, Ukraine), andrii.bolianovskyi@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7685-1854>

UNREALIZED OPPORTUNITIES: ATTEMPTS OF UKRAINIAN-POLISH UNDERSTANDING (Autumn 1939 – First Half 1941)

Abstract. *The purpose of the research is to investigate the search for ways of Ukrainian-Polish dialogue, taking into account the specific circumstances of the early stages of World War II. The article covers the main discussions on the Ukrainian question during the formation of the political course of the Polish Government-in-Exile and its subdivisions from the beginning of war to the middle of 1941. The main circumstances, causes, course, consequences and causes of failure of these conversations are analyzed. The author also focuses on the initiatives of the Government-in-Exile of the Ukrainian People's Republic to cooperate with the Polish Government and its Western allies. The main "players" and their actions in these political processes have been identified. The main prerequisites, content, development and reasons for the failure of their discussions are analyzed. **The research methodology** is based on the principles of the critical analysis of archival sources as well as on the method of comparative analysis of the sources and historiography to the historical research. **The scientific novelty.** The author highlights the motivation of Ukrainian and Polish politicians to seek compromise in order to cooperate in the fight against the Soviet Union and Nazi Germany on the basis of a wide range of small-known or unknown documents of Polish, American, Ukrainian and Canadian archival documentary. A special attention is devoted for studying the problems that have been accompanied process of achievement of political consensus between Ukrainians and Poles. **Conclusions.** Many efforts have been made by the Ukrainian and Polish Governments-in-Exile to reach consensus on many contentious issues. Nevertheless, Polish and Ukrainian politicians have failed to reach an understanding due to differing views on territorial and other political questions. However, significant attention to establishing a dialogue in the plans of the Polish and Ukrainian emigration governments can be regarded as good evidence of their search for cooperation at the beginning of World War II.*

Keywords: *Ukrainian question, Ukrainian-Polish relations, Polish Government-in-Exile, Government-in-Exile of Ukrainian Peoples' Republic, World War II.*

ТАМАРА ВРОНСЬКА

докторка історичних наук, викладачка,
Воєнно-дипломатична академія ім. Є.Березняка
(Київ, Україна), vronska_tamara@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7762-5461>

ОЛЕНА СТЯЖКІНА

докторка історичних наук, провідна наукова співробітниця,
відділ історії України другої половини ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), fotodonetsk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>

МІНУСНИКИ У ПРОСТОРІ РАДЯНСЬКОГО ТЕРОРУ (1917–1953 рр.)

Анотація. Мінусники – це вербальний та соціальний витвір радянської держави, яка через репресії, дискримінацію й контроль створювала спільноти «своїх» і «чужих», тавруючи останніх каральними методами та формуючи специфічну мову для їх позначення. У статті йдеться про особливу категорію громадян («країни Рад»), яких було визнано «соціально небезпечними» й покарано заборонаю селитися в низці місцевостей СРСР після примусового «видалення» з місць постійного проживання, а також відбуття покарання у системі ГУЛАГ. Репресовані в такий спосіб люди отримували припис, де заборонені для них території позначалися як «мінус 6», «мінус 12» (цифри означали кількість визначених місцевостей, а слово «мінус» увійшло в радянську новомову як коренева конструкція поняття, що позначало репресовану та дискриміновану в такий спосіб спільноту). **Метою статті** є оприявлення мінусників, тривалий час практично «невидимий» для дослідників категорії репресованих. Зумовлені метою **дослідницькі завдання** полягають в аналізі процесу конструювання більшовицької концепції географічної ізоляції «неполярних», практичного запровадження цього виду покарання, визначення логіки творення радянського простору як простору заборон. **Методологія** дослідження поєднує інструментарій історико-правового аналізу, соціальної антропології та концепції соціального творення простору. **Наукова новизна** полягає не лише у включенні до дослідницького тезаурусу нового поняття «мінусники», а й у розширенні загального уявлення про політичний терор і його наслідки. Режимність радянських територій аналізується не як прояв сталінської репресивної політики, а як органічна частина існування тоталітарного механізму, перші оберти якого відбулися одночасно із захопленням влади більшовиками. Подаються соціально-політичні портрети мінусників та причини набуття ними такого статусу. Простежується трансформація «карти заборонених просторів», з'ясовується логіка й парадигмальні зміни у творенні символічної радянської географії. **Висновки.** Доведено, що в арсеналі тотального терору, окрім добре відомих форм репресування (фізичне знищення, позбавлення волі, заслання), широко використовувалося «очищення» суспільства цільовою географічною ізоляцією громадян, визнаних «соціально небезпечними», а також колишніх в'язнів системи ГУЛАГ. Вислання й заборона на проживання в окремих місцевостях ставали ефективним механізмом соціальної інженерії пролонгованої дії. Створення великого загону мінусників було складовою процесу атомізації суспільства, конструювання просторової ієрархії, соціального відчуження людей і територій.

Ключові слова: терор, репресії, дискримінація, примусове виселення, мінусники, ізоляція, соціальна інженерія, режимні території, простір терору.

Інституціалізація та легітимізація «режимної географії»

Нинішнє невід'ємне й цілком природне право громадянина на вільне пересування, на індивідуальний вибір місця проживання в межах своєї держави або й поза нею, за радянських часів суворо обмежувалося чинним законодавством, свавіллям, силою примусу задля тотального контролю, «санації» суспільства, руйнації соціальних зв'язків зі звичним середовищем в умовах штучно створеного режиму перманентної «надзвичайщини», керованої партійною верхівкою. Такий спосіб життя став звичним для громадян СРСР, позаяк іншого, вільного, вони не знали. Точкою відліку, альфою та омегою радянського «мученого життя» (А.Еткінд¹) були тортури – тривалі, розтягнуті у часі, наслідовані поколіннями таврованих «колишніх», «зайвих» людей, «позбавленців», «куркулів», «націоналістів» тощо. Фізичне знищення або його загроза були ключовим моментом, який визначав ієрархію решти радянських тортур. І тому значна частина з них, та, що не завершилася розстрілом або фатальним Голодомором, узагалі не сприймалася як репресія, а навпаки, могла фіксуватися в пам'яті як «щасливий випадок», «удача», ба навіть «вияв радянської справедливості». Такий самопогляд сприяв формуванню, закріпленню не тільки політичної та символічної традиції, у котрій порушення фундаментальних прав (за умов збереження життя) не маркувалось як щось екстраординарне. Він конструював й історіографічну та пам'ятеву традицію, у межах якої тортуровані, однак уцілілі люди не описувалися та не розглядалися як постраждали спільноти.

Уже від перших років приходу до влади більшовики, окрім інших методів терору, використовували і примусове вислання зі власних домівок із заборонаю проживання в режимних та паспортизованих місцевостях паралельно з каральними й дискримінаційними заходами. Тягарем «географічного мінуса» було наділено більшість громадян після вичерпання строку покарання за політичні «злочини». Вони могли повернутися додому лише тоді, коли мешкали не в адміністративно-індустріальних центрах, позаяк останні належали до режимних місцевостей, коло яких за радянських часів неухильно розширювалося.

В історіографічній ретроспективі запропонована тема дослідження в її широкому розумінні корелюється й почасти спирається на масивний доробок гуманітаристики, пов'язаний з осмисленням феномену «модерніті» та модерних держав у стратегіях побудови «досконалого» (з перспективи можновладців) суспільства й державного інтервенціонізму (у вигляді контролю, диктату, примусу, стимулювання, вироблення «норм» та «аномалій», піклування тощо) як методу цієї побудови². Тема також частково базується на працях тих істориків, котрі, намагаючись досягнути специфіку радянського модерніті як

¹ *Эткинд А. Кривое горе: Память о непогребённых / Авториз. пер. с англ. В.Макарова; 2-е изд. – Москва, 2018. – С.49.*

² *Bauman Z. Modernity and the Holocaust. – Ithaca, 1991; Giddens A. The Consequences of Modernity. – Stanford, 1990; Scott J.C. Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed. – New Haven, 1998.*

антиліберального й відверто антилюдського проекту, осмислювали насилля та репресії як фундамент і головні методи управління більшовицького режиму³; фахівців, котрі, аналізуючи «радянське» як специфічну цивілізацію, фокусувалися на методах соціальної інженерії й соціального залучення до втілення більшовицької моделі соціалізму.

Слід, однак, зазначити, що аналіз власне вислання («географічного мінуса») як прояву терору або як механізму «виключення» людей з «ідеального радянського» суспільства, не був специфічно й акцентовано присутнім у згаданих вище проблемних полях, а мав побіжний, «черезкомовий» характер. Ця історіографічна порожнеча породжена щонайменше двома чинниками. По-перше, дослідники зазвичай зосереджувалися на найбільш жорстких виявах політичного терору, а вислання для доволі великої групи людей сприймали як пролонгацію насильства, або як досить м'який вид покарання, не вартий прискіпливої уваги. По-друге, практики примусового виселення, на відміну від практик (і масштабів) радянського терору, не були надзвичайними й абсолютно унікальними порівняно з попередніми періодами історії Європи та Російської імперії, принаймні на перший, не ґрунтований на документальних матеріалах погляд. Така «невидимість», «звичайність» і неготовність аналізувати виняткову специфічність вислання як різновиду репресії й, водночас, механізму соціальної інженерії робила «невидимою» та незрозумілою (або принаймні непроаналізованою) динаміку формування символічного радянського простору й «режимних територій» у ньому. Крім того, сформоване, зокрема через магістральні історіографічні тренди, уявлення про «додатковість», порівняну м'якість репресивного заходу призвело до відсутності належної чіткості в розмежуванні, а почасти й розумінні вислання як *міри покарання* та вислання як *дискримінаційного акту*. А хронологічний зсув, пов'язаний з історіографічним оприявленням примусового виселення на початку 1930-х рр. (у межах аналізу запровадження паспортної системи⁴) зробив невидимою й цю репресію, і символічну географію, що породжувалася нею, упродовж усіх 1920-х рр. Зрештою така «сліпота» щодо нібито «додаткового» покарання вкладається й додає ваги ширшій історичній концепції, котра штучно відділяє жахи сталінізму від попереднього «ленінського»/«непівського» періоду.

Ще однією проблемою, яка дається взнаки при аналізі історіографії, стала відсутність певності, ясності щодо розмежування понять «заслання», «вислання», а отже й щодо особливостей застосування останнього у кримінальному та адміністративному порядку стосовно різних категорій населення⁵.

³ *Conquest R.* The Great Terror: A Reassessment. – New York, 1990; *Getty J., Naumov O.* The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939. – New Haven, 1999; *Hagenloh P.* Police, Crime, and Public Order in Stalin's Russia, 1930–1941: Ph. D. diss. – University of Texas, 1999; Політичний терор і тероризм в Україні: XIX–XX ст.: Історичні нариси. – К., 2002.

⁴ Див., напр.: *Alexopoulos G.* Stalin's Outcasts: Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926–1936. – Ithaca, 2003; *Шурер Д.Р.* Сталинский военный социализм: репрессии и общественный порядок в Советском Союзе, 1924–1953 гг. / Пер. с англ. А.Л.Раскина. – Москва, 2014.

⁵ *Гернет М.Н.* История царской тюрьмы: В 5 т. – Москва, 1960–1963; *Перегудова З.И.* Политический сыск в России (1880–1917 гг.). – Москва, 2000; *Таганцев Н.С.* Ссылка и высылка

Виняток становлять хіба що окремі дослідники, які побіжно розглядали це питання у працях з історії радянських органів держбезпеки, паспортизації, режимних заходів у СРСР та УРСР⁶.

Проблему «мінусників» (як і використання цього поняття) на науковому рівні вперше було порушено у другій половині 1990-х рр. при розгляді режимних заходів і запровадження паспортної системи в радянській Україні⁷. Пізніше згадки стосовно покараних/дискримінованих заборонаю проживати в певних місцевостях СРСР фрагментарно подавалися у виданнях іншого тематичного забарвлення⁸. Простір терору як географія несвободи, щоправда з точкою відліку у «сталінському терорі», акцентовано визначався у працях В. Колосова й П. Поляна⁹.

Власне ж поняття «мінусники» дослідники практично не згадували¹⁰. Термін, який увійшов у життя через мову репресованих і, почасти, призвідників терору, був зрозумілим та розповсюдженим у побутовому спілкуванні жертв більшовицької (ширше – радянської) системи. Він зрідка зустрічається в мемуарно-публіцистичній літературі. Утім і з неї, за незначним винятком¹¹, мало що можна довідатися про формування у СРСР цього виду покарання/дискримінації. Сам цей термін абсолютно незрозумілий для

как уголовное наказание // Журнал гражданского и уголовного права. – 1881. – №4. – С.1–52 та ін.

⁶ *Перепелиця І.* Советська пашпортизація як засіб московського поневолення і терору // Визвольний шлях. – Вип.11(73). – Лондон, 1953. – С.17–21; *Метьюз М.* Ограничение свободы проживания и передвижения в России (до 1932 г.) // Вопросы истории. – 1994. – №4. – С.22–34; *Фельштинский Ю.* К истории нашей закрытости: Законодательные основы советской иммиграционной и эмиграционной политики. – Москва, 1991; *Винниченко І.* Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994; *Попов В.П.* Паспортная система в СССР (1932–1976 гг.) // Социс. – 1995. – №8. – С.3–14; №9. – С.3–13; *Байбурич А.* Введение паспортной системы в СССР [Електронний ресурс]: <http://albertbaiburin.ru/cntnt/aktualnie-okna/vedenie-rasportnoy-sistemi-v-sss.html>; *Муан Н.* Паспортная система и выбор места жительства в России и Советском Союзе // Неприкосновенный запас. – 2005. – №4(42); *Окіннюк В.Т.* Державне політичне управління УСРР (1922–1934): Історико-юридичний аналіз. – К., 2002; *Пащенко Д.А.* Становлення та еволюція режимної системи в радянській Україні (1917–1953 рр.). – Вінниця, 2019 та ін.

⁷ *Вронська Т.* Режимно-обмежувальні заходи органів влади на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки // Сторінки воєнної історії України. – Вип.1. – К., 1997. – С.125–143; *Вронська Т.В., Кульчицький С.В.* Радянська паспортна система // Український історичний журнал. – 1999. – №3/4.

⁸ *Вронська Т.* Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.). – К., 2013; *Ії ж.* Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948–1953 рр.). – К., 2019.

⁹ *Полян П.М.* Не по своей воле: История и география принудительных миграций в СССР. – Москва, 2001; Сталинские депортации: 1928–1953: Документы / Сост. Н.Л.Поболь, П.М.Полян. – Москва, 2005; *Колосов В.А., Полян П.М.* Ограничение территориальной мобильности и конструирование пространства от сталинской эпохи до наших дней // Режимные люди в СССР. – Москва, 2009. – С.25–48; *Полян П.* География несвободы: об инфраструктуре депортаций и советской режимности [Електронний ресурс]: <http://demoscope.ru/weekly/2015/0651/analit04.php>

¹⁰ Чи не єдина стаття, де в назві використане це поняття: *Образцова Е.Н.* «Минусники» (политические репрессии в отношении представителей «бывших» сословий в Калининской (Тверской) области в 1930-е годы) // Равнина русская: Опыт духовного сопротивления: Мат. Междунар. науч.-практ. конф. (Москва, 31 января – 2 февраля 2013 г.). – Москва, 2014. – С.439.

¹¹ *Гинзбург Е.С.* Крутой маршрут: Хроника времён культа личности. – Москва, 1990; *Солженицын А.* Архипелаг ГУЛАГ: 1918–1956: Опыт художественного произведения: Полное издание в одном томе. – Х.; Белгород, 2014; *Петрус К.* Узники коммунизма. – Москва, 1996.

більшості мешканців сучасної України. Він став надбанням історії, але, як не парадоксально, не має власної історії – тексту або корпусу текстів, де б аналізувалися та пояснювалися хронологія, логіка, антропологія цього виду репресування.

Крім того, більшість досліджень, що так чи інакше зачіпають вказане питання (за поодинокими винятками¹²), залишаються «незалюдненими», знеособленими, а у ґрунтовних працях, де увагу зосереджено саме на людях¹³, немає, як зазначалося вище, власне мінусників. Це суттєво утруднює розуміння не лише самої філософії цього виду репресій, його інституціалізації та інструментарію, а й усвідомлення трагізму зламанних доль багатьох людей, шлях яких від примусового «видалення» в 1920-х рр. завершувався часто-густо у другій половині 1930-х рр. вищою мірою покарання. У збоченій парадигмі «радянської справедливості» мінусники, імовірно (принаймні деякий час, до наступної, більш жорстокої розправи), уважали себе свідками гуманності репресивної системи, а отже й вони самі, і суспільство у цілому втрачали орієнтири на сходинках більшовицького зла, що приводили пересічних людей до повної та мовчазної згоди на безправ'я.

Завдяки розширенню джерельної бази дослідження не лише за рахунок маловідомих нормативно-законодавчих актів, які регламентували примусове вислання, а й архівно-кримінальних справ мінусників, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України та обласних архівосховищах, нині є можливість реконструювати протокол і перебіг кримінального провадження, а також трансформацію цього виду покарання паралельно з розширенням кола режимних місцевостей у СРСР та УРСР.

Задля справедливості слід зазначити, що обмеження свободи пересування і практику географічної ізоляції певних категорій населення винайшли не більшовики. Примітно, що вони самі за часів Російської імперії були жертвами цього різновиду репресій – В.Ленін відбував заслання в Єнісейській, Й.Сталін – у Вологодській, Томській губерніях, Туруханському краї. Тож маючи не тільки історичний, але й власний досвід, вони використали найгірші надбання попередніх часів, розширивши їх до небачених раніше масштабів.

Короткий період незалежності України після розпаду Російської імперії був украй проблематичним у контексті неадекватності законодавчої бази новій історичній ситуації. На території Української Народної Республіки значною мірою продовжували зберігати чинність старі юридичні норми. Тяглість імперської законодавчої традиції, у тому числі й у свідомості носіїв і провідників ідеї національної державності, агресія більшовицької Росії проти УНР, нестабільність міжнародної ситуації, внутрішня криза – ці та інші вагомні чинники не дозволили українським урядовцям порушити питання про лібералізацію законодавства. Начальник контррозвідки Дієвої армії УНР М.Чеботарів писав у спогадах: «Ніяких не було ухвал, постанов,

¹² Пастушенко Т. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх оstarбайтерів та військовополонених в Україні. – К., 2011; Вронська Т. Повторники: приречені бранці ГУЛАґу (1948–1953 рр.). – К., 2019.

¹³ Режимные люди в СССР. – Москва, 2009.

розпоряджень українського уряду, Директорії щодо кваліфікації злочинств, а також які і за що мають бути кари, а тому суди керувалися законами Російської держави. Результат був той, що багатьох суди засуджували до заслання в Сибір (а ми ж його не мали), або тяжкі кари – засудження до каторжних робіт (ми їх також не мали) і т. д. Тому всі засуджені в такий спосіб сиділи в призначених для цього вагонах валки контррозвідки»¹⁴. І все ж, попри те, що не відбулося руйнації імперської матриці «злочину та кари», практики покарання політичних опонентів були менш людожерними. А розмисли з програмного тексту М.Грушевського, де ознакою демократичної влади оголошувалося: «Щоб не було ніякої тісноти від власті людям, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі»¹⁵, давали надію на можливість творення іншого формату кримінального законодавства, у котрому Сибіру не було б місця не тільки з географічних, а й суто ліберальних міркувань.

Натомість російські більшовики взялися за побудову суспільства, ґрунтованого на принципі «виключення» «інших» («колишніх») і створення (почасти штучного) «своїх». Вони не тільки пролонгували, а й удосконалили методи жорстко критикованої ними ж каральної практики царату. П.Голквіст зазначив, що так само, як і у часи Французької революції, «революціонери не тільки перейняли в режиму більшість його звичаїв, умовностей та способів мислення [...], вони використали руїни старого порядку для створення нового», однак на відміну від французьких попередників не стільки для стабілізації й нормалізації, скільки для впровадження тотальної війни проти співгромадян¹⁶.

З обіцяною більшовиками свободою пересування трапилося те саме, що й із землею та фабриками, які мали належати селянам і робітникам. Аж до зникнення радянської держави зі світової мапи законодавство не передбачало права вільного пересування для громадян. Жодна з радянських конституцій (1924, 1936, 1977 рр.) не містила подібних положень. На шлях ігнорування власних обіцянок новий режим став дуже швидко. Уже 19 грудня 1917 р. інструкція наркомату юстиції РСФРР «Про революційний трибунал...»¹⁷ ренімувала право на примусове «видалення» осіб, визнаних винними в організації та підбурюванні до виступів проти чинної влади, саботажників тощо зі «столиць, окремих місцевостей або меж Російської Республіки»¹⁸. Діапазон строків такого покарання не встановлювався. Спеціальні суди наділялися правом виносити свій вердикт, «керуючись велінням революційної совісті»¹⁹ – примарної політичної «етики», якої їм, на відміну від правового сумління, вочевидь не бракувало.

¹⁴ Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): Науково-документальне видання. – К., 2003. – С.53.

¹⁵ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С.116.

¹⁶ У лапках наведено цитату з праці А. де Токвіля «Старий порядок і революція» (1856 р.): *Holquist P.* Violent Russia, Deadly Marxism? Russia in the Epoch of Violence, 1905–21 // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History.* – 4(3): 627–52. – Summer, 2003. – P.640.

¹⁷ Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. – Москва, 1942. – С.181.

¹⁸ Там же. – С.181–183.

¹⁹ Там же.

Утім у роки воєнного комунізму такий доволі м'який вид репресій, як вислання, застосовувався не так часто. Перевага надавалася більш радикальним заходам. Наприкінці 1921 р. російська більшовицька влада без будь-яких законних підстав почала готувати масштабну операцію з «видалення» не лише за межі своєї новопосталої держави, а й формально незалежної України, великої групи інтелігенції. Не переповідаючи всіх перипетій цих перших акцій²⁰, які доволі детально викладено в науковій літературі, а також інших примусових переміщень, зокрема й українських викладачів²¹, принагідно слід наголосити, що вже тоді на верхівці компартійного «бомонду» далекоглядні функціонери добре усвідомлювали необхідність «правової» легітимації подібних дій. Тому не випадково спочатку виникла ідея²², а згодом закипіла робота зі створення інституції, яка мала б право ухвалення рішень щодо примусового «видалення» за кордон та в межах держави громадян, яких у доповідній ДПУ РСФРР на ім'я Й.Сталіна від 9 травня 1922 р. називали «шкідливими й нахабними елементами»²³.

Пам'ятаючи про свої гучні заяви щодо відмежування від «каральної практики царату», у верхніх ешелонах радянського політикуму вирішили йменувати новостворений позасудовий орган не Особливою нарадою, як це пропонувалося, а дали їй більш прийнятну назву – Особлива комісія при НКВС (іноді в документах вона згадується як «комісія з адміністративних виселень», «адмінкомісія»).

Рішення, легітимізоване декретом ВЦВК від 10 серпня 1922 р. «Про адміністративне вислання», виявилось розпливчастим як за змістом, так і за використанням у ньому понятійним апаратом. Передусім декларувалася філософія такого покарання: «З метою ізоляції осіб, причетних до контрреволюційних виступів, [...] у тих випадках, коли є можливість не вдаватися до арешту (вірогідно, малося на увазі позбавлення волі – *Авт.*), установити вислання за кордон або в певні місцевості РСФРР в адміністративному порядку». Ще одне положення, викладене в п. 7, розтлумачувало, що всі вислані до «певних місцевостей» примножують чисельний загін «позбавленців»²⁴.

²⁰ Примусове «видалення» викладачів і науковців-гуманітаріїв за кордон, що відбулося 29–30 вересня 1922 р. двома рейсами німецьких пасажирських суден із портів Петрограда, здобуло узагальнюючу образну назву «філософського пароплава». Вислання «нелояльних» інтелектуалів у такий самий спосіб відбулося одночасно з Одеси та Севастополя.

²¹ *Литвин Н.* Вислання професури 1922 р. як ідеологічний чинник боротьби з українською інтелігенцією // Форум історичних наук. – 2010. – №3. – С.119–126; *Гусев В.* Застосувати як одну з репресивних мір проти професури вислання за межі Федерації // Віче. – 1994. – №10. – С.120–125.

²² 15 грудня 1921 р. з ініціативи голови ВНК Й.Уншліхта було ухвалено рішення про створення спеціальної комісії, яка мала підготувати відповідні пропозиції та узгодити організаційні питання (див.: В.И.Ленин и ВЧК: Сборник документов (1917–1922). – Москва, 1975. – С.192).

²³ *Мозохин О.Б.* Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности, 1918–1953. – Москва; Жуковский, 2006. – С.46.

²⁴ Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – Москва, 1993. – С.12; Собрание узаконений РСФСР за 1922. – №51. – Ст.646. Пізніше, 4 листопада 1926 р., цю ж санкцію було закріплено в «Інструкції про вибори міських і сільських рад...», затвердженій ВЦВК, де говорилося, що до позбавленців належать «особи, вислані в адміністративному порядку [...]; позбавлені права проживати на місці свого

Характерно, що ані змінена назва (з наради на комісію), ані туманний зміст документа не могли приховати того факту, що більшовицькі лідери відтворили саме ті практики заслання, які багато хто з них відчув на собі за часів Російської імперії. Копіюючи каральну практику радянської Росії, аналогічну постанову 6 вересня 1922 р. ухвалили й у радянській Україні²⁵.

Аналізуючи створення «правової» бази позасудового покарання, доречно згадати кодифіковане радянське кримінальне законодавство. У першому кримінально-правовому акті більшовицької держави – «Керівних началах із кримінального права РСФРР», ухвалених 12 грудня 1919 р. (набули чинності 4 серпня 1920 р. і на території УСРР), серед п'ятнадцяти видів покарання вислання чи заслання взагалі не передбачалося, так само, як і заборони або обмеження на проживання в певній місцевості. Проте цілком відверто декларувалося: «Без особливих правил, без кодексів озброєний народ справлявся та справляється зі своїми гнобителями»²⁶. У ст. 10 формулювалася філософія репресій: «При виборі покарання треба мати на увазі, що злочин у класовому суспільстві викликається устроєм суспільних відносини, в якому живе злочинець»²⁷.

У «дебютних» кримінальних кодексах радянських Росії та України 1922 р. серед інших покарань передбачалося, відповідно, «вигнання з меж РСФРР (а також і з УСРР – *Авт.*) на строк або безстроково». У ст. 49 КК УСРР проголошувалося, що особи, визнані судом за своєю «злочинною діяльністю» або за зв'язками зі «злочинним середовищем» визначеної території «соціально небезпечними», можуть бути позбавлені за вироком суду права перебування в певних місцевостях на строк до трьох років²⁸.

У такий спосіб законодавство цинічно визнавало, що факт реальної провини значення не має. Саме тоді було закладено сприятливе підґрунтя для трансформації поняття «соціально небезпечні елементи» на величезне провалля, яке згодом поглине у своїх надрах широке коло людей, стигматизованих владою в такий спосіб.

У Кримінальному кодексі УСРР 1927 р. в переліку заходів «соціального захисту» (від 1934 р. вживався термін «покарання»), серед інших, у ст. 21 (пункт «ж»), було зафіксовано каральну санкцію: «Видалення з певних місцевостей на термін до трьох років»²⁹. Такі новації впроваджувалися до нової редакції документа під впливом ухваленого 31 жовтня 1924 р. концептуально важливого

попереднього поселення через зв'язки зі злочинним середовищем за судовим вироком» (див.: [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3106.htm).

²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.8. – Оп.1. – Спр.964. – Арк.88.

²⁶ Хрестоматія по истории отечественного государства и права 1917–1991 гг. – Москва, 1997. – С.63–68 [Електронний ресурс]: <http://docs.cntd.ru/document/901870462>

²⁷ Там же.

²⁸ Див.: Музиченко П. Історія держави і права України. – К., 2006. – С.271, 297.

²⁹ Уголовное законодательство СССР и союзных республик (Основные законодательные акты) / Сост.: Е.М.Ворожейкин, О.И.Гаццо и др.; отв. ред. Д.С.Карев. – Москва, 1957. – С.41. До Кримінального кодексу 1927 р. (на відміну від редакції 1922 р.) було запроваджено новацію: до осіб, визнаних «соціально небезпечними», дозволялося застосовувати як вислання, так і заслання.

законодавчого акта – «Основних засад кримінального законодавства СРСР і союзних республік», в якому чітко обумовлювалися та розмежовувалися засланні й різні види вислання; передбачалося «видалення [...] за межі окремої місцевості з поселенням у тих чи інших місцевостях або без такого, із заборону проживання в тих чи інших місцевостях або без такої заборони»³⁰. Ці види покарання могли бути як основними, так і додатковими (після вичерпання строку позбавлення волі чи заслання, ст. 33 КК УСРР).

Вердикти щодо внутрішнього вислання (незначного «географічного мінуса») у судах загальної юрисдикції в 1920-х рр., а також і пізніше, лише зрідка ухвалювалися як основне покарання. Доведення слідством факту «соціальної небезпечності» та «зв'язків зі злочинним середовищем» було доволі складною справою. Тому більшовицька верхівка вирішила делегувати це завдання позасудовим органам, де процедурні питання зазвичай ігнорувалися, а слухання справ відбувалося у закритому режимі.

Згадані фактори стали наріжним каменем філософії позасудового покарання у вигляді вислання. Усвідомлення «ефективності» подібних обвинувачень, а також недосконалості ухвалених раніше документів активізувало зусилля «правотворців». Від жовтня 1922 р. одна за одною почали з'являтися державні й відомчі директиви, які доповнювали, уточнювали та роз'яснювали попередні. Сфокусуємося лише на деяких найважливіших, зокрема спеціальній інструкції НКВС РСФРР від 3 січня 1923 р., якою прописувався порядок застосування серпневого (1922 р.) декрету «Про адміністративне вислання». У цій настанові фіксувалася надважлива теза, яка стане визначальною для великого загону майбутніх мінусників радянської держави: «Адміністративне вислання застосовується до осіб, перебування яких у цій місцевості [з огляду] на їх діяльність у минулому, зв'язки зі злочинним середовищем із точки зору охорони революційного порядку вважається небезпечним»³¹. Інструкція уточнювала доти розпливчатий зміст поняття «вислання» сукупно з його триступеневою градацією: 1) з певної місцевості із заборону проживання в певних населених пунктах РСФРР; 2) із певної місцевості в конкретний район РСФРР (заслання); 3) вислання за кордон³². Таким чином запроваджувалося абсолютно чітке нововведення у вигляді заборони оселятися у визначених місцевостях. Цю санкцію в побутовому та відомчому мовленні згодом і назвуть «мінусом».

Аналогічна інструкція республіканського ДПУ, оголошена наказом Наркомату внутрішніх справ УСРР 2 лютого 1923 р., на відміну від згаданої вище, визначала чотири види позасудового вислання: 1) із певної місцевості без установа району проживання в межах УСРР, крім спеціально заборонених зон; 2) у призначений для цього район УСРР; 3) за межі радянської держави, тобто за кордон; 4) з УСРР до РСФРР³³. Санкція, сформульована

³⁰ Уголовное законодательство СССР и союзных республик (Основные законодательные акты). – С.9.

³¹ Див.: [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_1474.htm

³² Там же.

³³ *Окійнюк В.Т.* Державне політичне управління УСРР (1922–1934): Історико-юридичний аналіз. – С.29.

першою, якраз і виявилася базовою для українських мінусників, за винятком хіба що тих, хто набували такого статусу після відбуття покарання за політичними статтями. Для них «географічний мінус» буде значно більшим. Четверта санкція наказу символічно «повертала» українцям Сибір (точніше – українців у Сибір), а також і північ Росії як місця традиційного заслання ще з імперських часів.

В УСРР адміністративне вислання перебувало в компетенції губернських відділів ДПУ. На кожному особу заводилася відповідна справа, в якій, окрім установочних даних, формулювалися підстави такої санкції. Ці матеріали разом із висновком ДПУ УСРР надсилалися на розгляд Особливої комісії з вислання при республіканському НКВС, очолюваної головою ДПУ та наркомом внутрішніх справ. Ця інституція почала працювати з 23 листопада 1923 р. Станом на 26 січня 1924 р. відбулося одинадцять засідань³⁴.

Віднайти справи та відстежити долі висланих унаслідок діяльності згаданого республіканського позасудового органу доволі непросто. Утім удалося встановити, що на одному з цих засідань (26 жовтня 1923 р.) слухалася справа кількох мешканців Полтавщини: Пантелеймона Кудрі-Місцевого (1893 р. н.), Йосипа Мельника (1881 р. н.), Миколи Кухаря (1878 р. н.), обвинувачених за стандартною для таких, як вони, ст. 58 КК РСФРР («організація збройного повстання з контрреволюційною метою»). Перелічені особи замість позбавлення волі в концентраційних таборах, про що клопоталося в таких випадках слідство, отримали однаковий присуд: заборона проживання в Москві, Петрограді, Харкові, Києві, Одесі, Ростові-на-Дону («мінус 6», на той час ще не легітимізований належним чином відповідними директивами), в Україні та у прикордонній смузі терміном на 3 роки. Усіх згаданих мешканців Полтавщини реабілітовано також в один день – 19 вересня 1989 р.³⁵

Того ж 26 жовтня 1923 р. ця сама комісія вирішувала долю студента 3-го курсу мовно-історичного відділення Полтавського інституту народної освіти Петра Кашканця (1900 р. н.), уродженця с. Новотроїцьке на Запоріжжі, якому інкримінували ст. 68 КК УСРР («приховування і сприяння контрреволюційним злочинам»). Він отримав такий самий вирок, як і його земляки – «мінус 6». Подальшу долю колишнього студента-мінусника встановити не вдалося, але він, як і багато інших безпідставно репресованих, був реабілітований лише в 1994 р.³⁶

Вивчення кримінальних справ згаданих та інших мінусників початку 1920-х рр. дає змогу переконатися в тому, що вердикти позасудового органу, формально схожі за набором процесуальних документів і безпідставністю обвинувачень, суттєво різнилися між собою у формулюваннях, зокрема й визначенні кола географічних обмежень. Очевидно, це було спричинено недосконалістю ухвалених приписів, правил та процедури, зокрема перетинанням кількох видів покарання, пов'язаних із «видаленням» тієї чи іншої

³⁴ Там само. – С.30–31.

³⁵ Національний банк репресованих ([Електронний ресурс]: <http://www.reabit.org.ua/nbr/>). – Записи №164674, 169107, 167392.

³⁶ Там само. – Запис №164853.

особи в певний «географічний мінус» (вигнання за межі держави, заслання, виселення з конкретної місцевості).

З утворенням СРСР у контексті загальних організаційно-функціональних змін у радянській карально-репресивній системі³⁷ союзному ОДПУ й республіканському ДПУ, з огляду на завдання, покладені на органи держбезпеки («боротьба з політичною та економічною контрреволюцією, шпигунством і бандитизмом»), було делеговано позасудові функції. Створення Особливої наради регламентувалося закритою постановою ВЦВК від 28 березня 1924 р. «Про права Об'єднаного державного політичного управління у частині адміністративної вислання, заслання та ув'язнення до концтаборів»³⁸. Не забарилася й з організацією аналогічного підрозділу при колегії ДПУ УСРР. Згадані каральні органи фактично перебрали на себе функції комісій із питань адміністративного вислання. Щоправда, компетенція республіканської Особливої наради обмежувалася примусовим переміщенням громадян лише у межах УСРР, а кожен вирок мав затверджуватися у відповідному союзному позасудовому органі³⁹.

2 квітня 1924 р. положення щодо компетенції ОДПУ було оголошене спеціальним наказом ОДПУ СРСР №172⁴⁰. До речі, упродовж другої половини 1920 – першої половини 1930-х рр. саме на останню відомчу директиву посилялася новостворена Особлива нарада, ухвалюючи рішення про примусове «видалення» та заборону оселятися в певному «географічному мінусі» для осіб, обвинувачених, як правило, за ст. 56-10 КК УСРР (58-10 КК РСФРР).

У згаданих директивах було зафіксовано три види вислання для визнаних «соціально небезпечними» через причетність до «контрреволюційної діяльності, шпигунства та інших державних злочинів», а також підозрюваних у контрабанді, фальшуванні грошей тощо: 1) з місцевостей, де вони проживали, із наступною заборонаю оселятися там на строк до 3 років; 2) те саме, але додатково із заборонаю проживання ще в низці місцевостей або губерній, відповідно до списку, встановленого ОДПУ; 3) примусове вислання з обов'язковим встановленням конкретного місця проживання (як правило у віддалених районах СРСР) за спеціальною вказівкою ОДПУ під гласним наглядом⁴¹ місцевого відділу ДПУ на той самий термін (фактично заслання)⁴².

Упадає в око, що санкції видворення за кордон названі вище директиви не містили. Створення «пропагандистської держави» (П.Кенез⁴³) і розуміння

³⁷ 15 листопада 1923 р. на базі ДПУ НКВС РСФРР було створене Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ) при РНК СРСР і, відповідно, республіканське ДПУ, виведене зі складу НКВС та підпорядковане РНК УСРР.

³⁸ Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник / Сост.: А.И.Кокурин, Н.В.Петров. – Москва, 2003. – С.468–470.

³⁹ Там же. – С.469.

⁴⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://drive.google.com/file/d/0B5EVzBhAaAbjOWI3eXVxcUxtVWc/view>

⁴¹ Особи, які перебували під гласним наглядом, мали періодично прибувати на реєстрацію до органів ОДПУ за місцем проживання.

⁴² Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник. – С.468–470.

⁴³ Kenez P. The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917–1929. – Cambridge University Press, 1985.

ролі пропаганди як суттєвого важеля соціальної інженерії були чинниками, які змінювали більшовицьке уявлення про ефективність та корисність покарання експатріацією. В умовах використання «ворожого імперіалістичного Заходу» як жупела для внутрішніх мобілізаційних процесів, видворення очевидно послаблювало б і символічні, і пропагандистські позиції радянської верхівки. Крім того, такі «засланці» могли стати важливим джерелом реальної інформації про «побудову комуністичного суспільства» як для міжнародної спільноти загалом, так і для розвідок інших країн. Єдиним покараним «вигнанням за кордон» наприкінці 1920-х рр. став Л.Троцький. І рішення про його видворення постало не в результаті кримінального переслідування, а ухвалювалося на засіданні політбюро⁴⁴.

Після «філософського пароплава» більшовики швидко засвоїли уроки невдалого з погляду пропагандистських завдань репресивного акту: діяльність радянських представництв в Європі вже з 1922 р. було націлено на підтримку ідеї «поворотництва» серед української еміграції, завдяки чому з-за кордону повернулися М.Грушевський, Н.Суровцева та інші діячі, котрі повірили в можливість зміни більшовицької політики⁴⁵.

Ще однією «новацією», щоправда успадкованою від царату⁴⁶, був той факт, що припис про примусове «видалення» містив норму про гласний нагляд (для засланих). У документі згадується і список заборонених місцевостей, установлений ОДПУ. Але визначення «заслання» знову не вживається, хоча саме таке покарання малося на увазі в останньому пункті положення.

Принагідно слід зауважити, що політична верхівка радянської України виявила неабияку оперативність у визначенні режимних місцевостей, навіть випередивши своїх союзних зверхників. Ще 19 березня 1924 р. (на дев'ять днів раніше згаданої вище ухвали про «права ОДПУ») вийшла постанова республіканських ВУЦВК і РНК «Про заборону соціально небезпечним громадянам перебувати в певних місцевостях УСРР», де містився перелік відповідних населених пунктів та вперше згадувалася 50-верстова смуга навколо міст⁴⁷. У новоствореному союзному карально-репресивному органі намагалися якось унормувати всі нюанси адміністративного вислання. Тому

⁴⁴ Див. докл.: *Роговин В.* Высылка Троцкого // Власть и оппозиции. – Москва, 1993.

⁴⁵ Див. докл.: *Мазипчук М.* Феномен «поворотництва»: чому українські емігранти повертались до СРСР [Електронний ресурс]: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/03/4/153775/>

⁴⁶ Див. докл.: *Токарева С.* Полицейский надзор в Российской империи // Вопросы истории. – 2009. – №6. – С.94–104.

⁴⁷ Відповідно до спільної постанови ВУЦВК та РНК УСРР від 19 березня 1924 р., особам, висланим в адміністративному порядку й за постановою судових органів, заборонялося впродовж трьох років мешкати у Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаєві, Херсоні, у 50-верстовій зоні навколо цих міст; у Волинській, Подільській і Донецькій губерніях (крім Старобільського округу); у Балтському, Одеському, Миколаївському, Херсонському та Єлисаветградському округах. «Для захисту правового ладу від соціально небезпечних осіб» усі громадяни, котрі перебували до дня видання документа на перелічених заборонених територіях, мали не пізніше 1 травня 1924 р. виїхати звідти й переселитися до інших місцевостей. Тоді ж Кримінальний кодекс УСРР доповнили статтею 95-1, що передбачала позбавлення волі строком на 1 рік для осіб, котрих за вироком суду або в адміністративному порядку було «видалено» з певних місцевостей, але потім вони повернулися туди всупереч забороні (див.: Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України: 4-те вид., офіц. – Вип.7. – X., 1924. – Ст.68. – С.162–163).

16 серпня 1924 р. підготували відповідне роз'яснення та розіслали на місця. Ще офіційно не послугуючись терміном «режимні місцевості», на відміну від «туманної» серпневої директиви 1922 р., тепер уже розтлумачувалося, що вислані позбавляються права проживати не лише у шести містах – Москві, Харкові, Одесі, Ростові-на-Дону, Києві, Ленінграді («мінус 6»)⁴⁸, а й у прикордонних губерніях. Право встановлювати власний (додатковий) перелік заборонених місцевостей в УСРР делегували республіканському наркомату внутрішніх справ. Ці ж повноваження було продубльовано в положенні про НКВС УСРР, затверджені постановою ВУЦВК і РНК 20 вересня 1924 р.⁴⁹

Окрім названих роз'яснень, документ яскраво засвідчував не лише процес формування «географії несвободи» (П.Полян), а і простору очікуваної небезпеки в політичних уявленнях більшовиків. Логіка першого чіткого визначення територій «мінуса» була, очевидно, пов'язана з побоюваннями антивладних закатів, підтриманих широким загалом. Цілком логічно, що успіх більшовицького перевороту в Петрограді й Москві однозначно відносив ці міста до потенційно небезпечних і тому заборонених для проживання «ворожих елементів». Але включення до переліку Києва та Харкова засвідчувало той самий страх. Нещодавній досвід запеклої боротьби українців за незалежність, здобутий у збройних силах УНР періоду Центральної Ради, в арміях Української Держави та Директорії, наявність «незалежників» серед українських комуністів – усе це робило саме Київ і Харків (радіше як нову столицю, а не, власне, осердя спротиву) містами, з яких треба було виселити потенційних та уявних «ворогів». Примітно, що столиці інших союзних республік не удостоїлися такої «честі». Імовірно тому, що не поставали в більшовицьких уявленнях як «вибуховий» простір опору. Потрапляння до переліку Одеси було радше пов'язане з портовим/прикордонним, а отже відкритим для зв'язків зі світом, статусом цього міста.

Слід зазначити, що застосування санкції вислання/заслання в 1920-х рр. іноді було дивовижним у контексті вибору «географії покарання». «Інститути насилля створювали й ними управляли, – зауважив А.Еткінд, – люди тієї ж природи – класової, етнічної та людської, – як і ті, кого вони вбивали, піддавали тортурам та переінакшували»⁵⁰. Можна додати, що інститути насильства створювали люди того ж рівня освіченості (іноді – неосвіченості), інтелектуальної підготовки, знання географії країни, яку їм треба було вважати своєю, як і більшість нових громадян СРСР. І ця міра ерудиції та поінформованості призводила до казусів та дурниць у практиках покарання висланням.

⁴⁸ *Мозохин О.Б.* Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности, 1918–1953. – С.63. 4 листопада 1929 р. ОДПУ своїм наказом уточнило перелік місцевостей, заборонених для проживання мінусників. Відтепер цей список («мінус 6») виглядав так: Москва та Московська обл., Ленінград і Ленінградська обл., Ростов-на-Дону й Північно-Кавказький край, Харків і Харківський округ, Київ та Київський округ, Одеса й Одеський округ (див.: *Зима В.Ф.* Человек и власть в СССР в 1920–1930-е гг. [Електронний ресурс]: <http://www.fedy-diary.ru/library-pages/v-fzima-chelovek-i-vlast-v-sssr-v-1920-1930-e-gody-politika-repressij-chast-i/>).

⁴⁹ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1924 р. – 4-те вид. – Х., 1924. – Ст.245. – С.703.

⁵⁰ *Еткінд А.* Кривое горе... – С.49.

Так, мешканця Крижополя, працівника Південно-Західної залізниці Терентія Квятківського (1894 р. н.) було заарештовано 25 червня 1924 р. як такого, що служив у Дієвій армії УНР і «мав злочинні зв'язки з петлюрівською організацією». Справу цього громадянина й відповідні документи ще на кількох осіб, яким інкримінували схожі обвинувачення, розглядав Подільський губернський суд. Він визнав докази слідства непереконаливими. Але замість звільнення підсудних справу передали на Особливу нараду при ДПУ УСРР, яка 5 жовтня 1924 р. ухвалила клопотатися перед аналогічним позасудовим органом ОДПУ засудити всіх до трьох років «визнання в північні губернії РСФФР»⁵¹. Однак 14 листопада Особлива нарада при ОДПУ ухвалила менш жорстке рішення, ніж просили про це «колеги» з радянської України: вислати колишніх петлюрівців із Крижополя та заборонити на два роки (хоча згідно з положенням про права ОДПУ цей термін становив три роки) проживати в Москві, Ленінграді, Харкові, Одесі, Києві, Ростові-на-Дону й відповідних губерніях («мінус 6»). А місцем власне вислання визначили... Полтаву, куди 25 червня 1925 р. прийшло повідомлення Тульчинського окрввідділу ДПУ, аби тутешні «чекісти» взяли на себе обов'язки «щільно спостерігати» за висланим⁵². Як склалася доля Т.Квятківського встановити не вдалося. Відомо лише, що його, як і багатьох інших, реабілітували вже за незалежної України – 12 квітня 1995 р.

У другій половині 1920 – на початку 1930-х рр. левову частку мінусників становили мешканці українського села, де непомірний тягар обов'язкових стягнень на користь держави і примусова колективізація спричинили опір, критику влади, а отже й репресії. Окрім наймасовіших (фізична розправа, позбавлення волі, депортації), до селян, згідно з рішеннями місцевого активу, застосовувалося примусове адміністративне «видалення» на «виселки» – у межах району попереднього проживання. Покараних у такий спосіб із певними застереженнями також можна зарахувати до категорії мінусників. Зона їх життєвого ареалу обмежувалася вузьким простором «виселків». Головною метою цього заходу була штучна ізоляція висланих, руйнування усталених соціальних зв'язків, позбавлення радянських «недоторканих» підтримки громади, що у зимових умовах (а виселення здебільшого відбувалися саме пізньої осені – на початку зими) означало неминучу смерть або відчайдушну боротьбу за виживання. Подібні акції перетворилися на потужний «виховний» стимул для тих, хто залишався у селі та ще опирався колективізації.

У цей самий час практикувалося й уже усталене позасудове вислання за рішеннями Особливої наради. Так, 26 липня 1929 р. цей орган працював особливо «натхненно». Кільком уродженцям Полтавщини: односельцям із с. Мала Нехвороща Машівського р-ну Іванові Черкаському (1887 р. н.) та Андрієві Герасименку (1890 р. н.), а також Опанасові Гальченку (1892 р. н.) з Решетилівського р-ну, заарештованим у різні дні, але за одним і тим самим обвинуваченням («антирадянська агітація»), визначили трирічну заборону

⁵¹ Державний архів Вінницької обл. – Ф.Р-6023. – Оп.4. – Спр.12566. – Арк.3–5.

⁵² Там само. – Арк.5–6.

проживати у шести промислових центрах СРСР⁵³. Усіх їх було реабілітовано в 1990-х рр.

Наприкінці 1920-х рр. до числа мінусників активніше почали зараховувати й тих, у кого завершувався термін більш суворого покарання у вигляді заслання. Згодом (15 березня 1930 р.) до ст. 33 КК УСРР буде внесено зміни, які збільшуватимуть лави мінусників: «Засуджені до позбавлення волі у виправно-трудовах таборих та обов'язкового поселення у певних місцевостях після відбуття строку позбавлення волі оселяються на строк, до вичерпання якого вони позбавлені права вільного вибору місця проживання»⁵⁴. Цю санкцію було практично повністю запозичено з кримінального законодавства Російської імперії, доповненого в 1906 р. уточненням щодо обмежень для певних категорій покараних за злочини проти держави, яким заборонялося змінювати місце проживання та перебування у столицях і столичних губерніях, у губернських містах, повітах і всіх місцевостях, розташованих ближче 25 верст від губернських міст тощо⁵⁵.

Подібні репресивно-дискримінаційні рішення, як у 1920–1930-х рр., так і пізніше, здебільшого ухвалювала Особлива нарада при колегії ОДПУ СРСР. Так, у 1925 р. 23-річним ровесницям із Кременчука Мілі Тверській і Гені Титиевській цей позасудовий орган навздогін за основним покаранням (три роки заслання) розпорядився «заборонити проживання у визначених місцевостях СРСР терміном на три роки». Хоча додаткових даних стосовно згаданих жінок поки що віднайти не вдалося, але, скоріше за все, обидві вони проходили за однією справою. Вірогідно тому й реабілітували їх за рішенням Полтавської обласної прокуратури в один день – 22 серпня 1994 р.⁵⁶

Вивчення матеріалів інших архівних справ і документів того періоду дає змогу зробити певні узагальнення:

- попри директивні приписи позасудові органи (як республіканський, так і союзний) ухвалювали рішення щодо вислання в «географічний мінус», не дотримуючись спільного (однотипного) «протоколу» та правил;

- вироки редакційно різнилися («мінус 6», «заборонити проживання у визначених місцевостях СРСР/УСРР», або містили перелік конкретних територій);

- практикувалася «кампанійщина», коли майже всім «соціально небезпечним» – мінусникам інкримінували «пропаганду» та «агітацію»;

- панувала загальна юридична (а почасти й не тільки юридична) безграмотність слідчих, добре знання ними статей Кримінального кодексу, наказів і вказівок НКВС, ОДПУ, ДПУ було винятком, а не правилом;

- поширеною стала практика передачі справ без жодних доказів провини із судів загальної юрисдикції до позасудових органів;

- часто-густо слідство затягувалося, коли заарештованих – майбутніх мінусників – іноді по півроку, а то й більше утримували під вартою.

⁵³ Національний банк репресованих. – Записи №177883, 161610, 161445.

⁵⁴ Уголовное законодательство СССР и союзных республик (Основные законодательные акты). – С.88–89.

⁵⁵ Див.: [Електронний ресурс]: http://pravo.by/upload/pdf/krim-pravo/ulogenie_o_nakazaniyah_ugolovnih_i_ispravitelnih_1845_goda.pdf

⁵⁶ Національний банк репресованих. – Записи №176854, 17664.

Така ситуація зберігалася тривалий час після ухвалення базових директив про надання повноважень позасудовим органам здійснювати примусове «видалення». Тому в 1930–1931 рр. паралельно з розширенням масштабів репресій, зокрема й на селі, відбувалося вдосконалення законодавства та практики позасудового репресування. Було ухвалено низку відповідних урядових і відомчих директив, які мали стати своєрідними «абетками» для виконавців, котрі множили число мінусників – ізгоїв більшовицької держави.

Хоча суди загальної юрисдикції тоді (як, зрештою, і пізніше) не практикували вислання як основне покарання, 10 січня 1930 р. ВЦВК і РНК РСФРР ухвалили постанову «Про вислання та заслання, що застосовується за судовими вироками». Виокремлювалися два види вислання (майже ідентичні до тих, які були прерогативою позасудових органів ще від 1922 і 1924 рр.): а) «видалення» лише з однієї місцевості; б) таке саме, але із заборону проживання в певних місцевостях, визначених у спеціальному переліку. Вислані за судовим вироком, як це й передбачалося відповідною статтею КК УСРР, позбавлялися права повернутися додому впродовж п'яти років⁵⁷.

Практично відразу з появою згаданої постанови 11 січня 1930 р. вийшов наказ ОДПУ №19/10, який широко використовувався в позасудовій практиці. Цією директивою (через шість років після появи положення про права ОДПУ) нарешті оголошувалася інструкція про застосування положення про заслання та вислання, оскільки доволі туманне тлумачення цих різних за змістом покарань спричиняло їх ототожнення, а отже й застосування до різних категорій репресованих.

Знову давалося роз'яснення змісту трьох видів вислання: найбільш м'якого – звичайного (лише з певного населеного пункту із заборону повертатися туди, а також району та округи, до складу якого він входив); і двох суворіших – вислання з певної місцевості з наступною заборону проживання там та в деяких інших місцевостях упродовж трьох років (пункт «б»); і такий самий вид покарання, але з прикріпленням до певного населеного пункту на термін до трьох років (пункт «в»)⁵⁸. Тим часом за судовим вироком цей термін становив п'ять років.

Особи, яких чекало згадане в пунктах «а» й «б» покарання, як правило на власний розсуд обирали собі нове місце проживання за винятком заборонених населених пунктів. Для них не передбачалося відповідного контролю з боку ОДПУ – ані так званого гласного контролю/нагляду, ані негласного (агентурний нагляд, перлюстрація кореспонденції та ін.). З'являтися на регулярну реєстрацію (раз на три дні, або кожні чотирнадцять діб) зобов'язували лише тих, кого висилали з прикріпленням до певної місцевості, або засилали у віддаленні райони СРСР.

У додатку подавалися місцевості, де заборонялося проживати мінусникам: 1) прикордонні округи; 2) Московська обл.; 3) Ленінградська обл.;

⁵⁷ Хронологическое собрание законов, указов Президиума Верховного Совета и постановлений Правительства РСФСР. – Т.2: 1929–1939 гг. – Москва, 1959. – С.79–82.

⁵⁸ Полян П. География несвободы: об инфраструктуре депортаций и советской режимности [Електронний ресурс]: <http://demoscope.ru/weekly/2015/0651/analit04.php>

4) Північнокавказький край і Дагестан; 5) усі центральні округи областей, країв, автономних республік; 6) уся територія УСРР; 7) уся територія Білоруського військового округу; 8) уся територія ЗСФРР; 9) міста Ашхабад, Керкі, Мерв з округами (Туркменська СРР); 10) Красноводськ (Туркменська СРР); 11) уся Узбецька СРР і Каракалпацька АСРР; 12) уся Таджикицька СРР⁵⁹. Загалом – «мінус 12». Саме такий запис (замість «мінус 6») відтоді мали фіксувати в рішеннях Особливої наради. І саме такою стала нова символічна географія репресованого простору. На відміну від першої спроби створення уявної мапи «режимних місцевостей», оновлена редакція спричинялася не тільки страхом перед загрозою внутрішнього антирадянського спротиву, а й породженою «воєнною тривогою» 1927 р. та цілком прагматичною політикою зміцнення кордонів, у тому числі шляхом «видалення» з прикордонних територій і військових округів або заборону проживання тут «небезпечних» для радянської влади «елементів».

Тепер простір очікування внутрішнього опору порівняно з попереднім часом помітно збільшився. Не тільки Київ, Харків та Одеса, а вся територія Української СРР позначалась як режимна. До потенційно готової опиратися, і тому небезпечної України додалися й інші географічні осередки напруги з очевидно національним (а радше – національно-визвольним) забарвленням. Серед них буремний ще з часів Російської імперії Північний Кавказ і Дагестан, а також величезні терени Середньої Азії, де стигматизовані як «басмачі» («нападники») повстанці плекали різні ідеї (від ісламського комунізму до власне ісламської держави, від «єдиного Туркестану» до «соборного ісламського світу» тощо) та боролися за них і після нищівних поразок від РСЧА 1920-х рр., здійснюючи впродовж 1930-х рр. із території суміжних країн стрімкі рейди (у тому числі цілком бандитського штибу)⁶⁰. Примітно, що після остаточного приборкання народів Середньої Азії та Казахстану (у тому числі голодом), ці терени з режимних і заборонених для проживання перетворюються на цілком «придатні» для вислання сюди з інших куточків «країни Рад» цілих репресованих етносів.

Слід зазначити, що в аналізованому наказі, як і раніше, доволі сумбурно й непослідовно викладалися процедурні нюанси репресування тих, хто став мінусником. Оскільки вони суттєво відрізнялися від того, що відбувалося в реальному житті, немає сенсу переказувати їх. Натомість матеріали архівно-кримінальних справ дають змогу доволі точно реконструювати процедурні складові розправи з цією категорією осіб.

На підставі попередніх даних, зібраних слідством (а іноді й за звичайним доносом), людину заарештовували, брали під варту, подеколи не на один місяць. Декого («особливо небезпечних») навіть відправляли в Київ до Лук'янівської в'язниці. Лише після рішення Особливої наради, яке сукупно

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Див. докл.: Пылев А.И. Басмаческое движение в Средней Азии (1918–1934): Общие черты и региональные особенности: Дисс. ... канд. ист. наук. – Санкт-Петербург, 2007; Бляхер Л.Е., Ярулин И.Ф. Кто такие басмачи? (Советское мифотворчество и стигматизация гражданской войны в Средней Азии) // Полития: Анализ. Хроника. Прогноз. – 2016. – №2(81). – С.109–123.

із зобов'язанням залишити на визначений термін місцевість, де він проживав, власноручно підписував репресований, мінусника звільняли з-під варті. Якщо рішення позасудового органу передбачало прикріплення до певного місця, то покараного повідомляли про це і призначали конкретний населений пункт, де він (під підписку) мав оселитися. Про це ставили до відома й тамтешнє відділення ОДПУ–ДПУ.

Принагідно слід зазначити, що на рубежі 1920–1930-х рр. саме останнє покарання, а не найбільш м'який вид примусового вислання, застосовувалося найчастіше. До того ж чітко простежується доволі важлива обставина: у заключному висновку слідства, як правило, для обвинувачених за ст. 54-10 КК УСРР (1927 р.) «відповідальні» особи республіканського рівня клопоталися про ув'язнення до концтабору. Але Особлива нарада, зазвичай, успіє реч цій пропонованій санкції ухвалювала рішення про вислання. Про якусь гуманність позасудового органу не йшлося. Просто на межі 1920–1930-х рр., як доводить Г.Іванова, наступила «криза перевиробництва» ув'язнених: «13 квітня 1929 р. у РНК СРСР надійшла доповідна записка наркоматів юстиції, внутрішніх справ та ОДПУ. У документі наголошувалося, що існуюча система заходів соціального захисту у вигляді ізоляції соціально небезпечних елементів у місцях позбавлення волі “виявилася надто дороговартісною для держави, спричинила збільшення тюремного населення й зробила вирок суду абсолютно нереальним”»⁶¹. Автори записки вбачали вихід у переосмисленні ролі пенітенціарної системи у структурі політичного та економічного розвитку СРСР і, власне, в її реорганізації, що завершилося постановням «архіпелагу ГУЛАГ». Саме на рубежі 1920–1930-х рр. розбудова цієї зловісної імперії набувала юридичного, політичного, організаційного та матеріального оформлення. І поки «табірні комплекси [...], засновані на початку 1930-х рр., були непідготовленими»⁶², засуджених просто «перетримували» в «географічному мінусі», і часто лише для того, щоб повернутися до посилення репресії й відправки до таборів трохи згодом – попри те, що в інструкції від 11 січня 1930 р. фіксувалося, що особа, яка відбула свій строк вислання (за відсутності нового вироку), повертається додому та поновлюється у правах. Із новим вироком для таких людей не зволікали.

Минуло трохи більше року й в ОДПУ (з огляду на різнобій у рішеннях Особливої наради) зрозуміли, що на місцях знову, як і раніше, недостатньо чітко розібралися з обсягами географічних обмежень, які отримували мінусники відповідно до чинної інструкції про примусове вислання. Тому 13 березня 1931 р. спеціальним наказом ОДПУ СРСР розтлумачило, що «мінус 6» скасовується остаточно, і на всіх без винятку мінусників поширюється заборона проживання у 12 населених пунктах, перерахованих у відповідному переліку, наведеному в інструкції 1930 р.⁶³

⁶¹ *Іванова Г.М.* История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. – Москва, 2006. – С.161.

⁶² *Епллблом Е.* Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А.Іщенка. – К., 2006. – С.85.

⁶³ *Полян П.* География несвободы: об инфраструктуре депортаций и советской режимности [Електронний ресурс]: <http://demoscope.ru/weekly/2015/0651/analit04.php>

Намагаючись безповоротно «легітимізувати» загін мінусників радянської держави, в ОДПУ СРСР вирішили, знову ж таки традиційно навздогін, пояснити, як саме слід чинити з колишніми в'язнями таборів (від 1930 р. концентраційні було перейменовано на виправно-трудова), підготувавши 31 грудня 1931 р. спеціальну інструкцію. Ті, хто отримував «географічний мінус» як додаткове покарання, відтепер теж мали чітке обмеження на проживання у 12 населених пунктах. Просто з-за ґрат, як правило без конвою, а лише зі спеціальним посвідченням, гулагівські мінусники мали вирушати до населеного пункту, де їм належало мешкати під невисипущим контролем місцевих карально-репресивних органів (ОДПУ – за рішенням Особливої наради, міліції – за вироком суду). Ця ж норма розповсюджувалася й на достроково звільнених із таборів⁶⁴.

Після появи згаданих директив і спеціальних інструкцій кількість мінусників почала неухильно зростати як за рахунок «соціально небезпечних» із числа міського населення, так і селян. Хоча останні у цей час, і без вислання в адміністративному порядку, перебували в епіцентрі репресивної політики у зв'язку з колективізацією.

8 червня 1932 р. рішенням Особливої наради при колегії ДПУ УСРР до когорти мінусників із забороною права проживання у 12 населених пунктах потрапив мешканець с. Семенівка Обухівського району на Київщині, рахівник місцевого колгоспу, колишній вояк Армії УНР Петро Сторожик (1889 р. н.). Як і більшості таких як він, йому інкримінували ст. 54-10 КК УСРР, звинувачуючи в тому, що «за допомогою заможної частини села, маючи штучний авторитет серед населення, проліз у масові сільські органи, проштовхуючи в них своїх заможних прибічників, здійснював агітацію проти всіх заходів радянської влади». Новоспечений мінусник сам обрав місцем свого проживання Алма-Ату, куди й вирушив 2 липня – відразу після звільнення з-під варти. Реабілітований у 1989 р.⁶⁵

Серед містян, яких рішенням Особливої наради примусово «видаляли» в «географічний мінус», переважали релігійні діячі, студенти, службовці, працівники залізничного транспорту й інші, котрим інкримінували шкідництво, «систематичну агітацію проти заходів радянської влади та компартії з питань колективізації, індустріалізації, державних позик, соцзмагання й ударництва», а також участь у міфічних «контрреволюційних організаціях» чи релігійних об'єднаннях. Мінусниками ставали особи, виявлені в межах загальних заходів з «очищення засмічених районів» радянського прикордоння. Для кожного з них обтяжувальними обставинами ставала колишня служба в Армії УНР, спорідненість із «куркулями» або «зв'язки із закордоном».

Користуючись «юридичними» підказками своїх підручних, очільники більшовицької держави та карально-репресивних органів трактували вислання як соціально-політичну превенцію для запобігання вчиненню нового «злочину», або впливу на «здорове» оточення. За їхнім задумом, така ізоляція

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.263. – Спр.13266. – Арк.20–21.

від звичного середовища мала позбавити «соціально небезпечних» осіб можливості «інфікувати» «будівничих соціалізму/комунізму» своїми ідеями.

Якщо на початку існування радянської влади більшість директив мали, начебто, тимчасовий характер і розраховувалися на час ліквідації «небезпеки», яка існувала для нової влади в перші її роки, іншими словами – у надзвичайний період, то вже в 1920-х рр. остаточно викристалізувався інститут позасудового вислання, відтворений радянською владою зі старанним запозиченням таврованого досвіду Російської імперії.

Більшовики вдавалися спершу до хаотичних, а згодом до вже більш-менш упорядкованих насильницьких переміщень «контрреволюціонерів» і «соціально небезпечних елементів». Оскільки розправа у судовому порядку була доволі марудною справою, позаяк передбачала принаймні формальну наявність доказів провини тієї чи іншої особи, то спрощена позасудова – набувала дедалі ширших масштабів.

Від 1922 р. почалося інституційне оформлення адміністративного вислання та підготовка нормативно-правової бази для згаданого покарання. Упродовж 1924–1930 рр. у правовому тезаурусі поступово закріпилася дефініція «адміністративна репресія» та виникли позасудові органи, на які покладалося її здійснення, відбулося розширення кола потенційних мінусників, запроваджувалася триступенева система географічної ізоляції дійсних та уявних опонентів радянської влади.

Утім наявний інструментарій терору сталінський режим уважав недостатньо ефективним у справі соціально-політичної «санації» держави. Тому на рубежі 1920–1930-х рр. розгорнулася підготовка до масштабних і радикальних новачій, зокрема створення додаткових надійних режимних обмежень через запровадження паспортної системи. У такий спосіб більшовики планували доповнити дієвий інструментарій терору з перспективою на «витіснення» з усіх сфер життєдіяльності тих категорій населення, які, на їхнє переконання, могли заважати навіть у майбутньому.

Крім того, удаючись до широкого застосування вислання/заслання більшовицька влада створювала власну символічну географію, у котрій позначалася й колоніальна ієрархія територій, і простори владних страхів, де українські землі завжди (!) посідали чільне місце, і цілком прагматичні завдання непорушності кордонів, і імперське уявлення про комфортні для життя та погибельні місця. Саме через санкцію, застосовану до мінусників, радянська влада не тільки обмежувала права громадян, а й привласнювала простір, що у символічних уявленнях як репресованих, так і потенційно репресованих громадян поставав «чужим» і почасти ворожим.

(Закінчення див. у наступному числі)

REFERENCES

1. Alexopoulos, G. (2003). *Stalin's Outcasts: Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926–1936*. Ithaca: Cornell University Press.

2. Bauman, Z. (1991). *Modernity and the Holocaust*. New York: Cornell University Press.
3. Blyakher, L.E. and Yarulin, I.F. (2016). Kto takie basmachi? (Sovetskoe mifotvorchestvo i stigmatizatsiya grazhdanskoi voiny v Srednei Azii). *Politiya: Analiz. Khronika. Prognoz*, 2(81), 109–123. [in Russian].
4. Conquest, R. (1990). *The Great Terror: A Reassessment*. New York: Oxford University Press.
5. Epplbom, E. (2006) *Istoriia HULAHu*. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». [in Ukrainian].
6. Etkind, A. (2018). *Krivoie gore: Pamyat' o nepogrebennykh*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. [in Russian].
7. Felshtinskii, Yu.K. (1991). *Istoriia nashei zakrytosti: Zakonodatelnye osnovy sovetskoi immigratsionnoi i emigratsionnoi politiki*. Moskva: Terra. [in Russian].
8. Gernet, M.N. (1960). *Istoriya tsarskoi tyurmy* (vol.1–5). Moskva: Gosyurizdat. [in Russian].
9. Getty, J. and Naumov, O. (1999). *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*. New Haven: Yale University Press.
10. Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Publisher: Stanford University Press.
11. Ginzburg, E.S. (1990). *Krutoi marshrut: Khronika vremen kulta lichnosti*. Moskva: Sov. pisatel. [in Russian].
12. Hagenloh, P. (1999). *Police, Crime, and Public Order in Stalin's Russia, 1930–1941*. Texas: University of Texas Publisher.
13. Holquist, P. (2003). Violent Russia, Deadly Marxism? Russia in the Epoch of Violence, 1905–1921. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, vol.4, №3, 627–652.
14. Hrushevskiy, M. (1991). *Khto taki ukrainci i choho vony khochut*. Kyiv: T-vo «Znannia» Ukrainy. [in Ukrainian].
15. Ivanova, G.M. (2006). *Istoriya GULAGa, 1918–1958: sotsialno-ekonomicheskii i politiko-pravovoi aspekty*. Moskva: Nauka. [in Russian].
16. Kenez, P. (1985). *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917–1929*. Cambridge University Press.
17. Kolosov, V.A. and Polyan, P.M. (2009). Ogranichenie territorialnoi mobilnosti i konstruirovaniye prostranstva ot stalinskoi epokhi do nashikh dnei. *Rezhimnye lyudi*. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
18. Kondrateva, T.S. and Sokolov, A.K. (Eds.). (2009). *Rezhimnye lyudi v SSSR*. Moskva: ROSSPEN, Fond Pervogo Prezidenta Rossii B.N.Eltsina. [in Russian].
19. Lytvyn, N. (2010). Vyslannia profesury 1922 r. yak ideolohichniy chynnyk borotby z ukrainskoiu intelihentsiieiu. *Forum istorychnykh nauk*, 3, 119–126. [in Ukrainian].
20. Mazypchuk, M. (2019). Fenomen «povorotivstva»: chomu ukrainski emihranty povertalys do SRSR. *Istorychna pravda*. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/03/4/153775/> [in Ukrainian].
21. Metyuz, M. (1994). Ogranichenie svobody prozhivaniya i peredvizheniya v Rossii (do 1932 g.). *Voprosy istorii*, 4, 22–34. [in Russian].
22. Mozokhin, O.B. (2006). *Pravo na repressii: vnesudebnye polnomochiya organov gosudarstvennoi bezopasnosti, 1918–1953*. Moskva; Zhukovskii: Kuchkovo pole. [in Russian].
23. Muan, N. (2005). Pasportnaya sistema i vybor mesta zhitelstva v Rossii i Sovetskom Soyuze. *Neprikosnovennyi zapas*, 4(42). [in Russian].
24. Muzychenko, P. (2006) *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
25. Obraztsova, E.N. (2014). “Minusniki” (politicheskie repressii v otnoshenii predstavitelei “byvshikh” soslovii v Kalininskoi (Tverskoi) oblasti v 1930-e gody. *Ravnina russkaya: Opyt dukhovnogo soprotivleniya*. Moskva. [in Russian].
26. Okipniuk, V.T. (2002). *Derzhavne politychne upravlinnia USRR (1922–1934): Istoryko-yurydychnyi analiz*. Kyiv: NA SBU. [in Ukrainian].
27. Pashchenko, D.A. (2019). *Stanovlennia ta evoliutsiia rezhymnoi systemy v radianskii Ukraini (1917–1953 rr.)*. Vinnytsia. [in Ukrainian].
28. Pastushenko, T. (2011). “Vizd repatriativ do Kyieva zaboroneno...”: povoiennie zhyttia kolyshnykh ostarbaiteriv ta viiskovopolonenykh v Ukraini. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

29. Peregudova, Z.I. (2000). *Politicheskii sysk v Rossii (1880–1917 gg)*. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
30. Perepelytsia, I. (1953). Sovietska pashportyzatsiia yak zasib moskovskoho ponevonnennia i teroru. *Vyzvolnyi shliakh*, 11 (73), 17–21. London. [in Ukrainian].
31. Petrus, K. (1996). *Uzniki kommunizma*. Moskva: Izd-vo im. svyatitelya Ignatiya Stavropolskogo. [in Russian].
32. Polyani, P. (2015). Geografiya nesvobody: ob infrastrukture deportatsii i sovetskoi rezhimnosti. *Demoskop*, 651–652. [in Russian].
33. Polyani, P.M. (2001). *Ne po svoei vole: Istoriiya i geografiya prinuditelnykh migratsii v SSSR*. Moskva: OGI – Memorial. [in Russian].
34. Popov, V.P. (1995). Paspornaya sistema v SSSR (1932–1976 gg.). *Sotsis*, 8, 3–14. [in Russian].
35. Pylev, A.I. (2007). *Basmacheskoe dvizhenie v Srednei Azii (1918–1934): Obshchie cherty i regionalnye osobennosti*. Doctor's thesis. Sankt-Peterburg. [in Russian].
36. Rogovin, V. (1993). Vysylka Trotskogo. *Vlast i oppozitsii*. Moskva. [in Russian].
37. Scott, J. (1998). *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale University Press.
38. Shirer, D.R. (2014). *Stalinskii voennyi sotsializm: repressii i obshchestvennyi poriadok v Sovetskom Soyuze, 1924–1953 gg*. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
39. Solzhenitsyn, A. (2014). *Arkhipelag GULAG: 1918–1956. Opyt khudozhestvennogo proizvedeniya*. Kharkov; Belgorod: Klub semeinogo dosuga. [in Russian].
40. Tokareva, S. (2009). Politseiskii nadzor v Rossiiskoi imperii. *Voprosy istorii*, 6, 94–104. [in Russian].
41. Vynnychenko, I. (1994). *Ukraina 1920–1980-kh: deportatsii, zaslannia, vyslannia*. Kyiv: Rada. [in Ukrainian].
42. Vronska, T. (1997). Rezhymno-obmezhuvalni zakhody orhaniv vlady na vyzvolenni terytorii Ukrainy pid chas Velykoi Vitchyznianoi viiny ta v pershi povienni roky. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 1, 125–143. Kyiv. [in Ukrainian].
43. Vronska, T. (2013). *Upokorennia strakhom: simeine zaruchnytstvo u karalnii praktysi radianskoi vlady (1917–1953 rr.)*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
44. Vronska, T. (2019). *Poutornyky: pryrecheni brantsi HULAHu (1948–1953 pp.)*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
45. Vynnychenko, I. (1994). *Ukraina 1920–1980-kh: deportatsii, zaslannia, vyslannia*. Kyiv: Rada [in Ukrainian].

TAMARA VRONSKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Lecturer,
Ye.Berezniak Military Diplomatic Academy
(Kyiv, Ukraine), vronska_tamara@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7762-5461>

OLENA STIAZHKINA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Second Half of the 20th Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), fotodonetsk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>

MINUSNYKY IN THE SPACE OF THE SOVIET TERROR (1917–1953)

Abstract. *Minusnyky (Minus-People) is a linguistic and social invention that was created by the Soviet state through the discrimination and control over the people. The Soviet state formed social groups of “soviet citizens” and “alien” marking “alien”*

with punitive methods and with creating a specific language to define them. *Minusnyky* is a specific category of residents of the Soviet state, that were recognized as “socially-dangerous” and were given a prohibition to live in a number of localities of the USSR. Residents, that were repressed by this method were given an attachment to their personal papers, where forbidden locations were marked as “minus 6”, “minus 12” etc. The digits meant the number of areas banned for living, and the word “minus” made its way into the Soviet newspeak as a root structure of the term defining a repressed and discriminated community. **The purpose of the article** is to reveal the *Minusnyky* (Minus-People) that, for a long time, was an invisible category of repressed people for historians. The research goals include analyzing the process of constructing the Bolshevik concept of the geographical isolation of the mentioned persons, as well as institutionalization, instrumentalization, practical implementation of this kind of suppression of “disloyal” people and defining the logic of creating the Soviet space as a space of prohibitions. **The methodology** of the research connects the tools of historical and juristical analysis, social anthropology, and the conception of social space creation. **The scientific novelty** of the research lies not only in including a new concept *Minusnyky* into the research thesaurus but also in an expansion of a general understanding of the political terror and its consequences. The regime of the Soviet territories is analyzed not as a manifestation of Stalin’s repressive policies but as an organic part of the existence of a totalitarian mechanism, the first rotations of which came at the same time with the capturing of power by the Bolsheviks. The socio-political portraits of *Minusnyky* and the reasons for gaining them such status are presented for the first time. The article traces the change of “forbidden map” and clarifies the logic and paradigmatic changes in the creation of symbolic Soviet geography. **Conclusion.** It is already proved, that the total terror, except the well known forms of repressions (physical eliminations, imprisonment, exiles), is widely used “purge” of the society by geographical isolation of residents, that were recognized as “social-dangerous”, and the former political prisoners of GULAG’s. The forced eviction and prohibition of living in certain areas became an effective mechanism of the social engineering with long term action. Creating the big community of *Minusnyky* (Minus-People) was a part of society atomization process, creation of the soviet territorial hierarchy, social exclusion of people and territories.

Keywords: terror, repression, discrimination, forced eviction, *Minusnyky* (Minus-People), isolation, social engineering, regime territories, space of terror.

АННА ТЕРТИЧНА

радниця,

Міністерство закордонних справ України
(Київ, Україна), a.tertychna@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2157-2003>

КУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ УКРАЇНИ З БОЛГАРІЄЮ У СВІТЛІ ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ 1990-х рр.

Анотація. *Мета дослідження* полягає у з'ясуванні сутності процесу становлення та інструментарію публічної дипломатії у відносинах України з Болгарією в 1990-х рр. **Методологія** базується на принципах історизму, науковості та об'єктивності з використанням загально- і спеціальнонаукових методів. **Наукова новизна статті** полягає в дослідженні процесу культурної комунікації та формування інструментів публічної й культурної дипломатії України з метою впровадження позитивного іміджу нашої держави в Болгарії, а також реакції болгарського суспільства на заходи у сфері культурної дипломатії. **Висновки.** *Посольство України розпочинало свою роботу в позитивній атмосфері доброзичливого ставлення до молоді держави в болгарських політичних і громадських колах. Українські дипломати після відновлення дипломатичних відносин успішно використали потенціал наявної в радянський період секторальної й міжінституційної співпраці та продовжили її розвиток на якісно новому рівні. Чітке визначення кола запитів болгарського суспільства на український культурний продукт, а також орієнтування на місцеві культурні практики, особливості сприйняття інформації про Україну дозволило вітчизняному дипломатичному представництву закласти міцні підвалини українсько-болгарського культурно-гуманітарного співробітництва. В умовах складних трансформаційних процесів, які відбувалися в Україні й Болгарії впродовж 1990-х рр., українському диппредставництву у цілому вдалося забезпечити становлення міжкультурного обміну, ознайомлення з національною культурою, історією, літературою та мистецтвом. Дослідження становлення публічної й культурної дипломатії України у відносинах із Болгарією вказує на запізнілий системний підхід до формування державної політики культурного обміну, а також певне зволікання з відкриттям Українського культурно-інформаційного центру в Болгарії у відповідності до міжнародних практик.*

Ключові слова: Україна, Болгарія, культурна дипломатія, українсько-болгарські відносини, міжкультурна комунікація.

Упродовж останнього десятиліття в міжнародних відносинах дедалі більшу увагу привертають інструменти публічної дипломатії та її складової – дипломатії культурної, що дозволяють методами «м'якої сили», через поєднання інформаційної й культурно-освітньої діяльності впливати на сприйняття однієї країни іншою, формування образу держави серед іноземної громадськості. Під поняттям «публічної дипломатії» розуміють «міжнародну діяльність, спрямовану на публічне представництво інтересів держав

або легітимних інституцій»¹. Одним із важливих зовнішньополітичних завдань, що стоять перед українською дипломатичною службою, є створення та підтримання позитивного іміджу нашої країни на міжнародній арені. Дослідження інструментів публічної дипломатії становить не лише практичний, але й науковий інтерес, оскільки дозволяє простежити процес їх формування, розглянути особливості кожного етапу розвитку, логіку застосування різних методів, реакцію зарубіжного суспільства.

Теоретиком публічної дипломатії вважають американського фахівця у сфері міжнародних відносин Дж. Ная². Розвиток публічної дипломатії як пріоритету зовнішньої політики держави в українській науці вивчали, зокрема, С.Гуцал, М.Процюк, М.Трофименко, нормативно-правову базу провадження сучасної української публічної дипломатії дослідила Я.Гапонова, теоретичні засади застосування нової інформаційно-комунікаційної технології викладено у працях В.Рудневої³ та ін.

Завдання цієї статті полягає в дослідженні витоків публічної дипломатії України в Болгарії (передусім її культурного компонента для встановлення зв'язку між державою й болгарською громадськістю), з'ясування форм та інструментів культурної дипломатії як утілення концепції «м'якої сили», а також виокремлення етапів становлення культурної комунікації української дипломатії в Болгарії в 1990-х рр. у контексті її подальшої еволюції в напрям публічної дипломатії.

Окремі аспекти культурно-гуманітарної співпраці України з Болгарією висвітлено в дослідженнях Ю.Тимошенко, П.Черника й П.Лозинського, О.Каковкіної, О.Машевського та Г.Мінгазутдінової⁴. Фактологічні публікації про публічний і культурний напрям діяльності першого українського посольства (1918–1921 рр.) в Болгарському царстві та сучасного періоду українсько-болгарських відносин містяться в публікаціях представників української

¹ Кучмії О.П. Міжкультурні комунікації // Українська дипломатична енциклопедія: У 2 т. – Т.2. – К., 2004. – 812 с.

² Nye J. Soft Power: The Means to Success in World Politics. – New York, 2004. – 192 p.

³ Гуцал С.А. Публічна дипломатія як сучасний пріоритет зовнішньої політики держави // Стратегічні пріоритети. – 2010. – №3(16). – С.106–113; Процюк М.В. Публічна і культурна дипломатія як засіб «м'якої сили» України: запозичені моделі, реальні кроки та стратегічні пріоритети // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Вип.23(2). – К., 2016. – С.21–28; Трофименко М.В. Публічна дипломатія малих держав // Вісник Маріупольського державного університету: Серія «Історія. Політологія». – Вип.16. – Маріуполь, 2016. – С.329–336; Гапонова Я.М. Українська публічна дипломатія: нормативно-правова база // Політикус. – 2017. – №3. – С.137–140 [Електронний ресурс]: http://nbuv.gov.ua/UJRN/polit_2017_3_30; Руднева В. Публічна дипломатія: теоретичні основи застосування нової інформаційно-комунікаційної технології в державному управлінні // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2012. – №1. – С.147–153 [Електронний ресурс]: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2012_1_18

⁴ Тимошенко Ю.О. Українсько-болгарські відносини в 90-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – 17 с.; Каковкіна О. Українська діаспора в розвитку українсько-болгарських відносин // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Серія «Історичні науки». – Вип.15. – Острого, 2010. – С.110–120; Машевський О., Мінгазутдінова Г. Українсько-болгарські відносини (1991–2018 рр.) // Україна і Болгарія в історії Європи. – К.; Софія, 2019. – С.539–550; Черник П., Лозинський П. Особливості сучасних українсько-болгарських двосторонніх відносин // Науковий вісник Ужгородського університету: Серія «Політологія, соціологія, філософія». – Вип.13. – Ужгород, 2009. – С.244–248.

громади в Болгарії В.Жуківського та А.Якімової⁵. Спробою цілісно узагальнити вікові міжкультурні контакти українців і болгар стала спільна розробка С.Мельник та В.Чуркіної⁶. Однак історія становлення і трансформації власне публічної дипломатії в українсько-болгарських відносинах як інструменту формування іміджу України у відносинах через культурний обмін із Болгарією комплексно не досліджувалася.

У процесі формування культурної й публічної дипломатії як окремих напрямів діяльності української зовнішньополітичної служби ключову роль відіграли дипломатичні установи. Показовою у цьому контексті є культурно-гуманітарна складова діяльності українського посольства в Болгарії 1990-х рр., передумови для розвитку якої було закладено кількома роками раніше. Ідеться, зокрема, про підписання в лютому 1989 р. плану роботи між Українським відділенням Товариства радянсько-болгарської дружби, Міністерством освіти УРСР та генеральним консульством соціалістичної Болгарії в Києві угоди про співробітництво АН УРСР із Болгарською академією наук; візит урядової делегації УРСР на чолі з головою Ради Міністрів В.Масолом до Болгарії у квітні 1989 р., що сприяло утвердженню у свідомості наукової та інтелектуальної болгарської еліти того часу думки про Україну як потенційного суб'єкта міжнародного права.

Значний внесок у створення позитивної атмосфери для старту офіційних дипломатичних відносин зробили засновані на початку 1990-х рр. товариства «Болгарія – Україна» на чолі з проф. А.Тасевим та «Друзі України в Болгарії» на чолі з перекладачкою української літератури П.Киневою. За словами А.Тасева, ще на початку 1990-го р. стало зрозумілим, що Рух за болгарсько-радянську дружбу, який обслуговував інтереси Болгарської комуністичної партії, мав реформуватися з огляду на появу нових тенденцій до відокремлення радянських республік⁷. У цій ситуації саме громадські структури можна вважати рушіями на шляху культурного обміну між державами.

Після визнання Болгарією незалежності України 5 грудня 1991 р. уже наступного року в Києві було відкрито болгарське посольство. Дипмісією на початковому етапі керував тимчасовий повірений Д.Церов, а першим послом Болгарії в Україні став П.Марков (1992–1998 рр.). Дипломатичне представництво нашої країни в Болгарії було відкрито 1993 р. на чолі з послом О.Воробйовим (1993–1998 рр.).

Правові засади для розвитку двосторонньої культурно-гуманітарної співпраці було створено відразу з підписанням протоколу про встановлення дипломатичних відносин між Україною та Болгарією від 13 грудня 1991 р.,

⁵ Матеріали I, II та III наукових конференцій «Драгоманівські студії». – Софія, 2008. – 103 с.; Матеріали IV та V наукових конференцій «Драгоманівські студії». – Софія, 2011. – 98 с.; Матеріали VI та VII наукових конференцій «Драгоманівські студії». – Софія, 2013. – 197 с.; Матеріали VIII, IX та X наукових конференцій «Драгоманівські студії». – Софія, 2016. – 119 с.

⁶ Мельник С., Чуркіна В. Ключові аспекти українсько-болгарських культурних взаємин // Българите в Северното Приченоморие: Изследвания и материали. – 2018. – Т.ХІІІ. – Брой 1. – С.263–275.

⁷ Україна: Информационен бюлетин на посолството на Украина в България. – 1995. – Брой 8. – С.1–2.

в якому зафіксовано прагнення «зміцнювати політичні, торговельні, економічні й культурні зв'язки між двома країнами на новій сучасній основі»⁸. Згодом було укладено українсько-болгарський договір про дружні відносини і співробітництво від 5 жовтня 1992 р., ст. 16 якого визначала розвиток традиційних культурних зв'язків між українським і болгарським народами як внесок в європейську спадщину. Обидві держави зобов'язалися розвивати співпрацю в галузі культури, освіти, науки, забезпечувати своїм громадянам взаємний доступ до культури, мистецтва, літератури і преси, а також піклуватися про взаємне збереження на своїх територіях пам'яток історії й культурної спадщини⁹. Окрім цього, важливе значення мала міжурядова угода про співробітництво в галузі освіти, науки, культури, підписана 5 жовтня 1992 р., ст. 5 якої зафіксувала зобов'язання, «спираючись на історичні зв'язки та близькість народів і культур обох країн, а також на їхній внесок в європейську та світову цивілізацію», розвивати двостороннє культурне співробітництво на взаємовигідній основі¹⁰. Комплексний міжвідомчий документ, який регулював практичні кроки та фінансові аспекти культурного співробітництва, було підписано лише 30 січня 2003 р.

На зорі дипломатичної присутності України в Болгарії дипломатам довелося виявляти креативність при донесенні до болгарського суспільства різнобічної інформації про нашу країну. Системним інструментом публічної комунікації диппредставництва стало видання щомісячного інформаційного бюлетеня «Україна». Перший випуск побачив світ у січні 1994 р. та мав чотири сторінки формату А4. Із часом обсяг зріс до дванадцяти сторінок, а тираж становив 1000 прим., які надсилалися до апаратів президентської адміністрації, уряду, парламенту, МЗС Болгарії, у Національну бібліотеку ім. Св. Кирила й Мефодія, до університетських і регіональних книгозбірень, освітніх установ, поширювалися серед впливових друзів України в політичних, ділових, наукових, культурних колах балканської країни. Крім того, бюлетень розповсюджувався за передплатним абонементом серед постійних читачів. За оцінками першого посла України в Болгарії О.Воробйова цей часопис планувався як «міст між Україною та Болгарією»¹¹. Повний комплект за період 1994–1997 рр. зберігається в Національній бібліотеці ім. Св. Кирила й Мефодія та в архіві українського диппредставництва¹².

Першими заходами з представлення своєрідності української культури стали брифінг із нагоди Дня незалежності у серпні 1993 р., налагодження співпраці між дипломатами й товариством «Україна – Болгарія», яке діяло в рамках фундації «Слов'яни», організація зустрічей і літературних вечорів за участі болгарських інтелектуалів із нагоди 180-річчя від дня народження Т.Шевченка, переговори з Союзом болгарських перекладачів про переклади

⁸ Див.: [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/100_006

⁹ Див.: [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/100_003

¹⁰ Див.: [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/100_001

¹¹ Україна: Информационен бюлетин на посолството на Украина в България. – 1994. – Брой 1. – С.1.

¹² Див.: [Електронний ресурс]: <https://plus.bg.cobiss.net/opac7/bib/search?q=Информационен+бюлетин+Украина&db=cobib&mat=allmaterials>

творів українських авторів, сприяння вивченню української мови, історії та етнографії у Софійському ім. Св. Климента Охридського та Південно-Західному ім. Неофіта Рильського (Благоевград) університетах.

Важливим було на цьому етапі вийти за межі протокольного спілкування й поширити інформацію про Україну в болгарському суспільстві. Інформація про конкретні кроки вітчизняної дипломатії у площині налагодження між-культурного обміну з'явилася в інтерв'ю посла О.Воробйова інформаційному бюлетеню «Україна», де він повідомив про інтерес болгарських митців до встановлення контактів з українськими колегами. Цьому сприяли й особисті зустрічі дипломата з болгарськими поетом Л.Левчевим, письменником Д.Фучеджієвим, філософом П.Бичваровим, славістом І.Коневим, композитором П.Джуровим.

За чотирирічний період свого існування продовжене видання української дипмісії отримало відгук як у середовищі болгарських політиків та інтелектуалів, так і провідних журналістів того часу. Високо оцінив таку форму публічної комунікації нашої дипломатичної місії президент Болгарії Ж.Желев, який у своїх зверненнях до читачів часопису у серпні та грудні 1994 р. відзначив давню історію дружніх відносин між українським і болгарським народами та наголосив, що його країна одна серед перших визнала незалежність України¹³. Позитивні оцінки українсько-болгарської співпраці містили також інтерв'ю голів Народних зборів Болгарії А.Сендова (у серпні 1995 та серпні 1996 рр.¹⁴), Й.Соколова (у серпні 1997 р.¹⁵), міністра освіти й науки Болгарії І.Димитрова у серпні 1996 р.¹⁶, які сприяли формуванню умов для розвитку успішних контактів між українцями та болгарами.

Ефективним журналістським прийомом впливу на громадську думку в Болгарії стала публікація на шпальтах інформаційного бюлетеня «Україна» коментарів політиків, науковців, журналістів провідних болгарських засобів масової інформації того часу: телебачення, радіо, друкованих видань, зокрема віце-прем'єр-міністра В.Карабашева¹⁷, депутатів Ф.Бокова, І.Костова (майбутнього прем'єр-міністра в 1997–2001 рр.), І.Палчева, Д.Йончева¹⁸, А.Панова, С.Продева, Н.Слатинського, І.Пушкарова, З.Захарієва, Е.Константинової¹⁹, В.Вилканова²⁰.

Загалом найголовнішими результатами першого етапу стало успішне використання дипломатичною установою напрацьованого потенціалу українсько-болгарської співпраці в радянський період та ресурсу неурядових організацій, заснованих із метою розвитку контактів з Україною. У цілому переформатування взаємовідносин між Україною та Болгарією після

¹³ Україна: Информационен бюлетин на посолството на Украина в България. – 1994. – Брой 8. – С.1; Брой 12. – С.1.

¹⁴ Пак там. – 1995. – Брой 8. – С.1–2; 1996. – Брой 8. – С.1–2.

¹⁵ Пак там. – 1997. – Брой 7/8. – С.1–2.

¹⁶ Пак там. – 1996. – Брой 8. – С.1–2.

¹⁷ Пак там. – 1994. – Брой 5. – С.2.

¹⁸ Пак там. – Брой 4. – С.2.

¹⁹ Пак там. – Брой 8. – С.2.

²⁰ Пак там. – 1995. – Брой 4. – С.2.

встановлення дипломатичних контактів відбувалося в умовах складного перехідного періоду для політичних систем на тлі труднощів економічного розвитку й ринкової трансформації національних економік. З огляду на ці обставини популяризація української культури в Болгарії як напрям роботи вітчизняного дипломатичного представництва не могла бути у фокусі першочергової уваги.

Новий етап становлення культурного обміну України з Болгарією фактично розпочався з проведення Днів України в Болгарії, які тривали з грудня 1996 по травень 1997 рр. і проходили під патронатом президента країни Ж.Желева. Підготовкою заходу займався організаційний комітет на чолі з віце-прем'єр-міністром України І.Курасом, котрий очолював численну українську делегацію за участі міністра освіти В.Кременя, заступника міністра з питань зовнішньої торгівлі І.Подолева, віце-президента НАН України акад. П.Толочка.

Урочисте відкриття Днів України відбулося у переповненій багатотисячній залі Національного палацу культури 13 грудня 1996 р. До участі в урочистостях було залучено симфонічний оркестр під орудою В.Сіренка, знаних співаків Д.Гнатюка, М.Стеф'юк, О.Дяченка, піаністку Е.Чуприк, скрипача О.Шургота, вокальний квартет «Гетьман». Болгарію представили ансамбль «Пірін», симфонічний оркестр із м. Враца та ін.

Митці з України виступили з концертами у Софії, Пернику та Благоевграді. У столиці Болгарії відбулася виставка продукції українських видавництв, а також тиждень українського кіно, який відкрив режисер Г.Кохан, представляючи художню кінострічку «Страчені світанки» про боротьбу у Західній Україні проти комуністичного режиму. Важливим елементом програми у Софії стало відкриття пам'ятної дошки М.Драгоманову на будинку, де проживав учений за адресою вул. Денкоглу, 40. Із вітальними промовами виступили віце-прем'єр-міністр І.Курас та мер Софії С.Софійанський, поет І.Драч. Спеціальне привітання до цієї події надіслала з Будапешта онука професора – Н.Драгоманова-Бартаї. Українська делегація поклала квіти до могили М.Драгоманова на Софійському центральному цвинтарі, де ще 1927 р. було встановлено пам'ятний надгробний знак роботи М.Паращука. У регіонах Болгарії пройшли концерти Запорізького фольклорного ансамблю «Пернач». В ефірі Болгарського національного телебачення транслювався цикл документальних фільмів виробництва Держтелерадіо України.

Урочисте завершення Днів України в Болгарії відбулося у травні 1997 р. Під час церемонії виступили посол О.Воробйов та голова Федерації дружби з народами СНД проф. З.Захарієв. Як зазначив віце-прем'єр-міністр І.Курас, «Дні України в Болгарії стали Днями української культури, економіки й науки в Болгарії», а результати зустрічей різного рівня, у тому числі ділових кіл послужили основою для аналізу потенціалу українсько-болгарської співпраці²¹.

²¹ Україна-прес. – 1996. – Брой 12. – Декември. – С.6.

На основі принципу взаємності під патронатом віце-прем'єр-міністра України, голови організаційного комітету з підготовки Днів Болгарії в Україні В.Смолія та віце-президента Болгарії Т.Кавалджієва у вересні 1997 р. відбулися Дні Болгарії в Україні, у рамках яких пройшли численні концерти, виставки живопису та книг, а також кінофестиваль²².

Дні України в Болгарії стали своєрідною спробою системного підходу до культурного обміну, утім вони залишилися єдиним у своєму роді комплексним заходом презентації культурного розмаїття нашої країни в 1990-х рр. Їх проведення одночасно підкреслило важливість відкриття Українського культурно-інформаційного центру в Болгарії, що неодноразово порушувалося в тому числі представниками української діаспори в контактах з вітчизняними дипломатами. Про це згадував, зокрема, активіст В.Жуківський²³. Зволікання із вирішенням цього питання²⁴ гальмувало й розширення культурного обміну України з Болгарією.

Характерною негативною особливістю вказаного періоду став незначний інтерес болгарських засобів масової інформації до заходів культурної дипломатії України. Показово, що навіть Дні України в Болгарії пройшли в умовах «інформаційної завіси», попри надзвичайно високий рівень української мистецької делегації і проведення заходу під патронатом болгарського президента. «Мовчання зберігала навіть інформаційна програма “У світі й у нас” першого каналу Болгарського національного телебачення», – як констатувалося в газеті «Україна-прес»²⁵. Ситуація щодо інформування про українські культурно-мистецькі заходи змінилася з переходом ЗМІ на цифрові платформи.

Активізація культурної гуманітарної співпраці з Болгарією в 1990-х рр. належала до пріоритетів українського диппредставництва, яке опанувало інструментарій культурної й публічної дипломатії. Практично всі заходи на цьому напрямі було підпорядковано завданню розбудови іміджу України як демократичної європейської держави з багатою культурною та історичною спадщиною. Оскільки ресурсних і фінансових можливостей дипустанови бракувало для задоволення запиту болгарського середовища на інформацію про нашу країну та її культурну своєрідність, вітчизняні дипломати вдалися до розміщення на сторінках бюлетеня посольства тематичних статей про історію, культуру, літературу, мистецтво.

Важливе завдання у сфері розширення культурних контактів полягало у представленні в Болгарії сучасної української літератури та в налагодженні міжлітературних зв'язків. Його вирішенню сприяла, зокрема, співпраця з болгарською перекладачкою П.Киневою, лауреаткою премії ім. І.Франка

²² Україна: Информационен бюлетин на посолството на Украина в България. – 1997. – Брой 5. – С.1, 4.

²³ Україна-прес. – 1998. – Брой 9(45). – Юли. – С.3.

²⁴ Відкриття Українського культурно-інформаційного центру в Болгарії стало можливим лише після підписання відповідного указу президента України В.Ющенка в 2006 р. (див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/142/2006/sp:java:-max100>).

²⁵ Україна-прес. – 1995. – Брой 12. – Декември. – С.6.

1993 р.²⁶ Її багатий досвід перекладів П.Тичини, П.Воронька, В.Сосюри, Б.Олійника, В.Симоненка, Д.Павличка, І.Драча, М.Стельмаха, О.Гончара, Г.Тютюнника, а також щире бажання продовжувати улюблену справу стали запорукою втілення нового важливого проекту. У липні 1997 р. у видавництві «Петекстон» вийшла друком «Україна. Історія» О.Субтельного болгарською мовою в перекладі П.Киневої. Спонсором видання накладом 1000 прим. стала болгарська фірма «Хронос-Р». Частина тиражу було поширено у вищих навчальних закладах Болгарії та бібліотеках, а решту швидко реалізовано, що свідчило про значний інтерес болгарського суспільства до української історії²⁷. Іншим прикладом перекладацької роботи П.Киневої у співпраці з посольством став роман «Ключ» В.Шкляра, який вийшов друком у січні 2000 р. Спонсором виступила українсько-болгарська фірма «Трафосервіс».

З огляду на те, що внаслідок політичних змін як у Болгарії, так і в Україні державне планування перекладів іноземних літератур перестало існувати, у 1990-х рр. це видання стало одним із небагатьох фундаментальних перекладів болгарською мовою. Упродовж 1989–2005 рр. у бібліотечних каталогах Болгарії можна знайти лише поодинокі видання, зокрема «Бузинового царя» Л.Костенко в перекладі Х.Попова, «Україна. Історія» О.Субтельного, поетичну збірку «Відлуння» Б.Олійника в перекладі З.Іванова²⁸. Це свідчило про істотну прогалину в державній політиці стосовно підтримки української літератури та її представлення у світі. Відсутність фінансування була ключовою перешкодою популяризації посольством доробку українського письменства, а реалізація окремих перекладацьких проектів відбувалася лише за спонсорської допомоги. Утім зі свого боку вітчизняні дипломати намагалися компенсувати цю прогалину публікаціями про класиків української літератури на шпальтах інформаційного бюлетеня.

Із цією діяльністю тісно пов'язувалося сприяння викладанню української мови та літератури в навчальних закладах Болгарії. Першим виявив інтерес Софійський університет ім. Св. Климента Охридського, де з 1963 р. працювала доцентка Л.Терзійська, випускниця філологічного факультету Київського державного університету ім. Т.Шевченка. Повернувшись з України вона викладала на кафедрі російської й радянської літератур, проте мріяла про викладання української мови та домоглася включення цієї дисципліни до навчальної програми як факультативного курсу, який відвідували не тільки студенти філологічного, а й історичного та географічного факультетів. З огляду на політичні зміни, інтерес до розширення викладання українознавчих предметів у 1992 р. ректорат університету запросив із Києва професора І.Стоянова як лектора української мови. У цей самий час доцентка Л.Терзійська була направлена лектором болгарської мови на кафедру слов'янської філології КНУ ім. Т.Шевченка, де вона працювала до

²⁶ Україна: Информационен бюлетин на посолството на Украина в България. – 1994. – Брой 8. – С.6.

²⁷ Пак там. – 1995. – Брой 7. – С.1–2.

²⁸ Камберова Р. Книгопреглед: Накратко за превода на украинската литература в България след 1989 г. // Европа 2001. – 2017. – Брой 3/4. – С.66.

1994 р. Завдяки підтримці посольства України українська філологія як друга спеціальність на факультеті слов'янських філологій почала викладатися в 1994 р. Для забезпечення навчального процесу було запрошено місцевих філологів з українським походженням Т.Димитрову та В.Драгулеву, які працювали під керівництвом Л.Терзійської. У 1994–1995 навч. році завдяки викладачці Н.Бобух із Полтавського педагогічного інституту розпочалося викладання предмету «Українська мова» у Великотирновському університеті ім. Кирила та Мефодія. За свідченнями проректора Н.Колева, інтерес до україністики був достатнім, українську мову тоді вивчали 15–20 студентів щороку. Посольство України сприяло також викладанню української мови, історії та етнографії в Південно-Західному університеті ім. Неофіта Рильського, де читав лекції український фахівець проф. І.Стоянов. У 1996–1997 навч. році спеціальність «Україністика» було відкрито у Софійському університеті. В урочистому заході з цієї нагоди взяли участь радник посольства України Г.Максименко, представники Асоціації українців Болгарії, болгарської філії товариства «Просвіта», Південно-Західного університету ім. Неофіта Рильського (К.Дінчев), Головного архівного управління (Е.Хакова). Українські дипломати проводили періодичні зустрічі з викладачами та студентами-україністами Софійського університету для обговорення потреб становлення навчального процесу, забезпечення українською пресою, підручниками, сучасною літературою, словниками, відеоматеріалами та ін.

Водночас посольство України розпочало заходи з популяризації українського телебачення та кінематографа. Організовану дипломатами у жовтні 1994 р. трансляцію фільму О.Довженка «Якщо ворог не здається» у приміщенні Культурного дому посольства Російської Федерації у Софії можна вважати першою спробою представлення українського кіно болгарській аудиторії²⁹. У Російському культурно-інформаційному центрі також було організовано фотовиставку «Миті війни»³⁰, присвячену внеску українського народу в перемогу над нацизмом. Незважаючи на потребу зміни ідентифікації українців у свідомості болгарських громадян як незалежного народу з самобутньою та відмінною від російської культурою, співпраця між посольствами України та Російської Федерації в 1990-х рр. була частим явищем. Усвідомлюючи важливість присутності українського телевізійного продукту в болгарського телебаченні, посольство допомагало проведенню переговорів між Болгарським національним телебаченням та українською компанією «Рось» про трансляцію Тижня українського художнього фільму в Болгарії у травні 1994 р.

Ще одним напрямом діяльності диппредставництва у сфері культурної дипломатії стало увічнення пам'яті видатних українців, творчість яких духовно наближувала український і болгарський народи. Як згадувалося вище, у 1994 р. посольство України ініціювало встановлення меморіальної дошки М.Драгоманову у Софії, на що було отримано згоду міністра культури

²⁹ Україна: Информационен бюлетин на посолството на Украина в България. – 1994. – Брой 11. – С.1.

³⁰ Пак там. – С.2.

Болгарії І.Знепольського³¹. Зусиллями вітчизняних дипломатів продовжувалася традиція вшанування пам'яті Лесі Українки, регулярними стали vroчисті збори у с. Владая, у передмісті болгарської столиці, біля пам'ятного знаку на її честь, а також у місцевій бібліотеці, де зберігаються переклади її творів болгарською мовою, виконані С.Бакирджієвим та І.Давидковим³².

Із метою представлення українського живопису диппредставництво активно вдавалося до виставкової діяльності. Експозицію картин А.Холоменюка було проведено в м. Русе (червень 1994 р.), художніх робіт І.Шишмана, українця з етнічним болгарським походженням – у Софії (травень 1996 р.). Виставка «25 картин з України» працювала у Плевені та Старій Загорі (грудень 1997 р.). У 1997 р. І.Заставна, В.Шерешевський, О.Петрова, Г.Чуенко, О.Малих узяли участь у міжнародному трієнале в Болгарії та експонували свої роботи на виставці «Болгарія і слов'янський світ» у Софійському музеї.

Особливе значення для української культурної дипломатії мало ознайомлення болгарської громадськості з доробком М.Паращука, який левову частку свого творчого життя віддав Болгарії. У жовтні 1995 р. в Будинку архітекторів було проведено тематичну виставку в рамках міжнародного форуму «Зустрічі європейських культур». Значну частину експозиції становили унікальні архівні документи. Підготовка виставки тривала у співпраці з Головним управлінням архівів уряду Болгарії, Центральним державним архівом, музеєм «Болгарія та слов'янський світ» – філіалом Національного історичного музею, Сливенською художньою галереєю, Національною художньою галереєю, фундацією «Європейський форум» та Будинком архітекторів. Значним був внесок у підготовку концепції та змісту експозиції спеціалістів з архівної справи Е.Хакової, яка опрацювала архів М.Паращука, Н.Бошева та Ц.Кьосевої. Родина Пекаревих надала для виставки три раніше невідомі роботи скульптора, серед яких бюст С.Петлюри та болгарського діяча Г.Делчева. Відвідувачів було ознайомлено зі скульптурною пластикою М.Паращука, яка прикрашає культові будівлі столиці – ректорат Софійського університету, Болгарську академію наук, Судову палату, Народні збори Болгарії, Національну бібліотеку ім. Св. Кирила та Мефодія, Болгарський народний банк, університет у м. Русе ім. А.Кинчева, Будинок культури в м. Перник та ін.³³ Ідея проведення виставки належала архівістці Е.Хаковій, дослідниці діяльності М.Паращука, які надавала сприяння Д.Степовику в підготовці монографії про творчість скульптора³⁴. Захід мав велике значення для популяризації творчості М.Паращука в Болгарії, а також реабілітації його імені після репресивного тиску комуністичного режиму через його активну громадянську позицію, любов до України та підтримку української незалежності³⁵. З ініціативи посольства було організовано дискусію за участі провідних болгарських учених і митців про збереження й поширення

³¹ Пак там. – Брой 6. – С.1.

³² Пак там. – 1997. – Брой 1. – С.1, 7.

³³ Пак там. – 1995. – Брой 10. – С.1, 7.

³⁴ Степовик Д. Скульптор Михайло Паращук: Життя і творчість. – Едмонтон; Торонто; К., 1994. 227 с.

³⁵ Україна-прес. – 1995. – Брой 11. – Ноевмри. – С.6.

інформації про українського та болгарського митця, а також передачі копій його скульптур, зокрема бюстів С.Петлюри та інших видатних українців, до Національного музею образотворчого мистецтва, Тернопільського краєзнавчого музею, Українського фонду культури та ін.

Після завершення мандату посла О.Воробйова новоприбулий керівник дипмісії В.Похвальський (червень 1998 – березень 2004 рр.) продовжив традиції вшанування пам'яті українців, які об'єднують та культурно споріднюють Україну й Болгарію. У 1998 р. з нагоди 120-річчя М.Паращука посол України спільно з мером Софії створили ініціативний комітет та оголосили збір коштів на відкриття меморіальної дошки за адресою вул. Дондуков, 37, де проживав митець³⁶. Ця подія відбулася 26 листопада 1998 р. У церемонії взяли участь мер болгарської столиці С.Софіянський та керівники столичної громади А.Ніколов, А.Енгібаров³⁷.

Одразу після цього було ініційовано встановлення пам'ятника на могилі М.Паращука, похованого поряд із М.Драгомановим на Софійському центральному цвинтарі. Меморіальний комплекс із бронзовим погруддям було встановлено на його могилі вже у грудні 1998 р. Болгарський скульптор В.Рашидов погодився виготовити пам'ятник на безоплатній основі. Згодом він отримав державну нагороду України – орден «За заслуги» I ступеня. У липні 2000 р. пам'ять М.Паращука та М.Драгоманова вшанував прем'єр-міністр України В.Ющенко, який з офіційним візитом перебував у Софії³⁸. Український документаліст етнічний болгарин В.Барков зняв неігровий фільм «Камінь лишається» про життя і творчість в Болгарії М.Паращука. Неодноразовий показ стрічки ефірі болгарського телебачення забезпечив ознайомлення широкої глядацької аудиторії з талантом українського скульптора, який більшу частину свого творчого життя віддав балканській країні³⁹.

У січні 1999 р. український телеканал «СТБ» став доступним для телеглядачів Софії, які користувалися послугами софійських телеоператорів⁴⁰. Згодом географію було розширено на Варну, де місцеві телепровайдери включили канал «СТБ» у пакетні послуги на некомерційній основі⁴¹.

Того ж року завдяки налагодженню інституційної співпраці з Національною бібліотекою ім. Кирила та Мефодія в її приміщенні вперше було представлено українські стенди (понад 80 українських книжок із бібліотечного фонду) в рамках виставки слов'янської книги.

Натомість забезпечення викладання української мови та україністики мало труднощі. Якщо впродовж перших чотирьох років українська філологія приймала студентів кожного року, то з 2000 до 2012 рр. – через рік, а з 2012 р. – набір студентів знову почав здійснюватися на щорічній основі. На той час спеціальність збереглася лише у Софійському університеті, де зусилля болгарських викладачів кафедри підтримували лектори, носії мови й фахівці з

³⁶ Пак там. – 1998. – Брой 7(43). – Юли. – С.8.

³⁷ Пак там. – Брой 11(47). – Ноември. – С.13.

³⁸ Пак там. – 2000. – Брой 7(67). – Юли. – С.1.

³⁹ Пак там. – Брой 5(53). – Май. – С.9.

⁴⁰ Україна-прес. – 1999. – Брой 1(49). – Януари. – С.1.

⁴¹ Пак там. – Брой 12(60). – Декември. – С.9.

різних українських університетів. Згортання українознавчих дисциплін у регіональних вишах Болгарії на початку 2000-х рр. стало суттєвою іміджевою втратою для України, адже розширення викладання української мови в іноземних державах є одним з основоположних інструментів сучасної культурної дипломатії. У цьому сенсі заслуговує на вивчення та запозичення досвід Болгарії, яка прагне розширювати мережу лекторатів болгарської мови й літератури в українських закладах вищої освіти (зокрема в Київському національному університеті ім. Т.Шевченка, Львівському національному університеті ім. І.Франка, Одеському національному університеті ім. І.Мечникова, Мелітопольському державному педагогічному університеті ім. Б.Хмельницького)⁴².

Запровадження нових технологій у всіх сферах життєдіяльності суспільства на зламі століть вимагало й оновлення форм інформаційної діяльності посольства України в Болгарії. У 2000 р. запрацював веб-сайт дипломатичної установи, який став цифровою платформою для продовження інформаційно-комунікативної функції бюлетеня «Україна». Представлено рубрики про державний устрій нашої країни, історію, природу, духовне життя українців, персональний склад дипмісії, а також консульські послуги⁴³. Цифровий інформаційний ресурс проіснував до 2013 р. та був відключений після переведення всіх українських дипмісій на єдину платформу МЗС України.

Загалом упродовж 1990-х рр. удалося закласти підвалини культурної комунікації, яка у 2000-х рр. переросла у пріоритетний напрям публічної й культурної дипломатії зовнішньополітичного відомства України. Основними її інструментами в діяльності українського посольства у Софії стало власне продовжене видання, популяризація історії України, виставкова діяльність, увічнення пам'яті видатних українців, підтримка зусиль перекладачів та викладання української мови у вищій школі, представлення українського кінематографа та поширення українського телебачення на території Болгарії. Видання дипмісією щомісячного інформаційного бюлетеня «Україна» стало своєрідним продовженням традицій посольства Української Народної Республіки в Болгарії, яке випускало «Українсько-болгарський огляд» (1919–1920 рр.)⁴⁴.

Безцінним надбанням культурних взаємовідносин України з Болгарією є діяльність професора М.Драгоманова, скульптора М.Паращука, письменниці й публіцистки Лесі Українки. Їхній творчий спадок болгарського періоду став невичерпним резервом для формування іміджу України у цій балканській країні поза часовими рамками.

Незначна кількість видань перекладної української літератури болгарською мовою компенсувалася інформаційною роботою на сторінках бюлетеня посольства, а також проведенням літературних вечорів у співпраці з викладачами-україністами з Софійського університету. Незважаючи на недостатність фінансового забезпечення та організаційної підтримки з

⁴² Умови направлення болгарських лекторів на роботу за кордон подібні до норм направлення дипломатів у довготермінове закордонне відрядження та регулюються спеціальним наказом міністерства освіти й науки Болгарії (див.: [Електронний ресурс]: https://www.mod.bg/bg/doc/drugi/Dlajnosi_chujbina/20180104_Naredba_dulgors_komandirovki_chuzhbina.pdf).

⁴³ Україна-прес. – 2000. – Брой 10(70). – Октомври. – С.12.

⁴⁴ Див.: Українско-български преглед. – 1919. – 15 октомври.

боку держави у проведенні заходів культурно-мистецької сфери посольство України в Болгарії вдалося до цільового залучення спонсорів, і саме завдяки доброчинності було реалізовано значну частину задумів. Одночасно одним із найскладніших завдань виявилось подолання незацікавленості болгарських мас-медіа, які через певні стереотипи та орієнтованість на радянський/російський культурний проект на початковому етапі не виявляли належної уваги до висвітлення культурних заходів, організованих українським посольством.

Можна констатувати, що відкриття спеціальності «Українська мова й література» у Софійському університеті стало успіхом культурної дипломатії, однак із часом було втрачено українознавчі осередки в регіональних болгарських університетах. Це вказує на потребу законодавчого вдосконалення та державної фінансової підтримки діяльності лекторів української мови за кордоном. У цьому сенсі корисним може бути вивчення досвіду Болгарії, яка, починаючи з 1992 р., постійно вдосконалює сферу діяльності болгарських лекторів в іноземних вишах, намагаючись збільшити їх кількість (у тому числі й в Україні).

Упродовж 1990-х рр. було закладено базу довготривалих зв'язків між українськими й болгарськими інституціями у сфері підтримки гастрольної діяльності, контактів на рівні кінематографістів, театрального, музичного та візуального мистецтва, музейної, архівної справи.

Період 1993–1996 рр., коли тривала робота з напрацювання контактів українських дипломатів і проведення культурно-мистецьких заходів під егідою посольства, можна вважати першим етапом формування інструментів культурної дипломатії. Унікальною подією, яка відкрила новий етап у розвитку цього напрямку, стало проведення Днів України в Болгарії, що залишилися єдиним масштабним заходом упродовж кількох десятиліть українсько-болгарських дипломатичних взаємин. Ключовим здобутком культурної й публічної української дипломатії в Болгарії впродовж 1996–1999 рр. можна вважати розширення безпосередніх контактів між українцями та болгарами, поступове утвердження у свідомості болгарських громадян сприйняття незалежності та самобутності українського народу. Однак реалізований у цей час комплекс заходів не зміг повністю задовольнити зростаючого попиту на український культурний продукт, поставив на порядок денний української культурної дипломатії в Болгарії питання про відкриття культурно-інформаційного центру.

REFERENCES

1. Hryshchenko, Yu. (2018). *Bolhary v Ukraini 1920-kh – 1930-kh rr.: mizh natsionalnymy proektamy vlady i realiamy zhyttia*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
2. Kakovkina, O. (2010). Ukrainka diaspora v rozvytku ukrainsko-bolharskykh vidnosyn. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Istorychni nauky»*, 15, 110–120. [in Ukrainian].
3. Kamberova, R. (2016). 20 rokiv ukrainistyky v Sofiiskomu universyteti imeni Sviatoho Klymenta Okhrydskoho. *Ukrainska mova u sviiti: Zb. mat. IV Mizhnar. nauk.-prakt. konf.*, 100–104. Lviv: Vyd-vo Lviv. politekhniky. [in Ukrainian].

4. Kuchmii, O.P. (2004). Mizhkulturni komunikatsii. *Ukrainska dyplomatychna entsyklopediia*, 2, 496. Kyiv: Znannia Ukrainy. [in Ukrainian].
5. Mashevskiy, O., Minhazutdinova, H. (2019). Ukrainsko-bolharski vidnosyny (1991–2018 rr.). *Ukraina i Bolharia v istorii Yevropy*, 539–550. Kyiv; Sofiia. [in Ukrainian].
6. Melnyk, S., Churkina, V. (2018). Kliuchovi aspekty ukrainsko-bolharskykh kulturnykh vzaiemyn. *Bolharyte v Severnoto Prychenomorye: Yzsledvanya y materyaly*, XIII, 1, 263–275. [in Ukrainian].
7. Nye, J. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs.
8. Stepovyk, D. (1994). *Skulptor Mykhailo Parashchuk: Zhyttia i tvorchist*. Edmonton; Toronto; Kyiv: KIUS. [in Ukrainian].
9. Chernyk, P., Lozynskiy, P. (2009). Osoblyvosti suchasnykh ukrainsko-bolharskykh dvostoronnikh vidnosyn. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu: Seriia «Politolohiia, sotsiolohiia, filozofia»*, 13, 244–248. [in Ukrainian].

ANNA TERTYCHNA

Counsellor,

Ministry of Foreign Affairs of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), a.tertychna@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2157-2003>

CULTURAL COMMUNICATION OF UKRAINE WITH BULGARIA IN THE LIGHT OF PUBLIC DIPLOMACY OF THE 1990s

Abstract. *The purpose of the study is to explore the evolvement and instruments of public diplomacy in Ukraine's relations with Bulgaria in the 1990s. The methodology of the study is based on the principles of historicism, scientificity and objectivity and the use of general and special scientific methods. The scientific novelty of the article lies in exploring the process of cultural communication and creation of Ukraine's public and cultural diplomacy instruments with the purpose to shape a positive image of our state in Bulgaria as well as the reaction of the Bulgarian society to cultural diplomacy events. Conclusions.* *The Embassy of Ukraine commenced its work in a positive atmosphere of friendly attitude towards the young state in the Bulgarian political and public circles. After the resumption of diplomatic relations, Ukrainian diplomats successfully used the potential of sectoral and inter-institutional cooperation existing in the Soviet period and continued its development to a whole new level. Clear identification of the range of requests made by the Bulgarian society to the Ukrainian cultural product as well as focus on local cultural practices and peculiarities of perception of information about Ukraine allowed the Ukrainian diplomatic mission to lay strong foundations for Ukrainian-Bulgarian cultural and humanitarian cooperation. In the context of the complex transformational processes that took place in Ukraine and Bulgaria during the 1990s, the Ukrainian diplomatic mission as a whole succeeded in securing the establishment of the intercultural exchange, insight into Ukrainian culture, history, literature, and art. The study of the development of public and cultural diplomacy of Ukraine in its relations with Bulgaria indicates a belated systematic approach to the development of the state policy of cultural exchange as well as a certain delay with the opening of the Ukrainian Cultural and Information Center in Bulgaria in accordance with the existing international practices.*

Keywords: *Ukraine, Bulgaria, cultural diplomacy, relationship between Ukraine and Bulgaria, intercultural communication.*

ЛЕСЯ АЛЕКСІЄВЕЦЬ

докторка історичних наук, професорка,
професорка кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства,
Тернопільський національний педагогічний університет ім. В.Гнатюка
(Тернопіль, Україна), lmalex@tnpu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0030-3314>

МИКОЛА АЛЕКСІЄВЕЦЬ

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства,
Тернопільський національний педагогічний університет ім. В.Гнатюка
(Тернопіль, Україна), malexijevets@tnpu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6128-0438>

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВІДНОСИН УКРАЇНИ ТА НАТО В 1991–2019 рр.: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. *Мета дослідження* – вивчення трансформаційних процесів відносин України та Організації Північноатлантичного договору, тенденцій складного переходу від співпраці до стратегічного партнерства, динаміки основних параметрів взаємодії й перспектив у контексті новітнього світоустрою. **Методологію праці** становить комплекс наукових принципів, загальнонаукових і спеціально-історичних методів, а також міждисциплінарний та комплексний підходи до історичного дискурсу українсько-натовських відносин на основі цілісного використання джерел з означеної проблеми. **Наукова новизна.** Уперше в українській історіографії порушено та предметно висвітлено історично-політичний дискурс відносин Україна – НАТО в 1991–2019 рр. як компонент загальноісторичного процесу євроатлантичної інтеграції й запропоновано авторську періодизацію їх становлення у сучасних умовах, визначено проблеми та перспективи. **Висновки.** Доведено, що сучасні відносини України з НАТО, спираючись на ухвалені інституційно-правові засади, пройшли нелегкий та суперечливий шлях модернізації висхідною траєкторією в рамках програми «Партнерство заради миру», Ради Північноатлантичного співробітництва і Ради євроатлантичного партнерства та вийшли на якісно новий рівень після підписання Хартії про особливе партнерство між Україною й НАТО, інших форумів співпраці, у форматі яких нагромаджено значний досвід трансформації відносин до узаконення євроатлантичного курсу в Конституції України. Особливе партнерство України та НАТО є надважливою складовою нової архітектури загальноєвропейської безпеки, відіграє значну роль у посиленні обороноздатності нашої країни, реформуванні безпеки й оборони за стандартами альянсу, здійсненні демократичних реформ, довело свою життєздатність, об'єктивну обґрунтованість та історичну перспективу, сформувалося в багатоаспектний комплекс практичного співробітництва заради миру й безпеки на Євроатлантичному просторі.

Ключові слова: Україна, Організація Північноатлантичного договору, трансформація, відносини, історичний дискурс, євроатлантична інтеграція.

Із перших років незалежності Україна розпочала активно розбудовувати свої відносини з європейськими та євроатлантичними структурами. У сфері зовнішньополітичної діяльності пріоритетним національним інтересом стало формування стабільних відносин, співпраці й партнерства з Організацією Північноатлантичного договору, що залишається найпотужнішою світовою системою колективної оборони як основи збереження миру й гарантування безпеки та стабільності.

В українській історичній науці інтерес до вивчення різноманітних аспектів діяльності НАТО, зокрема відносин з Україною, виправданий і закономірний. Літературу з проблеми умовно можна поділити на дві групи: загальні та спеціальні праці в контексті їх розгляду за проблемно-хронологічним принципом. До першої зараховано студії, що стосуються означених проблем зовнішньої політики нашої країни та міжнародних відносин у нових геополітичних умовах. Виокремимо праці таких вітчизняних фахівців, як О.Івченко¹, А.Гальчинський², І.Тодоров³, С.Віднянський⁴, Л.Чекаленко⁵, А.Мартинів⁶, Л.Алексієвець і С.Прийдун⁷, М.Алексієвець та Я.Секо⁸. Серед узагальнюючих досліджень із вивчення еволюції зовнішньої політики України в контексті євроатлантичної інтеграції вирізняються студії В.Горбуліна⁹, А.Зленка¹⁰, О.Сивака¹¹, Л.Гайдукова¹², О.Ковальнової¹³, Ю.Щербака¹⁴, Ю.Макара¹⁵, С.Жильцова¹⁶ та ін. Визначальною ознакою згаданих авторів було намагання об'єктивно підійти до висвітлення зовнішньої

¹ Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: Історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1997. – 688 с.

² Гальчинський А. Україна на перехресті геополітичних інтересів. – К., 2002. – 180 с.

³ Тодоров І. Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти. – Донецьк, 2006. – 268 с.

⁴ Віднянський С. Незалежна Україна: двадцять років між Європою та Євразією // Україна – Європа – Світ: Міжнар. зб. наук. праць: Серія «Історія, міжнародні відносини». – Вип.6/7. – Тернопіль, 2011. – С.24–38.

⁵ Чекаленко Л. Зовнішня політика України. – К., 2011. – 290 с.

⁶ Мартинів А. Відносини Євросоюзу і НАТО: історичні уроки // Україна – Європа – Світ. – Вип.17. – Тернопіль, 2015. – С.191–201.

⁷ Алексієвець Л., Прийдун С. Україна в системі міжнародних відносин: деякі особливості і проблеми (1991–2011) // Там само. – Вип.10. – Тернопіль, 2012. – С.179–183.

⁸ Алексієвець М., Секо Я. Зовнішня політика України: від багатовекторності до безальтернативності // Там само. – Вип.17. – С.34–49.

⁹ Горбулін В. Національна безпека України та міжнародна безпека // Політична думка. – 1997. – №1. – С.76–88.

¹⁰ Зленко В. Зовнішня політика України: від романтизму до прагматизму: Виступи. Промови. Інтерв'ю. Статті. – К., 2001. – 370 с.

¹¹ Сивак О.В. Формування та здійснення зовнішньої політики України (1990–1999 рр.): Дис. ... канд. політ. наук. – К., 2000. – 208 с.

¹² Гайдуков Л. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 рр.). – К., 2001. – 622 с.

¹³ Ковальова О. Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України. – К., 2003. – 340 с.

¹⁴ Щербак Ю. Україна: виклик і вибір: Перспективи України в глобалізованому світі XXI ст. – К., 2003. – 578 с.

¹⁵ Макара Ю.І. Зовнішня політика України: наміри та реалії // Україна – Європа – Світ. – Вип.1. – Тернопіль, 2008. – С.189–198.

¹⁶ Жильцов С.С. Эволюция внешней политики Украины: современный этап (1991–2013 гг.) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Вип.20(2). – К., 2013. – С.13–23.

політики України в контексті створення новітньої системи міжнародних відносин, неупереджено обґрунтувати інтеграцію нашої держави в євроатлантичний простір. Зауважимо, що для більшості праць характерна україноцентричність, автори значну увагу приділяли питанням розбудови національної державності, внутрішніх змін в євроатлантичному континуумі, натомість шляхи зближення України з НАТО мають порівняно незначне відображення. Зазначимо, що публікації згаданих фахівців заклали науково-методологічні основи для подальшого предметного дослідження проблеми.

До другої групи літератури із запропонованої теми відносимо праці авторів, предметом вивчення яких стало безпосередньо формування відносин України з НАТО, їх трансформація відповідно до сучасних викликів, а також впливу Північноатлантичного альянсу на забезпечення обороноздатності країни, зміцнення безпеки на Європейському континенті. Теоретичному і практичному осмисленню ролі альянсу в безпеково-оборонній сфері в умовах складної міжнародної та регіональної обстановки, дослідженню особливостей еволюції зовнішньої політики України в історичному контексті, у тому числі взаємодії з НАТО присвячено розвідки О.Черноусенка¹⁷, Т.Боецького¹⁸, О.Зуйка¹⁹, С.Джерджа²⁰, Л.Полякова²¹, А.Кудряченка²², М.Кордона²³, І.Долгова²⁴, І.Тодорова²⁵ тощо. Із досліджень проблем євроатлантичного напрямку зовнішньої політики України та вступу її до НАТО варто виокремити колективні праці за редакцією Г.Перепелиці²⁶, О.Соскіна²⁷ та О.Власюка²⁸. У цих студіях виявлено й фахово проаналізовано процес еволюції НАТО, інституційних структур альянсу, євроатлантичного спрямування зовнішньополітичного курсу України та організаційних аспектів співробітництва з блоком у сучасних умовах. Численні виклики й ризики, що постають перед Україною на її шляху до членства в НАТО, розглянуто в монографіях

¹⁷ Черноусенко О. Партнерство Україна – НАТО: еволюція розвитку // Політика і час. – 2003. – №10. – С.18–27.

¹⁸ Боецький Т. Доцільність вступу до НАТО // Економічний часопис-XXI. – Вип.9/10. – К., 2006. – С.8–9.

¹⁹ Зуйко О. Основні пріоритети євроатлантичної інтеграції України // Там само. – С.10–11.

²⁰ Джердж С. Безпідставність міфів щодо НАТО та шляхи їх подолання в контексті європейського договору // Там само. – Вип.1/2. – К., 2006. – С.38–39.

²¹ Поляков Л. Україна – НАТО: 10 років співробітництва в ім'я безпеки та миру // Вісник України. – 2007. – №7. – С.6–9.

²² Кудряченко А. Євроатлантичний поступ України та її відносини з Росією // Україна дипломатична. – Вип.10. – К., 2009. – С.772–786.

²³ Кордон М.В. Європейська та євроатлантична інтеграція України. 2-ге вид. – К., 2010. – 172 с.

²⁴ Долгов І.О. Еволюція партнерства (Україна – НАТО) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Вип.19. – К., 2012. – С.30–39.

²⁵ Тодоров І. Історичні, геополітичні та політико-правові засади співробітництва України і НАТО // Ї: Незалежний культурологічний часопис. – Вип.77. – Л., 2014. – С.84–108.

²⁶ Україна на шляху до НАТО: через радикальні реформи до набуття членства / За заг. ред. Г.М.Перепелиці. – К., 2002. – 400 с.

²⁷ Партнерство заради безпеки: досвід країн НАТО та українська перспектива / За заг. ред. О.І.Соскіна. – К., 2007. – 336 с.; Вступ до НАТО – стратегічний вибір України / За заг. ред. О.І.Соскіна. – К., 2008. – 192 с.

²⁸ Україна – НАТО: сучасний стан відносин та перспектива розвитку / За заг. ред. О.С.Власюка. – К., 2008. – 352 с.

О.Дергачова, В.Корендовича, С.Мітряєвої, Г.Муляра і В.Мунтіяна²⁹ та С.Джерджа³⁰. Зразком розгляду досліджуваної теми в історіософському вимірі стала праця Є.Марчука³¹.

Україна має тривалу, із початку 1990-х рр., історію відносин з Організацією Північноатлантичного договору. Значущість їх із часом не тільки не послаблюється, а навпаки, зростає. Доречним буде виявити етапи взаємодії. Вони пройшли історичний шлях від найпростіших форм до поглибленої євроатлантичної інтеграції:

– перший етап, 1991–1997 рр. – підготовчо-початковий, що полягав у розбудові нормативно-правових та інституційних осередків, здійсненні візитів і проведенні консультацій щодо визначення теоретико-концептуальних основ, програмних завдань євроатлантичної складової зовнішньополітичної діяльності України;

– другий етап, 1998–2000 рр. – продовження політичного діалогу обох сторін, пошук нових форм та шляхів співпраці України з НАТО в межах Ради євроатлантичного партнерства відповідно до плану дій на 1998–2000 рр., який було ухвалено задля дієвішого партнерства на основі пропозицій альянсу, передбачуваних заходів зовнішніх зв'язків, розроблених у результаті різноманітних навчальних курсів, семінарів, конференцій, робочих зустрічей, експертних засідань тощо за визначеними галузями й напрямками;

– третій етап, 2001–2004 рр. – змінна інтенсивність політичних контактів, прагматичність наповнення конкретним змістом у рамках Хартії про особливе партнерство між Україною й альянсом, динаміка за висхідним шляхом до середини 2004 р., коли поступ до НАТО було згорнуто;

– четвертий етап, 2004–2009 рр. – українсько-натовські відносини після «Помаранчевої революції» та за часів президентства В.Ющенка набули якісно нового формату, значної активізації, посилення і прискорення інтеграції України з альянсом, особливо в межах індивідуальної участі у програмі «Партнерство заради миру», радах північноатлантичного співробітництва та євроатлантичного партнерства й інтенсифікованого політичного діалогу з питань набуття членства в НАТО, започаткованого комісією Україна – НАТО у Вільнюсі 21 квітня 2005 р.;

– п'ятий етап, 2010–2019 рр. – послаблення політичного діалогу України з альянсом за часів президентства В.Януковича і значне поживлення після обрання 2014 р. президентом України П.Порошенка. Пріоритетними національними інтересами у сфері зовнішньополітичної діяльності дедалі більше ставали творення та поглиблення відносин України й НАТО, посилення співпраці у сфері оборони відповідно до натовських стандартів, здійснення заходів із підтримки України у протистоянні агресії та «гібридній війні» з боку Росії.

Зауважимо, що хронологічно означені періоди окреслено схематично, адже історико-політичні події трансформації відносин Україна – НАТО

²⁹ Дергачов О.П., Корендович В.С., Мітряєва С.І., Муляр Г.М., Мунтіян В.І. Україна на шляху до НАТО: через радикальні реформи до набуття членства. – К., 2004. – 407 с.

³⁰ Джердж С.Ф. Україна – НАТО: співробітництво заради безпеки. – К., 2007. – 96 с.

³¹ Марчук Є. На шляху до НАТО. – К.; Париж; Дакар, 2016. – 608 с.

впродовж окресленого часу виступають пізніше або раніше на кілька років. Власне, перебіг внутрішньо- та зовнішньополітичних процесів у 1991–2019 рр. визначив основні засади створення авторської концепції періодизації відносин між Україною й НАТО.

Більшість вітчизняних дослідників вважають, що перші спроби євроатлантичних прагнень України було означено вже в Декларації про державний суверенітет, в якій визначався курс (тоді ще УРСР) на безпосередню «участь України в загальноєвропейському процесі та європейських структурах»³². Відтак євроатлантичний вектор було законодавчо закріплено в постанові Верховної Ради «Про основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 р. – програмному документі, де сформульовано основні завдання щодо інтеграції в міжнародні організації, зокрема членства у системі колективної безпеки, формування якої активізувалося після закінчення «холодної війни»³³.

Історія налагодження політичних контактів між Україною й НАТО почалася восени 1991 р., а у січні наступного року представник нашої країни взяв участь у засіданні робочої групи високого рівня Ради північноатлантичного співробітництва, 22–23 лютого 1992 р. відбувся перший візит генерального секретаря НАТО М.Вернера до Києва та відтоді розпочався активний діалог України з альянсом. 8 липня 1992 р. з візитом до штаб-квартири блоку прибув президент України Л.Кравчук. 16 листопада того року українську столицю відвідав головнокомандувач збройних сил альянсу в Європі генерал Дж.Шалікашвілі, а 1993 р. штаб-квартиру НАТО – міністр закордонних справ України А.Зленко. Знаковою подією стало відкриття у вересні 1992 р. посольства України у Брюсселі, що було сполучною ланкою у відносинах між нашою державою та альянсом. Поглибленню взаємодії між Україною й НАТО сприяло приєднання нашої держави 10 березня 1992 р. до Ради північноатлантичного співробітництва. У 1997 р. Україна стала співзасновницею й учасницею її наступниці – Ради євроатлантичного партнерства, яка на сьогодні об'єднує держави-члени НАТО та країни-партнери. У травні 1992 р. Україна набула статусу асоційованого члена в Парламентській асамблеї НАТО, де була представлена постійною делегацією Верховної Ради. Активізація дій України на початковому етапі співпраці з альянсом поглиблювала відносини, що схвально сприймали обидві сторони. Здійснено десятки візитів, які визначали політико-правові засади взаємодії, програмні завдання державної політики щодо співпраці з НАТО в конкретних військових та цивільних сферах, вироблення принципів, суть яких полягала у визнанні територіальної цілісності й недоторканності кордонів, підтримці демократичного шляху України.

Постійну трансформацію відносин України й НАТО було значною мірою зумовлено виникненням нових викликів безпеці та потребою адекватної

³² Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради України. 1990. – №31. – С.429.

³³ Постанова Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України» // Там само. – 1993. – №37. – С.379.

відповіді. З огляду на це, на думку авторів, варто виокремити період 1994–1997 рр. 8 лютого 1994 р. Україна підписала рамковий документ програми «Партнерство заради миру», а 25 травня до штаб-квартири НАТО передано презентаційний документ із приводу участі в ній, де висловлювалася готовність до співпраці в конкретних військових і цивільних сферах, визначалася низка пріоритетних напрямів³⁴. У березні 1994 р. розпочалися безпосередні перемовини України з альянсом за формулою «16+1» (кількість на той час країн-членів НАТО та Україна). Їх тематика доповнювала й розвивала принципи відносин Києва та Брюсселя, визначені під час візиту Л.Кравчука до штаб-квартири НАТО, суть яких полягала у визнанні політичної цілісності й недоторканності кордонів України, а також її без'ядерного статусу. Із 1994 р. Україну залучено до започаткованого «Процесу планування та оцінки сил» для надання їй можливостей підготовки збройних сил для спільних дій із членами НАТО, а також участі в обміні інформацією з питань оборонного та бюджетного планування³⁵. У червні 1995 р. альянс і МЗС України обмінялися відповідними листами, в яких визначено завдання першої індивідуальної програми партнерства між Києвом та Брюсселем, запланованої на 1996–1998 рр. Спільна заява обох сторін від 14 вересня 1995 р., офіційно затверджена на спеціальному засіданні Північноатлантичної ради, фактично поглиблювала відносини та створила основи для проведення 20 березня 1997 р. офіційних двосторонніх консультацій щодо формалізації особливого партнерства між Україною й альянсом³⁶. Надалі співпраця утверджувалася на взаємовигідних засадах, причому наша країна брала участь у миротворчих операціях та врегулюванні кризових ситуацій під проводом НАТО. Було зреалізовано низку важливих ініціатив і програм. Так, у січні – березні 1996 р. ухвалено спільний документ «Реалізація розширення та поглиблення відносин між Україною й НАТО», а 3 квітня того року проведено перше засідання Політичного комітету альянсу та України з питань вироблення архітектури загальноєвропейської безпеки й безпеки України, збереження миру в регіоні, а також розвитку співпраці з НАТО. 10 грудня 1996 р. більшість пропозицій Києва щодо розширення відносин Україна – НАТО було відображено у завершальному комюніке засідання Північноатлантичної ради на рівні міністрів закордонних справ, а також підтверджено створення Інформаційного центру альянсу в Україні³⁷.

Із 1997 р. відносини набули якісно нового рівня. Логічним етапом стало підписання в Мадриді 9 липня 1997 р. Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору³⁸, яка досі залишається базовим документом, що визначає пріоритети українсько-

³⁴ Тодоров І. Історичні, геополітичні та політико-правові засади співробітництва України і НАТО. – С.87–88.

³⁵ Україна – НАТО: Хронологія відносин [Електронний ресурс]: <http://ukraine-nato.mfa.gov.ua>

³⁶ Бурдяк В., Мороз І. Перспективи співробітництва «Україна – НАТО» і роль у цьому польського фактора [Електронний ресурс]: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2008_3_17

³⁷ Україна – НАТО: Хронологія відносин [Електронний ресурс]: <http://ukraine-nato.mfa.gov.ua>

³⁸ Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору [Електронний ресурс]: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_002

натовських відносин. У документі прописано головні зобов'язання сторін на найвищому рівні щодо розвитку особливого й ефективного партнерства та співпраці, які вможливлуватимуть забезпечення більшої стабільності, спільних демократичних цінностей у Центральній-Східній Європі, а також він став законодавчим підґрунтям для консультацій між НАТО й Україною в континуумі євроатлантичної безпеки та запобігання конфліктів, урегулювання криз, підтримки миру, гуманітарних операцій³⁹. Хартія затвердила принципи й інструменти зміцнення взаємодії України з НАТО, визначила тематику консультацій та напрями співробітництва. Зокрема задля успішного розвитку відносин між Україною й альянсом та розв'язання завдань хартії було створено комісію Україна – НАТО, у межах якої почали працювати спільні робочі групи з питань військової реформи, озброєнь, економічної безпеки, планування на випадок надзвичайних ситуацій, питань науки й захисту довкілля. На думку І.Тодорова, «цей консультативний механізм [...] і був одним із головних досягнень хартії, а також і всієї співпраці між Україною і НАТО. Він надавав теоретичну можливість Україні консультиватися з НАТО одразу під час загострення зовнішньої загрози у будь-який момент, коли Україна відчує таку небезпеку»⁴⁰. Згадана комісія повинна була збиратися не менше двох разів на рік для взаємного контролю за виконанням Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО. Час підтвердив, що комісія Україна – НАТО виявилася дієвим органом.

Важливим актом у справі розвитку відносин між Україною та НАТО стало відкриття 7 травня 1997 р. українського представництва в альянсі, а того ж року в Києві – Центру інформації та документації Північноатлантичного договору, котрий сприяв інформуванню громадськості про діяльність альянсу й переваги, які дає співробітництво, організував проведення досліджень, фінансував здійснення проєктів, поширював документи та публікації щодо практичних переваг співпраці між НАТО та Україною⁴¹. Підкреслимо, що наша країна стала першою на пострадянському просторі, де відкрився подібний заклад. Наприкінці 1997 р. було ухвалено меморандум про взаєморозуміння щодо планування за надзвичайних ситуацій цивільного характеру та готовності до катастроф, прийнято робочий план імплементації Хартії про особливе партнерство на 1998 р., тим самим визначивши вектор руху реалізації державної політики у сфері планування й координації на випадок надзвичайних ситуацій та діяльності спільних органів.

Дедалі виразнішою тенденцією у відносинах, що впливала на їх видозміну, стало розширення альянсу на схід, у результаті чого Україна опинилася у своєрідному геополітичному стані: на західних кордонах – нові учасники альянсу, а на східних – члени Організації договору про колективну безпеку, що виводило Україну в особливий об'єкт новітньої системи міжнародних відносин, у ключову країну для європейської безпеки. Посилювалися

³⁹ Там само.

⁴⁰ Тодоров І. Історичні, геополітичні та політико-правові засади співробітництва України і НАТО. – С.89.

⁴¹ Допомога НАТО Україні: Стислий огляд. – К., 2018. – С.2.

діалог, пошуки нових форм і тенденцій співпраці Україна – НАТО в рамках Ради євроатлантичного партнерства й хартії відповідно до плану дій на 1998–2000 рр., вироблялися проекти зміцнення партнерства на основі пропозицій альянсу. Обопільні відносини посилювалися. Так, згідно з індивідуальною програмою партнерства між Україною та НАТО, було залучено представників українських збройних сил до участі в 1998–2000 рр. у 369 заходах, у тому числі 38 військових навчань у рамках програми «Партнерство заради миру», «Щит миру», «Сі-Бриз», «Козацький степ-2000» та ін.⁴²

Новий етап у відносинах між Україною й НАТО розпочався з утворенням 1998 р. спільної робочої групи з питань оборонної реформи та відкриття у квітні наступного року в Києві Офісу зв'язку НАТО в Україні, діяльність якого спрямували на тісніше налагодження контактів і співпраці українських державних установ, міністерств та відомств із відповідними структурами альянсу. Офіс сприяв реформуванню оборонної галузі в Україні та її участі у програмі «Партнерство заради миру»⁴³. Для модернізації двосторонніх угод з альянсом в Україні було прийнято кілька винятково важливих законодавчих актів. Так, наприкінці 1998 р. президент України Л.Кучма затвердив державну програму співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору на період до 2001 р.⁴⁴; 23 квітня 1999 р. український парламент ухвалив постанову «Щодо відносин України і Організації Північноатлантичного договору (НАТО)». В обох документах зазначалося, що стратегічною метою нашої країни є повномасштабна інтеграція до європейських та євроатлантичних структур і повноправна участь у системі загальноєвропейської безпеки⁴⁵.

Активізувалися взаємні робочі та офіційні візити. Так, 25–28 червня 1998 р. в Україні перебувала делегація альянсу на чолі з помічником генерального секретаря НАТО з політичних питань К.-П.Кляйбером; 29–30 червня того ж року відбувся перший візит експертів спільної робочої групи з питань військової реформи до Києва, а 8–9 липня 1998 р. на запрошення Л.Кучми з нагоди першої річниці підписання хартії в Україну з офіційним візитом прибув генсек НАТО Х.Солана. 24 квітня 1999 р. в рамках саміту глав держав та урядів альянсу у Вашингтоні президент України взяв участь у першому засіданні комісії Україна – НАТО на найвищому рівні й т. д. Подібні візити офіційних осіб безумовно надавали потужні імпульси партнерству.

Процесу відносин України із НАТО впродовж 2001–2004 рр. були притаманні змінна інтенсивність політичного діалогу, посилення його прагматичності й наповнення реальним змістом, динаміка поглиблення, на думку авторів, аж до другої половини 2004 р., коли успішні кроки до членства в альянсі було припинено (тоді євроатлантичний курс України вилучили з Воєнної доктрини). Нагадаємо, що то було літо 2004 р., а вже восени країна

⁴² Участь Збройних сил України у програмі «Партнерство заради миру» // *І.* – Вип.77. – С.72–73.

⁴³ Допомога НАТО Україні: Стислий огляд. – С.2.

⁴⁴ Державна програма співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО) на період до 2001 р. Затверджено Указом Президента України від 4 листопада 1998 р. №1209/98 [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209/98>

⁴⁵ Там само.

переживала перший Майдан⁴⁶. При цьому зазначимо, що наша держава після проголошення незалежності перебувала в перманентному реформуванні та була практично приречена на кореляцію свого зовнішньополітичного курсу. Але й за таких умов рух до НАТО не припинявся. Підтвердженням цього стали знакові події 2000 р., коли до Києва вперше прибули з офіційним візитом члени Політичної комісії альянсу на чолі з генеральним секретарем Дж.Робертсоном – для вироблення нової концепції співдії на перспективу, зміцнення безпеки на євроатлантичному просторі та співпраці щодо проведення миротворчих операцій на Балканах⁴⁷. У цьому зв'язку згадаємо 16-те засідання комісії Україна – НАТО, яке відбулося в Києві на рівні послів, що було першим подібним заходом в Україні та першим засіданням Північноатлантичної ради НАТО за межами блоку. Комісія визнала стратегічний характер обопільних відносин та ухвалила послідовні зусилля щодо їх поглиблення⁴⁸. Було розроблено проміжну формулу відносин, що передбачала внутрішні трансформації відповідно вже до вимог членства в альянсі⁴⁹.

Далі відбувалися радикальні зміни в євроатлантичному векторі України, які змінилися від простої співпраці з НАТО до узаконення курсу на вступ у майбутньому. Особливо змістовним співробітництвом було, коли відповідну державну комісію очолював секретар Ради національної безпеки та оборони України Є.Марчук. Незважаючи на ускладнення зовнішньополітичної ситуації навколо нашої держави, відносини України з НАТО набули динамічного характеру. Інтенсифікації співпраці посприяло утворення поряд із Державною радою з питань європейської та євроатлантичної інтеграції Національного центру євроатлантичної інтеграції, основним завданням якого стали координація й контроль за діяльністю міністерств та відомств, місцевих органів влади щодо співробітництва з альянсом⁵⁰. Уперше на офіційному рівні намір України приєднатися до НАТО було зафіксовано у стратегії, схваленій РНБО 23 травня 2002 р.⁵¹ Прийняття політичного рішення щодо набуття в майбутньому повноцінного членства стало переломним етапом у відносинах і новим кроком на фоні трансформації НАТО з військово-політичної організації в політично-військову, глобалізації міжнародного середовища безпеки після 11 вересня 2001 р., реалізації стратегії розширення альянсу на схід⁵². Нашій державі знадобилося одинадцять років, щоб остаточно визначити євроатлантичний вектор найбільшим пріоритетом і покласти край ваганням, невизначеності, поставити складні, але конкретні завдання перед органами влади щодо вступу в майбутньому України до НАТО.

Визначними віхами в розвитку відносин з альянсом стало ухвалення на

⁴⁶ Торба В. Хто саботує рух до НАТО? // День. – 2016. – №19/20. – С.5.

⁴⁷ Україна – НАТО: Хронологія відносин. – С.5.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Макар Ю., Гдичинський Б., Макар В., Попик С., Ротар Н. Україна в міжнародних організаціях. – Чернівці, 2009. – С.798.

⁵⁰ Марчук Є.К. На шляху до НАТО. – С.109.

⁵¹ Макар Ю., Гдичинський Б., Макар В., Попик С., Ротар Н. Україна в міжнародних організаціях. – С.798.

⁵² Марчук Є.К. На шляху до НАТО. – С.109.

засіданні комісії Україна – НАТО на найвищому рівні 22 листопада 2002 р. в рамках Празького саміту НАТО плану дій Україна – НАТО та річного цільового плану на 2003 р., де визначено пріоритетні напрями й державні завдання подальшої співпраці. Тим самим було започатковано новий, вищий режим відносин, погоджений обома сторонами не просто план співпраці, а пріоритетну програму внутрішньої трансформації нашої країни до стандартів НАТО, і не тільки у військовій справі, а й реформування судової та правоохоронної систем, економіки, свободи слова, прав людини тощо. Указом президента було запроваджено систему державних координаторів співпраці з альянсом на рівні заступників міністра, виникли нові громадські організації, які підтримують євроатлантичний курс.

Прагнення нашої країни щодо інтеграції у структури альянсу підтвердив закон «Про основи національної безпеки України» від 19 травня 2003 р.⁵³ Конкретніше мету України щодо вступу до НАТО викладено в новій редакції Военної доктрини України, схваленої РНБО і введеної у дію указом президента 15 червня 2004 р. У документі акцентувалося: «Зміцнення довіри між державами, послідовне зниження загрози використання військової сили, проведення політики євроатлантичної інтеграції, кінцевою метою якої є вступ до НАТО як основи загальноєвропейської безпеки [...], пов'язане з цим глибоке реформування оборонної сфери держави відповідно до європейських стандартів належать до найважливіших критеріїв як зовнішньої, так і внутрішньої політики»⁵⁴. Зазначимо, що відтоді, як 23 травня 2002 р. Україна вперше офіційно заявила про вступ до альянсу, Київ, незважаючи на перешкоди, упевнено йшов в євроатлантичному напрямі. Уже на той час країна наблизилася до підписання плану дій щодо членства. Проте черговий Стамбульський саміт НАТО (28–29 червня 2004 р.) з огляду на критичне ставлення до внутрішньополітичних процесів в Україні жодних кардинальних змін у відносини не вніс, не ухваливши рішення щодо приєднання до офіційних програм підготовки й набуття членства в альянсі. До того ж під тиском Російської Федерації президент України Л.Кучма після Стамбульського саміту НАТО зробив розворот на 180 градусів від альянсу, вилучивши з Военної доктрини тезу про вступ країни до Організації Північноатлантичного договору⁵⁵. Знадобляться роки для того, щоб Україна знову розпочала роботу стосовно повноправного членства в НАТО.

Після «Помаранчевої революції» та президентства В.Ющенка відносини між Україною й НАТО набули якісно нового рівня. Новообраний керівник держави та уряд підтвердили євроатлантичний курс, особливо участь у межах індивідуальної програми у заходах «Партнерства заради миру» та інтенсифікованого політичного діалогу з питань членства України в НАТО, започаткованого на засіданні комісії Україна – НАТО у Вільнюсі 21 квітня 2005 р. Уже у червні того року В.Ющенко під час візиту до Києва

⁵³ Закон України «Про основи національної безпеки України» // Урядовий кур'єр. – 2003. – №14. – С.1–3.

⁵⁴ Военна доктрина України // Народна армія. – 2004. – №116. – С.3.

⁵⁵ *Капсамун І., Руденко А., Торба В.* 276 // День. – 2017. – №97/98. – С.4.

генсекретаря НАТО Я. де Гооп Схеффера передав йому початковий дискусійний документ, в якому підтверджено набуття членства в НАТО кінцевою метою співпраці, викладено позицію щодо реформування всіх сфер суспільного життя країни для досягнення високих стандартів Організації Північноатлантичного договору⁵⁶. Зауважимо, що на шляху до членства в альянсі країна проходить певні етапи, послідовність яких визначено 1999 р. на Вашингтонському саміті НАТО. Зокрема план дій щодо членства є обов'язковою вимогою підготовки на цьому шляху, а набуттю плану передують інтенсифікований діалог із питань членства. Практичне обговорення аспектів приєднання відбулося під час візиту в Київ делегації Північноатлантичної ради НАТО на чолі з Я. де Гооп Схеффером 18–20 жовтня 2005 р.⁵⁷ У рамках відвідин у МЗС було проведено засідання комісії Україна – НАТО за участі послів МЗС України та вперше в історії відносин нашої країни з альянсом – спільний саміт Північноатлантичної та РНБО під головуванням президента України. Тут було погоджено програму інтенсифікації євроатлантичної інтеграції, висловлено підтримку реформ з орієнтацією на вступ. Виокремимо указ президента України від 27 грудня 2005 р., за яким набуло чинності рішення РНБО від 25 листопада «Про невідкладні заходи дальшого розвитку відносин України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО)»⁵⁸. Цим документом В.Ющенко підтвердив незворотність одержання членства України в НАТО, доручивши уряду створити Міжвідомчу комісію з підготовки до вступу й наділивши її широкими повноваженнями стосовно утворення робочих груп з окремих напрямів співробітництва з альянсом на чолі з відповідними координаторами в усіх сферах. У континуумі відносин Україна – НАТО В.Ющенко підписав укази №215/2006 («Про національну систему координації співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору») та №295/2006 («Про затвердження цільового плану Україна – НАТО в рамках плану дій Україна – НАТО»), в яких визначено пріоритети подальшої співпраці та прискорення динаміки політичного діалогу і практичного співробітництва в галузі безпеки та оборони, а також в економічній сфері, науці й охороні довкілля в рамках Ради євроатлантичного партнерства⁵⁹.

У 2006–2008 рр. альянс оголосив політику «відчинених дверей» стосовно вступу України, акцентуючи увагу на поглибленні співпраці, боротьбі з тероризмом та збереженні миру і стабільності разом із силами реагування НАТО. 15 січня 2008 р. було подано офіційну заявку щодо можливості приєднання України до плану дій із членства в НАТО («лист трьох» – президента, прем'єр-міністра й голови Верховної Ради України)⁶⁰. На Бухарестському саміті 2008 р. глави держав та урядів держав-членів Північноатлантичної ради НАТО ухвалили декларацію, в якій Україну (та Грузію) запевнили

⁵⁶ Макар Ю., Гдичинський Б., Макар В., Попик С., Ротар Н. Україна в міжнародних організаціях. – С.799.

⁵⁷ Україна – НАТО: Хронологія подій. – С.7.

⁵⁸ Там само. – С.9.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Галик В.М. Україна в Європі і світі. – К., 2013. – С.174.

в майбутньому набутті членства в альянсі⁶¹. У ході ювілейного саміту у Страсбурзі та Келі було підтверджено намір НАТО продовжувати політику «відчинених дверей» та рішення Бухарестського саміту стосовно України⁶². У Брюсселі 21 серпня 2009 р. підписано декларацію про доповнення Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО, що й досі залишається головним документом, в якому відображено зміни у взаєминах із часу ухвалення хартії 1997 р., зокрема у світлі Бухарестського саміту про майбутнє членство України в альянсі та практичні заходи щодо наближення до цієї мети⁶³. Декларація, відобразивши певні зміни й досвід співпраці в останні роки, закріпила за комісією Україна – НАТО вирішальну роль у відносинах, у розвитку історичного процесу, визначеного на самітах у Бухаресті та Страсбурзі й Келі⁶⁴. Значною подією у відносинах України з НАТО стало ухвалення рішення Північноатлантичної ради альянсу від 4 грудня 2009 р., яким було оприлюднено реалізацію Україною першої річної національної програми на 2009 р. із питань підготовки до членства. Цим документом визначалися проблеми й перспективи подальшої співпраці, а також підтверджувалося зобов'язання союзників щодо майбутнього вступу України до НАТО та їх готовність сприяти здійсненню в нашій державі реформ, її демократичного розвитку⁶⁵.

Трансформації відносин України з НАТО впродовж 2010–2019 рр., на думку авторів, міцно пов'язані з перебігом подій у внутрішньополітичному житті. Перемігши в 2010 р. на антинатовській риториці президент В.Янукович розпустив Міжвідомчу комісію з питань підготовки України до вступу в НАТО, ліквідував Національний центр із питань євроатлантичної інтеграції, а у законі України «Про основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики» було визначено позаблоковий статус, тим самим знято законодавчі засади щодо членства в альянсі⁶⁶. Проте й за цих умов співробітництво України з НАТО тривало, хоча політичний діалог значно послабився. Згадаємо, що у квітні 2010 р. з робочим візитом до Києва прибув заступник генерального секретаря НАТО з політичних питань і безпекової політики Д.Бренгельманн, а 23 вересня того року відбулася перша зустріч президента України з генсеком А.Расмуссеном, який, своєю чергою, 24 лютого 2011 р. на запрошення В.Януковича завітав з офіційним візитом до Києва. Під час перемовин було роз'яснено пріоритети керівництва України у внутрішній і зовнішній політиці й засвідчено спільну готовність продовжувати контакти, зокрема в рамках комісії Україна – НАТО, практичну взаємодію щодо виконання домовленостей у проведенні реформ в галузі оборони й інших

⁶¹ Бухарестський саміт НАТО завершився [Електронний ресурс]: <https://maidan.org.ua/arch/arch2008/1207231649.html>

⁶² Україна – НАТО: Хронологія подій. – С.9.

⁶³ Декларація про доповнення до Хартії про особливе партнерство України і НАТО [Електронний ресурс]: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_021

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Україна – НАТО: Хронологія подій. – С.11.

⁶⁶ Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» // Голос України. – 2010. – 20 липня.

сферах. Під час зустрічі з А.Расмуссеном В.Янукович зазначив, що Україна співпрацюватиме в межах річних національних програм, у межах комісії Україна – НАТО та спільних робочих груп. Із метою подальшого розвитку співпраці 19 квітня 2011 р. було підписано президентський указ «Про затвердження річної національної програми співробітництва Україна – НАТО на 2012 р.», згідно з яким передбачалася співпраця з альянсом у напрямі підтримання безпеки і стабільності в регіоні, визначалися пріоритети щодо оптимальних механізмів у координації зусиль, котрі становлять спільний інтерес⁶⁷.

Відносини України з НАТО набули нових масштабів і темпів після подій Євромайдану та обрання президентом України П.Порошенка. Уже у грудні 2014 р. Верховна Рада України підтримала законопроект про відмову від позаблокового статусу⁶⁸. Відтоді співпраця значно активізувалася й набула нових форм. З огляду на російську агресію, постійну ескалацію небезпеки Україна посилила консультації і співпрацю, наповнила програму співробітництва в галузі безпекової та оборонної реформ реальним практичним змістом. Починаючи з 2014 р. в нашій країні здійснювали достатньо послідовну і змістовну співпрацю з альянсом на взаємовигідних умовах. Україна брала активну участь у миротворчих операціях та місіях під егідою НАТО. Важливим системним документом розвитку співробітництва та дієвим інструментом здійснення реформ у всіх сферах залишалися річні національні програми співпраці. Їх реалізація наближала Україну до стандартів альянсу, сприяла нарощуванню системної взаємодії з урахуванням усіх можливостей НАТО та держав-членів заради зміцнення обороноздатності країни і протидії російській експансії⁶⁹. У рамках виконання річної національної програми впродовж 2014–2019 рр. експерти альянсу провели серію практичних консультацій на підтримку України, зростання її статусу як європейської держави, що використовує всі можливості для зміцнення безпеки і стабільності в Євроатлантичному регіоні. Пріоритетними національними інтересами в міжнародній діяльності України дедалі більше ставали модернізація та неухильна трансформація відносин нашої країни з НАТО в бік стратегічного партнерства на основі подальшої реалізації Хартії про особливе партнерство та декларації про її доповнення і практичної діяльності комісії Україна – НАТО щодо поглиблення відносин у сфері безпеки та оборони держави відповідно до натовських стандартів, здійснення заходів із підтримки нашої країни у протистоянні агресії з боку Російської Федерації.

У червні 2017 р. Верховна Рада України ухвалила закон, яким знову відновила один із наріжних каменів зовнішньої й безпекової політики, зробивши вступ країни до НАТО стратегічним зовнішньополітичним пріоритетом, а 7 лютого 2019 р. набуття членства в альянсі було закріплено в

⁶⁷ Україна – НАТО: Хронологія подій. – С.17.

⁶⁸ Україна відмовилася від позаблокового статусу [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/12/23/7052990/>

⁶⁹ Україна – НАТО: Хронологія подій. – С.17.

Конституції України. Власне, російська агресія проти України призвела до безальтернативності щодо вступу до альянсу. Потреба членства в Організації Північноатлантичного договору є незаперечним імперативом новітньої історії України. Візит Північноатлантичної ради НАТО, представників усіх держав-членів альянсу та Північної Македонії, яка незабаром може стати 30-м членом організації, до Києва 30–31 жовтня 2019 р. на чолі з генеральним секретарем Є.Столтенбергом, його виступ на засіданні Верховної Ради стали потужним сигналом підтримки України, свідченням того, що НАТО залишається й залишатиметься на стороні нашої країни, надалі підтримуватиме суверенітет і територіальну цілісність України⁷⁰. Окрім політичної підтримки, альянс надаватиме практичну допомогу⁷¹. Такі заходи є частиною комплексного пакета допомоги і сприятимуть реальним змінам через десять трастових фондів країн-членів НАТО⁷². У 2020 р. в нашій країні розпочнеться новий цикл оборонного й безпекового планування, очікуються подальші кроки для імплементації закону «Про національну безпеку України»⁷³. У травні поточного року Україна вперше в історії прийматиме весняну сесію Парламентської асамблеї НАТО⁷⁴. 5 лютого цього року Кабінет Міністрів України ухвалив річну національну програму інтеграції в НАТО. Без сумніву, 2020-й рік принесе нові виклики й можливості – для України та НАТО. Альянс так само, як і Україна, засвоїв уроки історії співпраці в тому, що мир, безпеку можуть гарантувати наше особливе партнерство, спільне відстоювання демократичних цінностей, дії однодумців, які співпрацюватимуть разом, об'єднані солідарністю та дружбою. Така філософія є основою місії Організації Північноатлантичного договору впродовж понад 70-річної історії її існування.

Таким чином, відносини України з НАТО вже мають власну історію, їх трансформація відбувається відповідно до викликів і запитів становлення сучасної системи міжнародного облаштування та вироблення механізмів їх постійної модернізації з урахуванням внутрішньо- та зовнішньополітичних умов. Відносини НАТО з Україною пройшли довгий і непростий шлях у рамках програм «Партнерство заради миру», рад північноатлантичного співробітництва та євроатлантичного партнерства, Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО, що стало важливою й органічною складовою новітньої архітектури загальноєвропейської безпеки та стабільності. Нині співробітництво нашої держави з НАТО є ширшим, різноплановим, активним, набуває більш практичних та ефективних ознак у політичній, військовій, військово-технічній, інших сферах. Особливого значення взаємодія з Північноатлантичним альянсом набуває в контексті російсько-українського воєнного конфлікту й, відповідно, посилення підтримки з боку НАТО безпекових спроможностей України. Партнерство довело свою об'єктивну

⁷⁰ Вінніков А. Нові виклики й можливості // Тиждень: Український випуск. – 2020. – С.138.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само. – С.138–139.

обґрунтованість та історичну перспективу, сформувалося в багатопланову програму практичного співробітництва. Характерним для нього є процес структурного оформлення, створення нормативно-правової бази й активізації політичного діалогу в політичній і військовій сферах. Усе це сприятиме зміцненню національної безпеки, реформуванню збройних сил за стандартами НАТО, демократичному розвитку України. Приєднання нашої країни до альянсу є проблемою історичного вибору між європейською та євразійською цивілізаціями. Воно виглядає безальтернативним в умовах сучасної міжнародної та регіональної безпекової ситуації і знаменуватиме новий історичний етап у динамічному розвитку відносин Україна – НАТО в інтересах національної безпеки і стабільності на євроатлантичному просторі. Продовження дослідження відносин між Україною й НАТО в новітніх історичних умовах стане науковою базою сприяння розкриття потенціалу національних інтересів і забезпечення досягнення стратегії України щодо вступу в альянс.

REFERENCES

1. Aleksiiyevets, L., Pryidun, S. (2012). Ukraina v systemi mizhnarodnykh vidnosyn: deiyaki osoblyvosti i problemy (1991–2011). *Ukraina – Yevropa – Svit: Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seria: Istoria, mizhnarodni vidnosyny, 10*, 179–183. [in Ukrainian].
2. Aleksiiyevets, M., Seko, Ya. (2016). Zovnishnia polityka Ukrainy: vid bahatovektornosti do bezalternatyvnosti. *Ukraina – Yevropa – Svit: Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seria: Istoria, mizhnarodni vidnosyny, 17: 25-ii richnytsi Nezalezhnosti Ukrainy prysviacheno*, 34–49. [in Ukrainian].
3. Boietskyi, T. (2006). Dotsilnist vstupu Ukrainy do NATO. *Ekonomichnyi chasopys – XXI, 9/10*, 8–9. [in Ukrainian].
4. Burdiak, V., Moroz, I. (2008). *Perspektyvy spivrobotnytstva «Ukraina – NATO» i rol u tsomu polskoho faktora*. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe_2008_3_17. [in Ukrainian].
5. Chekalenko, L. (2011). *Zovnishnia polityka Ukrainy*. Kyiv: Kondor. [in Ukrainian].
6. Chernousenko, O. (2003). Partnerstvo Ukraina – NATO: evoliutsia rozvytku. *Polityka i chas, 10*, 18–27. [in Ukrainian].
7. Derhachov, O., Korendovych, V., Mitryayeva, S., Mulyar, H., Muntian, V. (2004). *Ukraina na shlyakhu do NATO: cherez radykalni reformy do nabuttya chlenstva*. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].
8. Dolhov, I. (2012). Evolyutsiya partnerstva (Ukraina – NATO). *Naukovyi visnyk Diplomatychnoyi akademiyi Ukrainu, 19*, 30–39. [in Ukrainian].
9. Dzherdzh, S. (2006). Bezpidstavnist mifiv shchodo NATO ta shliakhy yikh podolannia v konteksti yevropeiskoho dosvidu. *Ekonomichnyi chasopys – XX, 1/2*, 38–39. [in Ukrainian].
10. Dzherdzh, S. (2007). *Ukraina – NATO: spivrobotnytstvo zarady bezpeky*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Haidukov, L. (2001). *Mizhnarodni vidnosyny ta zovnishnya polityka (1980–2000 rr.)*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
12. Halchynskyi, A. (2002). *Ukraina – na perekhresti heopolitychnykh interesiv*. K.: Znannia Ukrainy. [in Ukrainian].
13. Halyk, V. (2013). *Ukraina v Yevropi i sviti*. Kyiv: Znannya. [in Ukrainian].

14. Horbulin, V. (1997). Natsionalna bezpeka Ukrainy ta mizhnarodna bezpeka. *Politychna dumka*, 1, 76–88. [in Ukrainian].
15. Ivchenko, O. (1997). *Ukraina v systemi mizhnarodnykh vidnosyn: istorychna retrospektyva ta suchasnyi stan*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Kordon, M. (2010). *Yevropeiska ta yevroatlantychna intehratsiya Ukrainy*. Kyiv: Tsentr uchbovoyi literatury. [in Ukrainian].
17. Kovalyova, O. (2003). *Stratehiyi yevrointehratsiyi: yak realizuvaty yevropeyskyi vybir Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Kudriachenko, A. (2009). Yevroatlantychnyi postup Ukrainy ta yii vidnosyny z Rosiieiu. *Ukraina dyplomatychna: Naukovyi shchorichnyk*, 10, 772–786. [in Ukrainian].
19. Marchuk, Ye. (2016). *Na shliakhu do NATO*. Kyiv; Paryzh; Dakar. [in Ukrainian].
20. Makar, Yu. (2008). Zovnishnya polityka Ukrainy: namiry ta realiyi. *Ukraina – Yevropa – Svit: Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seria: Istorია, mizhnarodni vidnosyny*, 1, 189–198. [in Ukrainian].
21. Makar, Yu., Hdychynskiy, B., Makar, V., Popyk, S., Rotar, N. (2009). *Ukraina v mizhnarodnykh orhanizatsiyakh*. Chernivtsi: Prut. [in Ukrainian].
22. Martynov, A. (2015). Vidnosyny Yevrosoiuzu i NATO: istorychni uroky. *Ukraina – Yevropa – Svit: Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seria: Istorია, mizhnarodni vidnosyny*, 17, 191–201. [in Ukrainian].
23. Perepelytsia, H. (2002). *Ukraina na shliakhu do NATO: cherez radykalni reformy do nabuttia chlenstva*. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].
24. Perepelytsia, H. (2009). Ukraina i novi vyklyky u sferi bezpeky. *Ukraina dyplomatychna: Naukovyi shchorichnyk*, 10, 681–702. [in Ukrainian].
25. Poliakov, L. (2007). Ukraina – NATO 10 rokiv spivrobitnytstva v imia bezpeky ta myru. *Viysko Ukrainy*, 7, 6–9. [in Ukrainian].
26. Syvak, O. (2000). Formyvannya ta zdiysnennya zovnishnyoyi polityky Ukrainy (1990–1999 rr.). Dys. ... kand. polit. nauk. Kyiv. [in Ukrainian].
27. Soskin, O. (2007). *Partnerstvo zarady bezpeky: dosvid krain NATO ta ukrainska perspektyva?* Kyiv. [in Ukrainian].
28. Soskin, O. (2008). *Vstup do NATO – stratehichni vybir Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
29. Shcherbak, Yu. (2003). *Ukraina: vyklyk i vybir: Perspektyvy Ukrainy v hlobalizovanomu sviti XXI st.* Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].
30. Todorov, I. (2006). *Ukraina na shliakhu do yevropeiskoi ta yevroatlantychnoi spilnoty*. Donetsk. [in Ukrainian].
31. Todorov, I. (2014). Istorychni, heopolitychni ta polityko-pravovi zasady spivrobitnytstva Ukrainy i NATO. *Yi: Nezalezhnyi kulturolohichni chasopys*, 77, 84–108. [in Ukrainian].
32. Vidnianskyi, S. (2011). Nezalezhna Ukraina: dvadtsiat rokiv mizh Yevropoiu ta Yevraziieiu. *Ukraina – Yevropa – Svit: Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seria: Istorია, mizhnarodni vidnosyny*, 6/7, 24–38. [in Ukrainian].
33. Vinnikov, A. (2020). Novi vyklyky i mozhlyvosti. *Tyzhden*. [in Ukrainian].
34. Vlasiuk, O. (2008). *Ukraina – NATO: suchasnyi stan vidnosyn ta perspektyva rozvytku*. Kyiv: Foliant. [in Ukrainian].
35. Zlenko, A. (2001). *Zovnishnia polityka Ukrainy: vid romantyzmu do prahmatyzmu: vystupy. Promovy. Interviu. Statti*. Kyiv: Presa Ukrainy. [in Ukrainian].
36. Zuiko, O. (2006). Osnovni priorytety yevroatlantychnoi intehratsii Ukrainy. *Ekonomichni chasopys – XXI*, 9/10, 10–11. [in Ukrainian].

LESIA ALEKSIIEVETS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor of the Department of World History and Religious Studies,
V.Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University
(Ternopil, Ukraine), lmalex@tnpu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0030-3314>

MYKOLA ALEKSIIEVETS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor of the Department of World History and Religious Studies,
V.Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University
(Ternopil, Ukraine), malexiyevets@tnpu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6128-0438>

THE TRANSFORMATION OF UKRAINE – NATO RELATIONSHIPS IN 1991–2019: A HISTORICAL ASPECT

Abstract. *The purpose of the research is to study the transformational processes of relations between Ukraine and the North Atlantic Treaty Organization (NATO), the tendencies of complex transition from cooperation to strategic partnerships as well as the dynamics of the basic parameters of interaction and prospects in the context of the latest arrangement of the world order. The methodology of the paper is a set of scientific principles, general scientific and special historical methods as well as the interdisciplinary and complex approaches to the Ukraine – NATO relations historical discourse on the basis of holistic use of sources on this problem. The scientific novelty. For the first time in the Ukrainian historiography, the historical-and-political discourse of the relations of Ukraine – NATO in 1991–2019 as a component of the all-historical process of Euro-Atlantic integration have been violated and substantively covered, the author's periodization of their formation in modern conditions has been proposed, problems and perspectives have been defined. The Conclusions. The paper proves that Ukraine's current relations with NATO, based on the institutional and legal frameworks, have undergone a difficult and contradictory path of upward trajectory modernization within the Partnership for Peace Programme, the North Atlantic Cooperation Council (NACC) and the European-Atlantic Partnership Council (EAPC), and have reached a new level after the signing of the Charter on a Special Partnership between Ukraine and NATO, other cooperation forums, in which a considerable experience of the relations transformation to the Euro-Atlantic course legitimation in the Constitution of Ukraine has accumulated. The special partnership between Ukraine and NATO is an important part of the new architecture of the European security, plays a significant role in enhancing Ukraine's defence capability, reforming security due to the Alliance standards, implementing the democratic reforms, proving its viability, objective validity and historical perspective into a multifaceted complex of practical cooperation for the sake of peace and security in the Euro-Atlantic area.*

Keywords: *Ukraine, North Atlantic Treaty Organization, transformation, relations, historical discourse, Euro-Atlantic integration.*

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Scientist Researcher,
Department for Special Branches of Historical Science
and Electronic Information Resources,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), nataliya.kashevarova@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2426-0440>

CRIMES AGAINST CULTURAL HERITAGE: THE EINSATZSTAB REICHSLEITER ROSENBERG AND THE NUREMBERG TRIAL

Abstract. *The purpose of the research is analyse the role and significance of documents of the Special Command Force of Reichsleiter Alfred Rosenberg (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg), considered at the Nuremberg Trial as sources for its activities in the occupied European countries in the field of confiscation and transfer of cultural property (art, other museum collections, libraries and archival collections). The methodology of the research is based on the principles of historicism, scientificity and comprehensiveness. The following general historical methods were used: historical-comparative, retrospective, methods of the historiographic and source study analyses. The scientific novelty. The location of the ERR documents in the general body of documentary evidence, involved by the prosecution as a source of coverage of Nazi looting of cultural property in the territories, occupied by Nazi Germany during World War II, as well as the problems and prospects of further cultural issues, values and archival search, are described. Conclusions. Particular attention was paid to documents relating to crimes against culture, since in the course of preparation for the trial they were referred to as crimes related to property loss. But cultural crimes mean not only the destruction, damage, or displacement of cultural objects, but also the spiritual heritage of the occupied countries. Reports, correspondence of the ERR itself, as well as the materials of interrogations of witnesses of this looting activity are briefly covered, among which were both employees of the ERR and various Nazi state and military figures engaged in the looting of cultural property in the occupied countries. The documents of the Special Command Force of Reichsleiter Alfred Rosenberg were involved in a small number of cases, mainly by Western Allies and the Soviet side's allegations of cultural property losses were based first on aggregate data on from the acts of the Extraordinary State Commission for Ascertaining and Investigating Crimes Perpetrated by the German-Fascist Invaders and their Accomplices. For example, the consequences of the operations of the Special Command Force of Reichsleiter Alfred Rosenber were attributed to the loss of cultural property to which it was not involved. It was found also that the role of other Nazi structures and organizations involved in the looting of cultural property was presented slightly during the process. The problems and prospects for further research on the issue of displaced and lost cultural property and archival search were also highlighted, especially the search for new documents in the archives of other Nazi organizations of the World War II.*

Keywords: World War II, Nuremberg Trials, cultural property, Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg.

For many years after World War II, the Nuremberg trials remains a landmark historic event that remains relevant to World War II researchers and has great importance for the development of international law, given the first unique

experience of organizing and pursuing international criminal justice. Therefore, the significance of the Nuremberg trials will never be lost, given the magnitude of this international event and its particular historical significance.

An international military tribunal for the organization of an international trial against Nazi Germany was established in the summer of 1945 by representatives of four allied countries (USSR, US, UK, France). Nuremberg was chosen as the venue for it, and it also had a symbolic meaning, because it was that city, where during the Third Reich, for several years in a row, the NSDAP large annual conferences were held.

In total, over the course of several years, 13 lawsuits were held, the Nuremberg trial was the main one (November 1945 – October 1946), in which the 24 representatives of the Nazi party and state leaders, recognized as major war criminals, tried, and held hearings on recognition of the criminal nature of entire organizations (403 hearings in total). The defendants of the Nuremberg trials were charged with four major articles: 1) plans of the Nazi Party; 2) crimes against peace; 3) war crimes; 4) crimes against humanity¹. After it, 12 additional processes (1946–1949) took place in Nuremberg by the American side (the US military) against a number of Nazi figures (diplomats, lawyers, military, judges, doctors, industrialists, etc.)².

The four above-mentioned categories of crimes at the Nuremberg trial included a number of others, among which crimes against culture took a separate place. In particular, they were included in the group dealing with material damage, although crimes against culture meant not only the destruction, damage or displacement, for example, of art objects, objects of cultural heritage, especially museum, archival, library collections, etc., but the spiritual heritage of the occupied peoples and their historical memory³. At the Nuremberg Trials, the most important among the Nazi organizations involved in the confiscation and transfer of cultural property from the territories of other countries was the Reichsleiter Rosenberg Taskforce (German: Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, hereinafter ERR). It is still considered the largest Nazi organization engaged in the looting of cultural values of countries occupied by the Nazis during the Second World War, especially in France, Belgium, the Netherlands, the occupied part of the USSR, in Estonia, Latvia and Lithuania, which are a part of the USSR in 1940⁴.

¹ For a brief summary of the Nuremberg process, see: *Дерейко І.І., Коваль М.В.* Нюрнберзький процес 1945–1946 // *Енциклопедія історії України*. – Т.7: Мі – О. – К., 2010. – С.497–498.

² The published materials of these processes see: *Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunal under Control Council Law No.10 [«The Green Series»]* / The Library of Congress. Retrieved from: http://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/NTs_war-criminals.html

³ Культурні цінності в умовах ведення бойових дій та на тимчасово окупованих територіях: міжнародний досвід й Україна (оглядова довідка за матеріалами преси, Інтернету та неопублікованими документами за 2015–2016 роки). – К., 2017. – 19 с. Retrieved from: http://nlu.org.ua/storage/files/Infocentr/Tematch_ogliadi/2017/cinnosti.pdf

⁴ However, the ERR did not carry out its activities in the territory of the Protectorate of Bohemia and Moravia and in the General Governorate (governor-general), primarily because they had a different status, and the issue of cultural property management in these territories was within the competence of other structures and individual representatives of the state. administration, as well as in the German Allies, for example, in Italy, where ERR employees analyzed press material for national socialism and collected material on the history of Freemasonry, as well as in Hungary. ERR activity was also limited in the Balkans.

For many years, World War II researchers have been turning to the evidence base of Nazism crimes involved in the process by the International Military Tribunal. But references to post-war and contemporary scientific literature on the coverage of the ERR activities in the occupied countries of Europe during the World War II and its role in the movement of cultural values are limited by the general and fragmentary information presented in the published documents of the process, as of the time of its holding, without analyzing the documents themselves in the structure of the general source base involved in the process, as well as memories of the fact consideration of the activities of ERR at the Nuremberg trials, most often in connection with the search for specific displaced or lost collections and objects of art⁵. The parties to the prosecution, on the basis of separate documents and data obtained from witnesses, were able to determine the main objectives of the ERR and establish its general structure, determine the extent of its predatory activities in various European countries. But current research on ERR archives documents, the two largest parts of which are approx. 130 thousand archival records, which are stored in the Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine in Kyiv⁶ and in the Federal Archives in Berlin (Bundesarchiv Berlin)⁷, certifying that in limited conditions of the process – in the circumstances of short terms, difficulties in coordinating the work on the preparation of court proceedings, as well as the impossibility of processing the entire Allied source base, are inaccurate in some places given the ERR's workplaces, its scope, its individual decision-makers and the responsibility, generalization of the amount of damage inflicted by the ERR to the occupied countries where its structures operated. It does not affect the overall assessment of its work and the loss of cultural property caused by it, the damage caused not only to the material but also, to the spiritual heritage of the peoples to be under German occupation, as well as to the verdict of the Nuremberg Tribunal, since the main purpose of this judicial process, namely the condemnation of the ideology of national socialism and the punishment of war criminals for solving the war and its consequences, has been achieved. But it can help in the further direction of scientific search, since the theme of cultural values displaced by World War II remains extremely relevant⁸,

⁵ At present, the fullest references to ERR documents submitted to the Nuremberg trials can be found in the publications of P.K.Grimsted. See, for example: *Grimsted P.K. Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder: A Survey of the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR)*. – Amsterdam, 2011. – 432 p. See also: *Idem. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*. – Cambridge, MA, 2001. – 749 p.; *Idem. Art and Icons Lost in East Prussia: The Fate of German Seizures from Kyiv Museums // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – Bd 61, H. 1. – 2013. – S.47–91. See also: *Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948) / U.Hartung*. – Bremen, 2000. – S.221.

⁶ Collection of documents of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg Retrieved from: <http://err.tsdavo.gov.ua/>

⁷ Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg: NS 30 [Description of the Archive of the Rosenberg Operational Staff at the Federal Archive in Berlin] / Bundesarchiv. – Koblenz, 2004 Retrieved from: <https://invenio.bundesarchiv.de/basys2-invenio/main.xhtml?sessionid=hO37XZYXTuD0x8OusZ3hR1Cw>

⁸ At different times, the aforementioned cultural values and restitution processes of the displaced as a result of World War II the aforementioned P.K.Grimsted, G.Freitag, U.Hartung, W.Eichwede, A.Heuß, N.Volkert, E.Adunka, etc., in Ukraine – S.Kot, T.Septa etc. have been worked. A more complete list, especially of those scholars, in the framework of the study of the problem of displaced cultural property

taking into account that many art and historical values are still considered lost. But this topic is difficult to research for a variety of reasons, including the large volume of source base and its dispersion in archives from different countries of the world, which complicates the search for hitherto found objects of art, as well as the legal and legal aspects of the topic related to issues of both international law and national law of different countries.

Therefore, first of all the purpose of this article is to highlight the Nuremberg Tribunal's assessment of ERR activities in the light of cultural crimes based on ERR documents involved in the Nuremberg trials and its published materials in the context of current ERR studies in Nazi-occupied European countries⁹.

The source of this review is the full published process materials that can be found in the dedicated online resource of the US Congress Library¹⁰, primarily the 42 volumes published by the United States in 1947–1949 (the so-called “Blue Series” (“The Blue Series”)¹¹, containing primarily transcripts of the trial, and the so-called “The Red Series” of 12 volumes, most of which are publications of documents translated into English the language brought by the American side of the allegations as a source¹², as well as the “Nuremberg trials” publication. Collection of materials in 8 volumes¹³. Materials from the Nuremberg Trials were transferred to the Hague, and can also be found at the National Archives and Records Administration of the United States (also known as the “National Archives”, hereinafter – NARA) (Washington)¹⁴. The materials of the Soviet

also works with ERR documents, was compiled by P.K.Grimsted: *Grimsted P.K. Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder: A Survey of the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR)*. – Amsterdam, 2011. – P.10–11. A bibliography of P.K.Grimstead herself as of 2013 see: *Grimsted P.K. Displaced Cultural Treasures as a Result of World War II and Restitution Issues: A bibliography of publications Patricia Kennedy Grimsted; International In-te of Social History*. – First published January 31, 2002. Retrieved from: https://iisg.amsterdam/files/2019-05/Bibliography_Displaced_Cultural_Treasures_as_a_Result_of_World_War_II_and_Restitution_Issues_0.pdf

⁹ Other issues related to the figure of A.Rosenberg himself and his activities as the Commissioner of the Fuehrer for the Supervision of the Entire Intellectual and Ideological Schooling and Training of the NSDAP (Beauftragter des Fuehrers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung in der NSDAP), as well as relevant documents involved by the prosecution as evidence, especially the implementation of the Nazi occupation policy, are not considered here. The legal aspects of the problem of restitution of cultural property are not considered as well.

¹⁰ Nuremberg Trials: Nuremberg, Germany: 1945–1949 Retrieved from: http://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/Nuremberg_trials.html. Materials from the Nuremberg Trials, as well as a list of resources on the tribunal, can also be found on this resource: Nuremberg Trials Project: A Digital Document Collection. Retrieved from: <http://nuremberg.law.harvard.edu/>

¹¹ Trials of the Major War Criminals before the International Military Tribunal: Nuremberg, 14 November 1945 – 1 October 1946. Retrieved from: http://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/NT_major-war-criminals.html

¹² Nazi Conspiracy and Aggression: Office of the United States Chief of Counsel for Prosecution of Axis Criminality: Nuremberg, Germany (1945–1946). Retrieved from: http://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/NT_Nazi-conspiracy.html

¹³ Нюрнбергский процесс: Сб. мат. в 8 т. – Москва, 1987–1999. There are a number of other documentaries in Russian that contain published material from the Nuremberg Trials, but this edition is the most complete one to date. For an electronic version, see: <http://militera.lib.ru/docs/da/np8/index.html>. See also: СССР и Нюрнбергский процесс: Неизвестные и малоизвестные страницы истории: Сб. док. / Науч. ред. и сост. Н.С.Лебедева. – Москва, 2012. – 624 с.

¹⁴ See: Collection of World War II War Crimes Records of the Office of the US Chief Counsel for the Prosecution of Axis Criminality / The U.S. National Archives and Records Administration. Retrieved from: <https://www.archives.gov/research/captured-german-records/war-crimes-trials.html>

side are stored in the State Archives of the Russian Federation (fond R 7445 “International Military Tribunal for the Main German Criminals (Nuremberg Trial). Nuremberg. 1945–1946”). Interesting German documents are collected primarily by the American side, stored in collections dedicated to the World War II and cultural values stored in the NARA¹⁵, and a separate special portal under NARA, which publishes scientific research on displaced cultural property¹⁶. Materials created during the processes at the moment (except directly Nuremberg) – documents, photographs, newsreels, etc. are stored in archives around the world. Many documents were duplicated, and they are now in the form of copies and photocopies in the collections of various cultural and scientific institutions, both in modern Germany and abroad¹⁷.

The materials of the Nuremberg trials were published in English after the trial, above all this 42-volume edition, accompanied by 12 volumes of the Red Series¹⁸. Later, a complete collection of the process materials was published in German and French. The text of the transcript of the process in Russian contains 39 volumes, but the publication of the complete collection of documents of the Nuremberg trials in Russian has never happened.

According to the US side, its representatives reviewed about 100 000 documents, 4000 of which were selected, 1400¹⁹ were presented as evidence,

¹⁵ Records of the American Commission for the Protection and Salvage of Artistic and Historical Monuments in War Areas (The Roberts Commission), 1943–1946. Retrieved from: <https://www.archives.gov/research/microfilm/m1944.pdf>. See the digitized version of the collection at the resource: <https://www.fold3.com>. The resource called «Fold3 by Ancestry» (also includes the Footnote.com resource) at <https://www.fold3.com> is a repository of digitized historical documents created by Ancestry on the platform of the company for mass digitization of documents «Archives» (USA), where collections of various institutions, including NARA documents, are in the public domain. As of May 2016, it already contained approx. 500 000 000 documents. On this resource you can find other NARA collections on cultural property displaced by World War II and restitution, such as «Records regarding the central collecting points («Ardelia Hall Collection»): Wiesbaden Central Collecting Point, 1945–1952.

¹⁶ National Archives and Records Administration Records Related to Nazi-Era Cultural Property. Retrieved from: <https://www.archives.gov/research/holocaust/international-resources/nara>

¹⁷ For example, a separate group of materials from both the Nuremberg trials and other later documents relating to the issue of cultural property displaced and lost during the World War II is stored in the Federal Archives of Germany, at its branch office in Koblenz. These include three files of the B 126 Fond («Federal Ministry of Finance», German: «Bundesministerium der Finanzen»), namely files 68473–68475, which have documents of the Federal External Restitution Service (German: Bundesamt für äusere Restitutionen) for the 1960s, documents The Berlin Document Center, created by the Americans at the end of the war, was engaged in collecting the documents of the times of National Socialism needed for the Nuremberg trials, materials from the Institute of Modern History (Munich) and others. Among them, in addition to the ERR documents and the summary documents created during the war involved in the Nuremberg trials, there are the correspondence with Robert Scholz and Bruno Lohse in the 1960s, which discusses their activities in the field of cultural transfer of cultural values during the World War II. Also the fond B323 («Guardianship of cultural property under the Munich Financial Directorate», German: «Treuhandverwaltung von Kulturgut bei der Oberfinanzdirektion München») attracts an attention. The documents from this collection can be viewed on the website of the Federal Archives of Germany.

¹⁸ List of documents, published by American and British party, see in: *Nazi Conspiracy and Aggression. [A Collection of Documentary Evidence and Guide Materials Prepared by the American and British Prosecuting Staffs for Presentation before the International Military Tribunal at Nurnberg, Germany]. Office of Chief of Counsel for the Prosecution of Axis Criminality. – Vol.VIII. – Washington, 1946. – P.783–1090.*

¹⁹ See the details about German documents that were used as the evidence at Nuremberg trial first of all concerning the documents, worked out by American and British parties in: *Nazi Conspiracy and Aggression. – Vol.I. – Washington, 1946. – P.V–XVIII.*

the Soviet side provided 520 documents, some of which consisted of several documents and were complex in nature²⁰. In total, 2630 documents were provided by the prosecution, and 2700 documents were provided by the defense²¹. Most of the documents, in which the ERR appears, are in the hands of the US and French sides. They compiled a brief summary of the share of cultural values of the occupied countries during the war, and partly of the ERR role, published in the first volume of the Red Series, accompanied by a list of German cultural documents (39 in total) involved in the process²².

Documents according to which the ERR was involved in the confiscation of cultural property and involved by different parties to the Nuremberg prosecution can be conditionally divided into several groups: 1) documents created by the ERR in the course of its activities; 2) documents created by representatives of the state and party leaders that are relevant to the work of the ERR and reflect its relationship with other services and structures; 3) the documents of A. Rosenberg as Minister for the Occupied Eastern Territories and the Commissioner of the Fuehrer for the Supervision of the Entire Intellectual and Ideological Schooling and Training of the NSDAP, where the ERR appears; 4) materials of interrogations (hearings) of both accused and witnesses involved in the process.

The first group consists of the ERR reporting documents, the main place among which is taken by the report of the head of the Sonderstab ("special headquarters") "Fine art" (German: Sonderstab Bildende Kunst) under the ERR Robert Scholz on the activities of the Sonderstab from October 1940 to July 1944 according to which, over this period, up to six storages in the Reich, 29 echelons with confiscated property were taken out – in general there were 21 903 art objects (which included 5281 art paintings)²³ (1015-B-PS²⁴) with an appendix – a list of art objects (1015-GG-PS), as well as one of the main evidence – 39 album of the ERR, which contained an inventory of confiscated objects (PS-2522 (USA 388²⁵)). Eight of them were shown in the court. Among other documents of this group there is the certificate of Gerhard Utikal as the head of the ERR dated April 1, 1941 signed by A. Rosenberg (143-PS (USSR-371), the report of Utikal for November 1941, drawn up to inform the military leadership regarding

²⁰ Лебедева Н.С. Подготовка Нюрнбергского процесса. – Москва, 1975. – С.161.

²¹ Нюрнбергский процесс: Сб. мат. в 8 т. – Т.1. – Москва, 1987. – С.234–235.

²² Nazi Conspiracy and Aggression. – Vol.I. – P.1097–1116.

²³ The original document is kept at Federal Archive of Germany in Berlin, in fond NS 30, in file 181: Bundesarchiv Berlin, NS 30/181/004–009.

²⁴ Hereinafter the numbers of documents, involved into trial, are mentioned. Marking PS means «Paris-Storey» («Colonel Robert G. Storey, Documentation Division, Paris» or «Colonel Robert G. Storey, documentation division, Paris») and is the main massif of documents, presented by accusation on behalf of the USA. If a document was at the same time used by the other party of accusation, so the trial documents in brackets contained the additional marking «USA» – for American party, «USSR» – for Soviet party or «RF» – for France, «GB» – for Great Britain. The documents, submitted only by one of the parties to mark the available evidence, had the same marking. Some groups of documents also had the specific marking or were marked according to the surname of the accused.

²⁵ Albums No 7, 8 and 15, accompanied by historical referece, may be seen on NARA's website by the link <https://www.archives.gov/research/holocaust/international-resources/nara/err/>. The digital copies of all albums may be found by search at the address: <https://www.fold3.com>

the authority of the ERR and seizures in Western Europe (RF-1319, RF-1320, RF-1321), undated report of the Netherlands main working group ERR on its activities 176-PS (USA 707, RF-1325), the report on the evacuation of the main Ukrainian group ERR from Kyiv in the autumn of 1943 and transportation of cultural property (035-PS); opinions dated July 1944, on the possibility of extending the activities of ERR to Hungary (158-PS (USA 382), Denmark and Norway (159-PS (USA 380), the order of G.Utikal to F.Schüller²⁶ of August 23, 1944 for export of cultural property from the territory of Estonia, Latvia and Lithuania, an ERR letter dated August 1944 on the export of art from Paris 160-PS (RF-1346), as well as a report dated February 1941 on the seizure of the archives of the Rothschild Bank (171-PS (RF-1326).

A special place in this group is taken by the undated report on the replenishment by the confiscated collections of the Library of the Jewish Question Institute in Frankfurt, which belonged to the structure of the so-called Higher School (the future NSDAP institution of higher education), supervised by A.Rosenberg largely replenished by ERR (171-PS (USA 383, RF-1324).

The second group of documents is larger in volume. This is, first of all, the well known order of A.Hitler of March 1, 1942, concerning the tasks of the ERR (149-PS (USA-369)), which saw its main task as combating the “ideological enemies of national socialism” (Bolshevism, Jewry, and Freemasonry)²⁷, Hermann Göring (44-PS (USA-384), 1117-PS, 1651-PS, RF-1335), Wilhelm Keitel (137-PS (USA-379, RF-302), 138-PS (USA-379), 139-PS (RF-1303) on support for the ERR activities in Western Europe, including state party and military structures in the Netherlands and France, clarification of the ERR objectives, establishment and support of the High School, and correspondence, also Hermann Göring and Martin Bormann and A.Rosenberg (072- PS (USA 357). These are also the documents 140-PS (RF-1304), 05-PS (USA 385, RF-1336), 155-PS (ERR Support Instructions). These include documents 136-PS (USA 367, RF-1308) – a copy of A.Hitler’s order to establish the High School on January 29, 1940, and L-188 (USA 386) – a report on the confiscation of Jewish property under the so-called M-Aktion – actions for the seizure of various pieces of art and furniture from abandoned Jewish premises by A.Rosenberg’s services, 707-PS – correspondence regarding the evacuation of Kharkiv museums in 1943 and participation of the special SS command under the direction of Herbert Jankuhn²⁸ and others.

The third group of documents includes A.Rosenberg’s correspondence on cultural and material policies, tasks and activities of the ERR, which he created. These include letters on the confiscation of cultural property of Jewish families (014-PS (US-784), 041-PS); among them there are letters on the transfer of albums with photographs of seized belongings to A.Hitler (015-PS (RF-1323, US-387)). an order to establish a separate cultural property accounting service under

²⁶ The citation from the document, submitted by Soviet party, by mistake mentioned Schiller.

²⁷ See the publication of this document, accompanied in Ukrainian, in: *Кашиєварова Н.Г.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). – Ч.2: Документи. – К., 2014. – С.112–113.

²⁸ H.Jankuhn’s special team, employee in Ahnenerbe Society or «Heritage of forefathers» that acted in the territories, occupied by Nazis at SS Divison «Viking».

the Reich Ministry for the Occupied Eastern Territories, headed by G.Utikal, the head of the ERR (153-PS (USA 381), etc.

The fourth group of documents was presented by interrogators, both defendants and witnesses, in particular H.Göring and the aforementioned head of the visual arts headquarters, R.Scholz, who provided information on certain facts of the ERR that served as an adjunct to the basic documents provided as evidence. ERR is also mentioned in other materials – in the case of A.Rosenberg himself, one of the speeches of the French side on cultural values, etc.

But a more thorough analysis of the documentary complex on cultural property, which was the basis of the source base of the prosecution, shows that the documents of the ERR itself and evidence of its activities were involved in a relatively small amount, taking into account the fact that often the same document was used by different parties. In fact, these are only about ten documents created by the ERR itself, which, although they contain data about its work in the occupied territories and specific figures, are not exhaustive or most indicative of its predatory activities. Descriptions of the losses cited by the prosecution gravitate towards the loss, first of all, of the private property of citizens of Jewish origin in France, Belgium and the Netherlands from 1940 onwards, while specific figures on the loss of cultural property in the occupied territory of the USSR are presented in a consolidated form. It should also be noted that in the occupied territory of the USSR, as of the beginning of the war, as a result of large-scale nationalization, there were virtually no private collections of art, unlike in Western Europe. In the testimony provided by the Soviet side of the prosecution, there is practically no data on the work of the ERR obtained from Soviet sources²⁹. This is largely due not only to the fact that at that time the Soviet side did not have a significant number of the ERR documents, but also to the fact that the bulk of the evidence of crimes against culture brought by the Soviet side was created on the basis of summary data on losses in accordance with acts of the Extraordinary State Committee to Investigate German-Fascist Crimes Committed on Soviet Territory and their accomplices and the damage they caused to citizens, collective farms, public organizations, state enterprises of the USSR, and the relatively small number of German documents³⁰. Part of the cultural property was lost in a different way, for example, during evacuation, bombing, etc., since during the occupation accounting was difficult, and the first generalized figures in the newly liberated territories of the USSR were considered already with the beginning of the work of the Extraordinary Commission. But, as post-war studies have shown, especially the studies of recent years³¹, the final data of this commission

²⁹ Data on actions to plunder cultural values in the USSR directly at the direction of A.Rosenberg, contained in a condemnation speech of the Soviet side, are limited by a German document of August 2, 1944 on the possibility of export by the ERR forces to the Reich cultural assets from the Baltic countries. See transcript of M.Raginsky's speech in the section «Destruction and looting of cultural values» in: Нюрнбергский процесс: Сб. мат. в 8 т. – Т.4. – Москва, 1990. – С.406–452.

³⁰ Там же. – С.407.

³¹ See in details, for example: Дубик М.Г. Надзвичайна державна комісія по встановленню та розслідуванню злочинів фашистів // Енциклопедія історії України. – Т.7: Мі – О. – К., 2010. – С.156.

deserve careful study, since they have a generalizing character. Thus, according to the consolidated acts, it is difficult to distinguish the real figures of losses caused precisely by the ERR.

In turn, for the Western Allies, the main evidence with specific generalized figures was the Sonderstab report “Fine art” with applications and albums, as well as letters from A.Rosenberg, H.Göring and several other persons, where specific numbers were indicated, and partially other documents of the Rosenberg Force³², related with ERR. But they do little to disclose the ideological component of the ERR work, which became new after the start of Germany’s military campaign against the USSR, and which guided the ERR during 1941–1944. Here there were the largest permanent ERR structures – the main working group of Ukraine³³ (German: Hauptarbeitsgruppe Ukraine) and the main working group of Ostland (German: Hauptarbeitsgruppe Ostland) whose work covered the territory of Ukraine, Belarus, Estonia, Latvia, Lithuania, occupied regions of Russia³⁴. It should also be remembered that in the territories of the USSR, one of the main areas of work of the ERR was not only the plundering of cultural values, but the systematic selection and confiscation of other materials that contained information about Bolshevik teaching and could be used in national socialist propaganda and teaching (books, magazines, newspapers, archival documents). A part was taken to Germany, unnecessary and “ideologically dangerous” (from the ERR point of view) had to be destroyed. These aspects were not actually presented in the ERR materials involved in the Nuremberg trials, although much of the ERR exported from the occupied territory of the USSR was rather of ideological, historical, cultural and scientific value, above all as sources of Bolshevism study and function³⁵.

There is a separate question about the role of other Nazi services in the process of robbing or destroying the cultural values of the occupied countries of Europe, which were extremely narrow represented at the Nuremberg trials, with the exception of certain facts, for example, the activities of Governor Hans Frank in the territory of the General Province, but to a much lesser extent, as well as general issues of cultural values related to the work of local structures

³² It refers to the set of institutions and organizations of A.Rosenberg as the Commissioner of the Fuehrer for the Supervision of the Entire Intellectual and Ideological Schooling and Training of the NSDAP.

³³ For example, for losses incurred by the ERR Library Collections of Ukraine, see: *Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943): дослідження: анот. покажчик: публікація документів / Укл. Л.А.Дубровіна, Н.І.Малолетова.* – К., 2004. – 813 с. For the ERR activity in the territory of occupied Ukraine, see.: *Gutsul N. Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941–1944).* Retrieved from: http://geb.uni-giessen.de/geb/volltexte/2014/11002/pdf/GutsulNazarii_2013_07_02.pdf

³⁴ For the ERR work in the occupied territory of Russia, see: *Зинич М.С. Похищенные сокровища: вывоз нацистами российских культурных ценностей.* – Москва, 2003. – 276 с.

³⁵ See the details about tasks and structure of the ERR, as well as its work in the occupied territories of Eastern Europe in: *Кашеварова Н.Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945).* – Ч.1: Джерелознавче дослідження. – К., 2014. – 552 с. See some published ERR’s documents about its tasks in the sphere of ideology and science in: *Її ж. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945).* – Ч.2: Документи. – К., 2014. – 992 с.

of the German occupation administration. First of all, this question of what was exported or destroyed and by which particular structures can help in the further search for the lost collections by working with archival materials of these structures remains. So, a part of the exhibits of art museums in the occupied part of the USSR was plundered by various German military services even before the start of the work of the ERR groups here (autumn 1941). They destroyed a part of the book collections in 1941–1943. Here, for example, the team of Eberhard von Künsberg (Ministry of Foreign Affairs³⁶, the team of Peter Paulsen)³⁷, the aforementioned team of H.Jahnkun and others acted here. But during the work of the Soviet side, the charges on the process documents show a tendency to include losses incurred by the ERR, all possible loss of cultural property, including, for example, death during evacuation, physical destruction during the occupation, theft and looting, etc., which is not always reflected in the documents or data of potential witnesses. During the search, one should focus not only on the ERR archive, but also on the archives of other structures, primarily German, which are not yet sufficiently involved in scientific work. The documents of the ERR archive indicate that scientific institutions of the occupied territories were also the target of looting. Household and economic materials, a meeting on geology, minerals, mining, and heavy industries were exported by various services (Wehrmacht, SS, Wirtschaftsstab Ost, etc.), which are also mentioned in documents of the ERR. All of this could be needed when developing further plans for exploiting the resources of the occupied part of the USSR and creating a new strategy if moving deeper into the territory of the USSR, and this question has been little explored.

Thus, at the Nuremberg trials, documents on crimes against culture and looting of cultural property were presented, mainly by the ERR documents, and in a limited amount (on the part of the Western Allies), and the Soviet side's allegations of loss of cultural property were based primarily on summary data on losses from the acts of the Extraordinary State Committee to Investigate German-Fascist Crimes Committed on Soviet Territory, often without specifying a particular structure and identifying the cause of its losses. At the same time, the role of other Nazi structures, actively engaged in displacement, export, and sometimes destruction of cultural property, was almost not represented. But further searches for new documents, not only in the ERR archive, but also in the archives of other Nazi organizations during the war, will expand the range of searches and scientific ideas about the processes related to the issue of cultural values during the World War II, and help in the search for lost art objects, library, archival and museum collections.

³⁶ Künsberg's special team (German: Sonderkommando Künsberg) – department (figuratively «special team»), established at the beginning of the Second World War by Ministry of Foreign Affairs of Germany for confiscation of cultural values, first of all art works, in the territory of the countries, occupied by Nazis.

³⁷ Paulsen Special Team (German: Sonderkommando Paulsen) – department, established in 1939 at Chief Administration of SS on issues of race and settlements (German: SS-Rasse und Siedlungshauptamt) at the initiative of Anenerbe Society.

REFERENCES

1. Dereiko, I. & Koval, M. (2010). Niurnberzkyi protses 1945–1946. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 7. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
2. Dubrovina, L. & Maloletova, N. (Comps.) (2004). *Biblioteka Kyieva pid chas natsistskoi okupatsii (1941–1943): doslidzhennia*. Kyiv: Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V.I.Vernadskoho. [in Ukrainian].
3. DUBYK, M. (2010). Nadzvychaina derzhavna komisiia po vstanovlenniu ta rozsliduvanni zlochyniv fashystiv. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 7. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
4. Grimsted, P.K. (2001). *Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*, Cambridge, MA: Harvard University Press for Ukrainian Research Institute.
5. Grimsted, P.K. (2011). *Reconstructing the Record of Nazi Cultural Plunder. A Survey of the Dispersed Archives of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR)*. Amsterdam: IISH.
6. Grimsted, P.K. (2013). Art and Icons Lost in East Prussia: The Fate of German Seizures from Kyiv Museums, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 61(1), 47–91.
7. Grimsted, P.K. (2002). *Displaced Cultural Treasures as a Result of World War II and Restitution Issues: A bibliography of publications Patricia Kennedy Grimsted*; International In-te of Social History. Retrieved from https://iisg.amsterdam/files/2019-05/Bibliography_Displaced_Cultural_Treasures_as_a_Result_of_World_War_II_and_Restitution_Issues_0.pdf (December 25, 2018).
8. Gutsul, N. (2013). *Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und seine Tätigkeit in der Ukraine (1941–1944)*. Retrieved from: http://geb.uni-giessen.de/geb/volltexte/2014/11002/pdf/GutsulNazarii_2013_07_02.pdf
9. Hartung U. (Verf.) (2000). *Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948)*. Bremen: Ed. Temmen. [in German].
10. Kashevarova, N. (2014). *Dialnist Operatyvnoho shtabu Rozenberga z vyvchennia natsystamy "skhidnoho prostoru" (1940–1945). Ch.1: Dzhereloznavche doslidzhennia* [the ERR Activities on the Nazi Ostraum Study (1940–1945)]. Kyiv: Institut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
11. Kashevarova, N. (2014). *Dialnist Operatyvnoho shtabu Rozenberga z vyvchennia natsystamy "skhidnoho prostoru" (1940–1945). Ch.2: Dokumenty* [the ERR Activities on the Nazi Ostraum Study (1940–1945)]. Kyiv: Institut istorii Ukrainy. [in Ukrainian, in German].
12. Lebedeva, N. (1975). *Podgotovka Nyurnbergskogo protsessa*. Moskva: Nauka. [in Russian].
13. Lebedeva, N. (Comps.) (2012). *SSSR i Nyurnbergskij protsess: Neizvestnye i maloizvesnye stranitsy istorii*. Moskva. [in Russian].
14. Zinich, M. (2003). *Pokhishchennye sokrovishcha: vyvoz natsystami rossijskikh kulturnykh tsennostej*. Moskva: Izdat. tsentr In-ta ros. istorii RAN. [in Russian].

НАТАЛІЯ КАШЕВАРОВА

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
 відділ спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів,
 Інститут історії України НАН України
 (Київ, Україна), nataliya.kashevarova@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2426-0440>

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: ОПЕРАТИВНИЙ ШТАБ РОЗЕНБЕРГА ТА НЮРНБЕРЗЬКИЙ ПРОЦЕС

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати роль і значення документів Оперативного штабу райхслайтера А.Розенберга як джерел щодо його діяльності в окупованих країнах Європи, а саме на території передусім

Бельгії, Нідерландів, Північної Франції, частини СРСР, що були залучені різними сторонами під час Нюрнберзького процесу як документальні докази при розгляді злочинів щодо конфіскації та переміщення культурних цінностей (предметів мистецтва, інших різних музейних зібрань, бібліотечних та архівних колекцій). **Методологічні засади** дослідження ґрунтуються на принципах історизму, науковості, усебічності, було використано як загальноісторичні (насамперед історико-порівняльний, ретроспективний, проблемний), так і джерелознавчі методи дослідження. **Наукова новизна** полягає в тому, що охарактеризовано місце документів Оперативного штабу у загальному комплексі документальних доказів, залучених до Нюрнберзького процесу сторонами звинувачення як джерельної бази з висвітлення пограбування нацистами культурних цінностей на території країн, окупованих гітлерівською Німеччиною під час Другої світової війни. **Висновки.** У загальних рисах окреслено суть Нюрнберзького процесу, категорії злочинів, за якими відбувався судовий розгляд, а також побіжно охарактеризовано загальний масив документів, створений унаслідок діяльності Міжнародного трибуналу в Нюрнбергу. Особливу увагу приділено документам, що були пов'язані зі злочинами проти культури, під час підготовки до процесу їх було віднесено до статті злочинів, пов'язаних із завданням матеріальних збитків. Але злочини проти культури означають знищення, пошкодження чи переміщення не лише об'єктів культурної спадщини, наприклад окремих предметів мистецтва, музейних, архівних, бібліотечних зібрань тощо, а й духовної спадщини окупованих народів та їхньої історичної пам'яті. Тому стисло висвітлено загальний склад документів Оперативного штабу щодо втрат культурних цінностей, залучених до Нюрнберзького процесу, передусім звітів, донесень, листування, а також матеріали допитів свідків грабіжницької діяльності, серед яких були як співробітники згаданої інституції, так і різні нацистські державні, військові діячі. Встановлено, що документи Оперативного штабу було залучено до процесу в незначній кількості, в основному з боку західних союзників, і вони не відображали повністю грабіжницьку діяльність, а дані радянської сторони звинувачення щодо втрат культурних цінностей базувалися передусім на зведеній інформації про втрати з актів Надзвичайної державної комісії зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх співників, часто без указівки на конкретну структуру та без ідентифікації заподіяних збитків. Так, наприклад, до наслідків діяльності Оперативного штабу приписувалися втрати культурних цінностей, до яких ця інституція не була причетна. Крім того, з'ясовано, що роль інших нацистських структур та організацій, які займалися переміщенням, вивезенням, знищенням культурних цінностей, було представлено під час процесу в невеликому обсязі. Також окреслено перспективи подальших досліджень у сфері проблеми переміщених і втрачених культурних цінностей та архівного пошуку, перш за все нових документів в архівах інших нацистських організацій періоду війни, що дозволять розширити наукові уявлення щодо процесів, пов'язаних із питанням культурних цінностей під час Другої світової війни, та допомогти в пошуках втрачених предметів мистецтва, бібліотечних, архівних, музейних зібрань.

Ключові слова: Друга світова війна, Нюрнберзький процес, культурні цінності, Оперативного штаб Розенберга.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО



DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.01.155>

УДК: [930.2:929.73](477.8)«164»К.Вишневецький(093.4)

Олексій Вінниченко

кандидат історичних наук,
доцент кафедри давньої історії України та архівознавства,
Львівський національний університет ім. І.Франка
(Львів, Україна), o.vinnychenko@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6330-6918>

ЗАПОВІТ РУСЬКОГО ВОЄВОДИ КНЯЗЯ КОСТЯНТИНА ВИШНЕВЕЦЬКОГО (31 ТРАВНЯ 1641 р.): ОБСТАВИНИ УКЛАДЕННЯ І ВНУТРІШНЯ СТРУКТУРА

*Анотація. Метою дослідження є введення в науковий обіг та формальний аналіз останнього заповіту руського воеводи Костянтина Вишневецького (помер 1641 р.), представника відомого й заможного волинського князівського роду. Положення цього тестаменту спричинили скликання спеціальної сенаторської наради при королівському дворі, у результаті якої окремі передсмертні розпорядження князя було визнано протиправними. Це стало унікальним випадком у відносинах між українськими магнатами та монархом Речі Посполитої. Дотепер зміст останньої волі К.Вишневецького був відомий історикам лише в переказі, навіть існували припущення щодо фальсифікації заповіту, що й обумовлює наукову новизну його публікації. Застосування методики дипломатичного аналізу, що полягає в текстуальній деконструкції та виділенні типових для ранньомодерних тестаментів клаузул, дозволяє підтвердити автентичність заповіту К.Вишневецького. **Висновки.** Форма і внутрішня будова документа типові для тогочасних магнатських і шляхетських тестаментів, порядок диспозицій можна вважати взірцевим, натомість мотивація укладення князем акта останньої волі децю відрізнялася від спонук, характерних для тодішніх заповідачів. Хоча К.Вишневецький призначив кошти на погребування душі та визначив місце поховання свого тіла, загалом тестатор не проявив себе надміру побожною людиною, також не прагнув досконало впорядкувати свої майнові справи чи запобігти можливим конфліктам навколо його спадку. Вочевидь провідною метою фінальної волі старого князя, децю дезорієнтованого несподіваною смертю останнього сина, стало прагнення забезпечити майбутнє (добробут, майно, освіту, виховання) для внуків й онуків – своїх нащадків по чоловічих лініях. Утілення цього заповідач убачав у призначенні надійних опікунів для малолітніх Вишневецьких із числа кровних і посвоячених родичів, проте саме ця його тестаментова диспозиція,*

як показали події найближчих місяців, стала нереальною до виконання та навіть призвела до того, що підваженою виявилася правомірність самого заповіту.

Ключові слова: *ранньомодерний заповіт (тестамент), спадкування, передсмертні розпорядження, фунеральні практики, князівський рід Вишневецьких, ранньомодерна ментальність, релігійність, шляхта, шляхетський соціум, родинні зв'язки.*

На депутатському сеймику, що відбувся 13 вересня 1610 р., одним із депутатів від Волинського воеводства на чергову річну каденцію Коронного трибуналу було обрано князя Костянтина Вишневецького. Для нього це був уже не перший досвід виконання обов'язків трибунальського судді (вперше обирали депутатом на каденцію 1594/1595 р.)¹, тож він мав добре знати, що під час роботи Трибуналу йому доведеться не лише розглядати різноманітні судові суперечки, але й підписувати численні трибунальські декрети (вироки) та екстракти (виписи) з трибунальських книг, що їх видавали на прохання мешканців українських та інших воеводств Речі Посполитої. І справді, поміж іншими, 9 травня 1611 р. К.Вишневецький завірив своїм підписом випис із трибунальських книг Волинського воеводства декрету у справі про тестамент покійного князя Андрія Олександровича Буремського². Натомість навряд чи К.Вишневецький міг уявити, що мине три десятиліття³ й із трибунальських книг так само буде виданий екстракт, котрий міститиме вирок стосовно заповіту вже самого князя Костянтина... А оскільки книги Коронного трибуналу загинули, то саме завдяки цьому випису копія князівського тестаменту зберіглася до наших днів⁴.

Свій останній заповіт руський воєвода Костянтин Вишневецький уклав 31 травня 1641 р. у власному маєтку у Залозцях незадовго до смерті. Дотепер в історіографії побутувала й інша дата князівської кончини – 25 травня, її поява була спричинена повідомленням Альбрехта Станіслава Радзивілла, котрий занотував про смерть князів Вишневецьких у своєму щоденнику⁵. Однак уже І.Чаманська у своїй ґрунтовній монографії, присвяченій цьому

¹ Deputaci Trybunału Koronnego 1578–1794: Spis. – Cz.I: 1578–1620 / Oprac. H.Gmiterek. – Warszawa, 2017. – S.128, 225.

² Львівська національна наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України (далі – ЛННБ), відділ рукописів. – Ф.5. – Спр.4110. – Арк.17.

³ Ще раз князь Костянтин дав обрати себе суддею-депутатом до Коронного трибуналу від Волинського воеводства в 1636 р., коли йому вже перевалило за 70 років. Про те, що старий магнат таки їздив щонайменше на трибунальську сесію до Любліна і брав там участь у розгляді судових справ свідчить його підпис під декретом від 28 вересня 1637 р. (див.: Biblioteka Jagiellońska. – Zbiory Sekcji Rękopisów. – Sygn 6147 IV. – T.17. – K.87).

⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України). – Ф.9. – Оп.1. – Спр.394. – С.1720–1727. Історики віддавна знали про факт укладення князівського заповіту в 1641 р., однак з його змісту було відомо лише стосовно призначення опікуном Яреми Вишневецького, тож навіть виникла думка про фальшування або принаймні неправомірність тестаменту (див.: *Szajnocha K. Dwa lata dziejów naszych: 1646. 1648.* – Warszawa, 1900. – S.223–224; *Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651).* – Warszawa, 1933. – S.118; *Czamańska I. Wiśniowieccy: Monografia rodu.* – Poznań, 2007. – S.154).

⁵ *Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce / Przełożyli i oprac. A.Przyboś, R.Żelewski.* – T.2: 1637–1646. – Warszawa, 1980. – S.247.

роду, переконливо довела хибність такої дати, указавши, що князь мав померти 31 травня⁶. Дата укладення тестаменту остаточно підтверджує, що відхід його в інший світ не міг настати раніше останнього дня травня, і скоріше всього свою передсмертну волю К.Вишневецький оформив у письмовому вигляді безпосередньо перед кончиною.

На момент смерті князь Костянтин був уже дуже старим чоловіком (як на реалії XVII ст., недаремно А.С.Радзивілл назвав його «старцем»⁷), мав вік 77 років⁸, тож його смерть не могла бути неочікуваною. Однак події, що обумовили укладення заповіту та, імовірно, пришвидшили кінець князя, відбулися двома днями раніше. 29 травня⁹ у Львові помер середній син князя Костянтина – кам'янський староста Юрій (Єжи) Вишневецький. От його смерть у віці 24 років¹⁰ мала виявитися несподіваною та суттєво ускладнити ситуацію в родині Вишневецьких. Єжи був останнім із трьох синів князя Костянтина, адже інші двоє померли (так само передчасно в порівняно молодому віці) кількома роками раніше: старший Януш – у 1636 р., маючи 37 років, молодший Олександр – у 1639 р., маючи 21 рік¹¹.

Між Львовом і замком у Залозцях відстань навпростець становить близько 97 км, а проте князь Костянтин уже фактично через день довідався про смерть свого останнього сина та спадкоємця, тож вирішив невідкладно взятися за написання акта останньої волі. Причини такого поспіху були очевидними, адже будь-які тестаменти, укладені князем раніше (а з огляду на його старість це не видається малоімовірним)¹², зі смертю Єжи втрачали сенс. Перед тим природними спадкоємцями Костянтина мали стати його сини (а від 1639 р. – останній живий син), що навіть не потребувало з його боку спеціального обумовлення у вигляді заповіту. Але передчасна кончина всіх

⁶ Висновок дослідниці ґрунтувався на інформації з листа князя Яреми Вишневецького, написаному 2 червня 1641 р. з тих же Залозців (див.: *Czamańska I. Wiśniowieccy...* – S.154).

⁷ *Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce.* – T.2. – S.247.

⁸ Такий вік подав Каспер Несецький, указавши, що князь Костянтин народився в 1564 р. (див.: *Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Rycerstwa Polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Kleynotami, Naywyższymi Honorami, Heroicznym Męstwem y odwagą, wytworną Nauką a naupierwey Cnota, Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona, potomnym zaś wiekiem na zaszczyt y nieśmiertelną sławę pamiętnych w tej Ojczyźnie Synow podana przez X. Kaspra Niesieckiego Societatis Jesu.* – T.IV. – Lwów, 1743. – S.551; *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza.* – T.IX. – Lipsk, 1842. – S.359), однак без зазначення джерела інформації. Усім пізнішим дослідникам залишалося тільки дублювати цю дату, хоч щодо К.Вишневецького (зокрема стосовно дружин і дітей) інші відомості К.Несецького не відзначаються точністю, а сучасник останнього Юзеф Александр Яблоновський у своїх генеалогічних таблицях навів дещо інший вік князя Костянтина – 76 років (див.: *Tabulae Jablonovianae ex arboribus genealogicis familiarum slavicarum regni Poloniae etc.* – Norimbergae, 1748. – Tab.11).

⁹ Щодо дати кончини Є.Вишневецького так само немає однастайності у джерелах: згідно зі щоденником А.С.Радзивілла – 21 травня (див.: *Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce.* – T.2. – S.247), а згідно з листом Я.Вишневецького (див. прим.6) – 29 травня (див.: *Czamańska I. Wiśniowieccy...* – S.244).

¹⁰ *Czamańska I. Wiśniowieccy...* – S.244.

¹¹ *Ibid.* – S.232, 236, 248.

¹² Відомий заповіт К.Вишневецького, укладений ще 20 червня 1606 р. за його перебування в Москві під час самоті (див.: *Czamańska I. Wiśniowieccy...* – S.150–151; ЛННБ, відділ рукописів. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.1584 П. – Арк.137 зв.), однак цей тестамент не міг залишатися актуальним з огляду на надзвичайні обставини його укладення (князь тоді перебував у московському ув'язненні), пізніші шлюби тестатора й народження в нього кількох дітей.

трьох його дорослих синів докорінно змінила ситуацію: на спадок після смерті Костянтина могли претендувати його вдова, доньки і їхні чоловіки (зяті князя), внуки та дальші родичі. Очевидно про малолітніх дітей своїх покійних синів найперше й мав намір подбати старий князь, коли терміново укладав заповіт, прагнучи в такий спосіб забезпечити майнові права внуків і віддати їх до моменту повноліття під надійну опіку. Костянтин замолоду (після ранньої смерті батька) мав за опікунів над собою своїх стриїв та кузена, а впродовж свого довгого життя сам неодноразово здійснював опікунські обов'язки щодо своїх рідних (здебільшого з різних гілок роду Вишневецьких)¹³, тож повинен був добре знати, наскільки життєва доля та цілісність маєтностей його внуків, його нащадків по чоловічій лінії й фактично майбутнє роду Вишневецьких залежить від того, кого він призначить їхніми опікунами у своєму заповіті.

Тестамент К.Вишневецького має типову для ранньомодерних шляхетських заповітів будову, структурно складаючись з трьох частин, характерних для більшості тогочасних актів (ще від часів середньовіччя). Початковий протокол порівняно короткий, фактично обмежується одним (хоч і складним) реченням, що містить у собі елементи відразу кількох типових формул. Деякі з них прийнято відносити до основної частини актових документів, але для ранньомодерних тестаментів таке переміщення клаузул, як видається, не було чимось надзвичайним. Протокол у заповіті К.Вишневецького фактично складається з розлогої аренги, в якій обґрунтовано обов'язковість написання останньої волі, убудованої в неї інтитуляції та короткої промудрації («останню волю мою так диспоную»).

Тодішні аренги подавалися у формі філософсько-релігійних розмірковувань і часто конструювалися з фраз, запозичених із різноманітних творів. Тестамент К.Вишневецького у цьому відношенні не став винятком: початкова частина аренги (до інтитуляційної формули) – явне текстуальне запозичення, адже аналогічний (майже дослівно) фрагмент зауважуємо у промові, якою представники посольської ізби ще в передунійний період вітали короля на початку сейму 1563 р.¹⁴, хоч очевидно першоджерелом мав бути якийсь інший твір (скоріше за все латиномовний). У кінцевій частині аренги (вже після інтитуляції) йшлося про конкретні причини укладення князем документа, але й тут уміщено вислів «хто народиться, померти мусить» («kto się rodzi, umrzeć musi»), що є парафразом зі Святого Письма¹⁵.

¹³ Czamańska I. Wiśniowieccy... – S.147, 149.

¹⁴ «Oni mądrzy, stateczni a mężni Polacy, które przodkami swemi zowiemy, widząc wolą Bożą być taką, że tego Pan Bóg z człowieka potrzebuje, aby w bojaźni Jego żyjąc, w porządku wiek swój na świecie wykonał (курсив наш – О. В.), zdobywszy tak wielkiej szerokości ziemię zwolili sobie króla, któremu wszystkę onę wielkość kraju w dożywotny szafunek są poddali» (див.: Źródłopisma do Dziejów Unii Korony Polskiej i W. Księstwa Litewskiego / Drukiem ogłosił A.T.Działyński. – Cz.II. – Poznań, 1861. – Oddz.I. – S.4).

¹⁵ Друга книга Самуїлова (царів) 12:14: «котрий народиться тобі, конче помре» – «qui natus est tibi, morte morietur» (див.: Biblia Sacra vvlgatae editionis. – Romae, 1592. – P.266).

Проте важливішими у цій частині аренги стали спонуки, що названі тестатором як причини укладення акта останньої волі: старість, неминучість смерті, прагнення залишити в доброму порядку свій «дім». В останньому випадку, поза сумнівами, малася на увазі не тільки власне домівка, а й родина, що, як уже згадувалося, явно свідчило про прагнення заповідача забезпечити становище та майбутнє роду Вишневецьких. Натомість згадка лише про старість (але не про хворобу) корелюється зі вміщеною тут же волонтарною клаузулою, якою князь Костянтин ствердив, що взявся за укладення тестаменту «здоровий будучи тілом і розумом». Вставку цієї клаузули не слід уважати суто формальністю, обов'язковою для актів останньої волі, адже К.Вишневецький не вважав за потрібне, наприклад, додати, що уклав заповіт із доброї волі й без будь-якого намовляння та примусу, хоч і такі уточнення були властивими для тодішніх тестаментів. Тож можна констатувати, що смерть князя Костянтина не стала результатом тривалої хвороби, а була наглою (наприклад у результаті інсульту чи інфаркту), дійсно спричиненою звісткою про кончину сина, як про це і стверджували сучасники¹⁶.

У лаконічній інтитуляції, яку тестатор вжив для означення самого себе та яка ідентична його підпису під заповітом, привертають увагу два нюанси. По-перше, заповідач назвав себе «Костянтин князь Вишневецький» (а не «князь Костянтин Вишневецький»), що виразно вказує на архаїчне трактування свого князівського титулу (як справжнього господаря-«князя» своїх родових володінь, «князя на Вишнівці»¹⁷), властиве для представників волинських князівських родів¹⁸. Водночас князь не став у тестаменті називатися «Корибутом» (чи «Корибутовичем»), хоча йому не була геть невластивою¹⁹ традиція цього родового іменування (одночасно й назва родового герба), що вказувало на походження роду від князя Дмитра-Корибута (сина великого князя литовського Ольгерда) та «руських князів»²⁰. По-друге, указуючи уряд, який він займав, К.Вишневецький назвав себе «воєводою руських земель». Таке формулювання не свідчило, як може видатися, про якісь претензії князя на зверхність над річпосполитською «Руссю», ішлося лише про посідання ним уряду руського воєводи, очільника Руського воєводства та, відповідно, земель у його складі. Це була друга сенаторська посада, що її займав

¹⁶ Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Т.2. – S.247. У своїй похоронній промові Якуб Собеський зазначив, що князь Костянтин свого сина «третього смерть перед своєю смертю кілька годин оплакував» (див.: Biblioteka Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich we Wrocławiu, oddział rękopisów. – Sygn.400. – S.268).

¹⁷ Від батька князь Костянтин успадкував третю частину міста й замку Старий Вишневець (див.: Czamańska I. Wiśniowiec... – S.147).

¹⁸ Див., напр., аналогічне іменування себе князями Острозькими у своїх тестаментх: Демченко Л., Тесленко І. Тестаменти князів Острозьких XVI ст. // Острозька давнина. – Вип.3. – Острог, 2014. – С.269; Іх же. Тестаменти князів Острозьких першої чверті XVII ст. // Там само. – Вип.4. – Острог, 2015. – С.166, 175.

¹⁹ Як видається, до іменування «Корибут» К.Вишневецький удавався, коли його автограф мав репрезентативне значення (див., напр., власноручні підписи князя та його рідних у книзі церковного братства: Czamańska I. Wiśniowiec... – S.152), натомість у приватних листах підписувався так само лаконічно («Костянтин князь Вишневецький»), як і у своєму тестаменті (див.: Яковенко Н. Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. – К., 2012. – С.336).

²⁰ Яковенко Н. Дзеркала ідентичності... – С.178–180, 324–336 та ін.

К.Вишневецький: спершу в 1636–1638 рр. він був белзьким воєводою²¹, а у січні 1638 р. отримав номінацію на уряд руського воєводи²². Його попередники на цій посаді, виставляючи документи, так само вживали інтитуляційну формулу «воєвода руських земель»²³.

Основну частину (контекст) тестаменту (та, водночас, понад 80% його тексту загалом) майже повністю зайняла розлога диспозиція, в якій переказано останню волю заповідача. Розпорядження на випадок своєї смерті К.Вишневецький виклав чітко й послідовно, що в тестаментовій диспозиції проявилось у вигляді логічної схеми (зрештою властивої для багатьох ранньомодерних заповітів²⁴) прагматичних указівок, позбавлених абстрактних розважань чи наративів:

- передача душі в руки Бога;
- поховання тіла;
- леґація на костел;
- забезпечення «доживоття» й посагу останньої дружини;
- підтвердження земельних держань та грошові винагороди слугам;
- виконання доньками контрактів, укладених з їхніми чоловіками;
- призначення внукам і внучкам опікунів (водночас виконавців заповіту);
- надання грошової суми для невістки;
- відказування всього рухомого майна внукам;
- реєстрація та зберігання рухомого майна до повноліття внуків;
- виплата всіх грошових записів і боргів;
- обов'язок слуг до подальшої служби;
- прохання до ексекторів виконати останню волю.

Привертає увагу відсутність у тестаменті санкційної клаузули, яка передбачала б покарання для тих, хто наважиться порушити останню волю заповідача, і яка була характерною для багатьох ранньомодерних заповітів²⁵. К.Вишневецький не став, як це часто робили тогочасні шляхтичі-тестатори, погрожувати Страшним Судом своїм рідним та ексекторам, лише просив останніх в усьому виконати його передсмертну волю. Це прикінцеве в диспозиції прохання було вміщено відразу після повторної вказівки про «уконтентування» й «сатисфакцію» для комірників та слуг і стало єдиним випадком, коли тестатор порушив послідовність викладення своїх розпоряджень, повернувшись до сказаного раніше (зрештою на цьому завершивши своє

²¹ Urządnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII w.: Spisy / Oprac. H.Gmiterek, R.Szczygieł. – Kórnik, 1992. – S.72, 275.

²² Urządnicy województwa ruskiego XIV–XVIII w. (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka): Spisy / Oprac. K.Przyboś. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987. – S.162, 404.

²³ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. – T.XX. – Lwów, 1909. – №1, 6, 39, 74, 81, 102, 104, 111–112, 117, 127, 138, 152, 188.

²⁴ Вінниченко О. Формуляр шляхетського заповіту першої половини XVIII ст. (спроба дипломатичного аналізу) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип.ХІ/ХІІ. – Дрогобич, 2008. – С.536–540.

²⁵ Там само. – С.542.

волевиявлення). Немає також якої-небудь формули умови, що передбачала б можливість скасування заповіту чи окремих його положень за якихось обставин²⁶: очевидно тестатор усвідомлював неминучість смерті та остаточний характер документа. Водночас згадана чіткість і структурованість диспозиційної частини заповіту може свідчити як про завчасну його підготовку, так і про те, що К.Вишневецький до самої смерті справді зберігав притаманну йому за життя ясність розуму.

Завершувала основну частину (контекст) князівського заповіту формула корборації, в якій тестатор окреслював спосіб завірення документа: К.Вишневецький власноручно підписався за присутності п'ятьох свідків – двох духовних і трьох світських осіб. Хоч, власне, свідками їх і не було названо, однак саме такою мала бути їхня функція: їх спеціально закликали для завірення тестаменту (недарма один зі свідків підписався як «особисто запрошений»). По суті підписанти мали засвідчити сам факт написання акта останньої волі та підписання його заповідачем, а у зміст документа їх могли й не посвячувати²⁷. Недаремно князь не став запрошувати, як це робили деякі ранньомодерні тестатори, впливових і «гідних» свідків, здатних своїм авторитетом гарантувати незаперечність волевиявлення заповідача, натомість «ужив» осіб, котрі вочевидь належали до його близького оточення – свого сповідника, місцевого пробоща (а священик костелу у Залозцях, що фактично відігравав роль придворного храму та усипальниці Вишневецьких, так само мав бути тісно пов'язаний із князем Костянтином) і трьох шляхтичів. Із-поміж останніх Адама Клуцького та Яна Бжуховського князь у самому заповіті назвав «моїми приятелями» та просив долучитися до посмертної реєстрації свого нерухомого майна, тож вони радше належали до числа близьких до нього осіб, аніж закликаних ззовні принагідних панів. Водночас такий добір свідків можна пояснити не лише впевненістю князя, що його остання воля не буде піддана сумніву, але й прагненням якомога швидше укласти заповіт, не чекаючи на прибуття «вельможних» свідків. Напевно через ту саму впевненість заповідача в непорушності його тестаментових розпоряджень у корборацію не було внесено вимогу щодо роборації чи облятування заповіту в актах якого-небудь гродського уряду²⁸.

²⁶ Там само. – С.543.

²⁷ *Вінниченко О.* Засвідчення і свідки шляхетських тестаментів першої половини XVIII ст. (за матеріалами Львівського гродського суду) // *Український історичний журнал.* – 2008. – №5. – С.73, 82.

²⁸ В адміністративному відношенні місто Залозці належало до Львівського повіту Руського воеводства (хоч і розміщувалося під самим його кордоном із Кременецьким повітом сусіднього Волинського воеводства), тож юрисдикційно підпорядковувалося Львівському гродському суду/уряду. Недаремно саме тут 5 липня 1632 р. «чесні» Левко Сало і Лаврис Стадник, піддані з міста Залозці (як записали канцеляристи, дідичної власності черкаського старости Костянтина Корибута Вишневецького), склали «тілесну» присягу щодо пожеж на передмісті, де попереднього року вночі з понеділка на вівторок перед святом Вознесіння Богородиці (11/12 серпня 1631 р.) згоріли 65 будинків, за три тижні – ще 2 доми, а у суботу перед Зеленими Святами вже поточного року (29 травня 1632 р.) вигоріло 43 будинки (див.: ЦДАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.383. – С.2909–2910). Зрештою й у самому тестаменті князь Костянтин згадав, що акт доживоття для своєї останньої дружини свого часу затвердив саме «перед львівськими гродськими актами». Проте волинське походження заповідача, чий родовий маєток – місто Вишнівець (центр чималої частини його володінь) – знаходився у Кременецькому повіті (до 30 км на північний схід від Залозців), не менш імовірним робило подачу його заповіту до одного з «гідних» волинських гродів. Тим більше, що відстань від Залозців до Львова була вдвічі більшою, ніж до Кременця, де діяв замковий

Есхатокол (заклучна частина) князівського заповіту обмежувався типовою датацією та експонентсько-тестаційною субскрипцією. Перша з цих клаузул максимально проста, просторову локалізацію тут наведено лаконічно: поза традиційним «Діялося...» («Działo sie...»), що є калькою з латинського «Actum», указано лише назву населеного пункту («в Залозцях»), без уточнення, де саме відбувалося написання тестаменту – на замку або в палаці (чи навіть в їх конкретному приміщенні?). Час укладення заповіту в його датації подано за григоріанським календарем, тобто зі вказівкою року, місяця та дня, причому зі словесним (не цифровим) їх окресленням. У канцеляріях XVII ст., як і в тогочасних церковних інституціях, для позначення дат зазвичай використовували літургійний календар (із прив'язкою до церковних свят і днів тижня²⁹), тож таке датування заповіту К.Вишневецького, хоч і з зазначенням «року Божого», непрямо свідчить, що до його написання не були безпосередньо залучені ані професійні канцеляристи, ані духовні особи.

Субскрипція містила автограф тестатора, далі відповідно до його заповіді в коробораційній формулі йшли підписи п'яти присутніх при укладенні заповіту свідків. Порядок, в якому вони підписувалися, відрізнявся від їх переліку в короборації (далі в дужках подано номер за порядком їх поіменування у цій клаузулі), оскільки першими підписалися світські особи й уже після них духовні: шляхтичі А.Клунський (3), Ян Турський (5), Я.Бжуховський (4), сповідник Францішек Глошковський (1), ксьондз Ян Черанович (2). Такий порядок підписів може бути й випадковим, а може відображати неформальну ієрархію наближеності свідків до князя Костянтина та/або ступінь їх активності під час укладення заповіту.

Подібно як і сам тестатор, четверо з п'яти свідків додали до свого автографа відповідну фразу (в латинському варіанті «manu propria» або польськомовний відповідник – «reka swa»), що свідчила про власноручність підпису. Лише у випадку Я.Черановича бракує такого уточнення, однак немає підстав уважати, що він не особисто підписався під князівським тестаментом (ще більш не ймовірна можливість неписьменності пробоща). Якщо князь Костянтин у своєму автографі вказав уряд, який він посідав, то трое шляхтичів-свідків нічого не зазначили про свої посади, отже їх не займали. Це знову ж таки підтверджує, що йшлося не про публічних осіб, а про сусідів чи навіть придворних, чия життєвою кар'єрою стала служба при князях Вишневецьких. Натомість обоє

суд для місцевого повіту й де тоді урядовав Петро Данилович (одружений із його троюрідною племінницею), а перед тим дев'ять років старостував його син Януш Вишневецький (див.: *Czarnańska I. Wiśniowiec...* – S.144–145, 234; *Urzednicy wołyńscy XIV–XVIII w.:* Spisy / Oprac. M.Wolski. – Kórnik, 2007. – S.63, 160, 184). Однак напевно жодної облятації так і не відбулося, адже навряд чи під час трибунальського засідання у жовтні 1643 р. «уроджений» Лукаш Висоцький, пленіпотент Яреми Вишневецького (як позваної сторони), став пред'являти оригінальний документ (див.: ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.394. – С.1716, 1727), якби мав на руках його завірену копію у формі витягу з гродських актів. Показово, що перший заповіт князя Костянтина (1606 р.) в родинному архіві Вишневецьких відклався саме у вигляді екстракту з Кременецького гроду від 11 листопада 1607 р. (див.: ЛННБ, відділ рукописів. – Ф.91. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.235 зв. [с.464]).

²⁹ За літургійним римо-католицьким календарем 31 травня 1641 р. було б окреслене як «п'ятниця назавтра після свята Найсвятішого Тіла Христового» («feria sexta in crastino festi Sacratissimi Corporis Christi»). Принаймні саме так позначали цей день в актах канцеляристи Львівського гроду (див.: ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.392. – С.585).

духовних, які засвідчили князівський тестамент, до своїх підписів уважали за потрібне додати не тільки означення власних функцій (відповідно, сповідник та залозецький пробош), але й церковний статус – «брат» («frater») і «ксьондз» («ksiądz»). У випадку Ф.Ґлошковського це вказувало на належність до одного з римо-католицьких чернечих орденів, утім невідомо, до якого саме³⁰.

Як уже зазначалося, А.Клунський, чий підпис стояв першим після автографа тестатора, іменував себе як «особисто запрошений печатник». Тобто свою участь у завіренні заповіту він убачав найперше у прикладенні особистої печатки, хоча короборація не передбачала, що свідки мали, поряд із підписанням, ще й скріпити документ своїми печатками – попри те, що така практика щодо ранньомодерних тестаментів була загальноприйнятою. Справді, при копіюванні заповіту до трибунальського декрету між датацією та субскрипцією було вміщено інформацію про наявність в оригінальному документі чотирьох печаток («Locus sigillorum quatuor»), без уточнення кому вони належали. Оскільки ж оригінал невідомий, то можна лише припускати, що окрім А.Клунського свої печатки до тестаменту приклали сам заповідач і двоє інших світських свідків-шляхтичів.

Загалом у внутрішній структурі заповіту К.Вишневецького привертає увагу мінімальна присутність релігійних компонентів: початкова інвокація та прикінцева апрекація відсутні взагалі; як уже зазначалось, арента має радше прагматичний характер і тестатор не апелював до Страшного Суду; зрештою розпорядження князя щодо душі, хоч уміщені на початку контексту, проте є порівняно короткими (разом із фунеральними вказівками становлять приблизно п'яту частину диспозиції). Що найголовніше, у заповіті бракує специфічної формули «визнання віри» («confiteor»), властивої саме ранньомодерним тестантам³¹: нею тестатори декларували свою релігійну належність, що з огляду на тодішню конфесіалізацію й дисциплінування вірних різних християнських конфесій мало суттєве значення для їх власної світоглядної самоідентифікації. Особливо важливим це було для осіб, котрі вдалися до релігійної конверсії та змінили своє віровизнання, а саме до таких належав і К.Вишневецький, котрий перейшов із православ'я на католицизм ще близько 1595 р. (після цього всі його наступні дружини й діти належали до католицького обряду)³². Натомість у його заповіті релігійна складова хоч і наявна, проте виглядає другорядною, помітно поступаючись сімейно-маєтковим справам, що робить останню волю князя не стільки духовним, скільки правовим і майновим актом. Це може свідчити або про прагматичне ставлення до віри, властиве К.Вишневецькому впродовж усього життя, або про певну душевну зневіру, спричинену поважним віком князя та смертю всіх його синів.

³⁰ Оскільки авторами похоронних промов на смерть старшого сина К.Вишневецького були монахи-бернардинці (див.: Яковенко Н. Дзеркала ідентичності... – С.328; *Czarliński B., Giżycki S. Książę Janusz Wiśniowiecki (1598–1636) w lubelskich kazaniach pogrzebowych / Wprowadz. i oprac. M.Kuran.* – Lublin, 2007. – S.8–9), то можна припускати, що і його сповідник належав до братів Бернардинського ордену.

³¹ *Вінниченко О.* «Своя смерть»: річесполитський шляхтич перед обличчям вічності (за ранньомодерними тестантами) // *Повсякдення ранньомодерної України: Історичні студії в 2 т.* – Т.2: Світ речей і повсякденних уявлень. – К., 2013. – С.286–287.

³² *Яковенко Н.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.77–78.

Навіть побіжний огляд заповіту К.Вишневецького унаочнює його функціональну відмінність від ранньомодерних актів останньої волі. Тобто його форма і внутрішня будова були типовими для тогочасних маїнатських і шляхетських тестаментів, порядок тестаментових диспозицій можна вважати взірцевим, натомість після його прочитання мимоволі виникає питання: яку мету переслідував князь Костянтин, укладаючи такий заповіт? Тодішні тестаменти за своєю суттю були духовними або матеріально-правовими актами, а здебільшого поєднували ті й ті риси. Відповідно річпосполитські шляхтичі-заповідачі в писемному вигляді оформлювали свою останню волю задля порятунку душі чи/або заради впорядкування матеріальних справ, найперше в межах сім'ї. У випадку К.Вишневецького, наскільки можна судити зі змісту його заповіту, жодна з цих цілей не стала превалуючою метою написання документа.

Тестатори прагнули актом останньої волі забезпечити порятунок своєї душі (також душ своїх рідних), для цього призначали численні духовні леґації, записуючи чималу частину власного майна для церкви, конкретних храмів, монастирів або священників на задушні молитви. Так учинив і К.Вишневецький, однак його фундація склала у грошовому відношенні незначну (якщо не сказати мізерну) частку від усього спадку, зрештою кошти було призначено лише одному костелу, фактично «домашньому», котрий водночас виконував роль родової усипальниці. Не став старий князь і детально розписувати свій похорон чи визначати конкретну квоту на фунеральні витрати, обмежившись загальною вказівкою провести погребіння без зайвої помпи. Показовим нюансом, який репрезентував ставлення його до порятунку власної душі, був брак у заповіті прохання до рідних і близьких пробачити йому провини, чим характеризувалися передсмертні розпорядження багатьох тодішніх заповідачів. Натомість він зобов'язав виплатити свої та свого сина борги й подбав про винагороду/компенсацію для слуг, що, однак, можна трактувати радше як прояв його схильності до виконання зобов'язань, аніж у контексті релігійності (такі вибачення та погашення боргів були покликані зняти з душі помираючого будь-які обтяження перед Страшним Судом). Загалом у заповіті старий князь не проявив себе надміру побожною людиною.

Не прагнув К.Вишневецький упорядкувати і свої майнові справи: у заповіті не перелічено всіх маєтностей, тоді як рухоме майно й заборгованості тестатора окреслено загальною, а про борги йому взагалі не згадано (можливо їх дійсно не було). Водночас своїми майновими розпорядженнями князь Костянтин не намагався (хоча саме заради цього деякі шляхтичі й уклали заповіти) запобігти можливим суперечкам і конфліктам серед рідних після його смерті: у тестаменті не було запропоновано, в який спосіб мали поділити спадок його спадкоємці (найперше внуки). Фактично матеріальні диспозиції почасти звелися до підтвердження правових чинностей, котрі й без того мали документальне оформлення (пожиттєві права для вдови й невістки, контракти із зятями), а самим заповітом конкретно було впроваджено такі нові надання (100 тис. злотих для тієї ж невістки, посесії і гроші для слуг та

нерухоме майно для внуків), що жодне з них осібно не можна вважати за визначальну спонуку до укладення тестаменту.

Таким чином, слід гадати, що провідною метою останньої волі старого князя, дещо дезорієнтованого несподіваною смертю останнього сина, стало прагнення забезпечити майбутнє (добробут, майно, освіту, виховання) для внуків та онучок – своїх нащадків по чоловічих лініях. Утілення цього заповідач убачав у призначенні надійних опікунів для малолітніх Вишневецьких із числа своїх кровних і посвоячених родичів, проте саме ця його тестаментова диспозиція, як покажуть уже події найближчих місяців, стала нереальною до виконання й навіть призвела до того, що підваженою виявилася правомірність самого заповіту.

При публікації документа збережено оригінальне написання слів, лише модернізовано пунктуацію, уніфіковано вживання великої та малої літер, текст розбито на абзаци. У квадратних дужках подано скорочені, пошкоджені й реконструйовані фрагменти.

1641 р., травня 31. Залозці.

Заповіт руського воєводи князя Костянтина Вишневецького

Wiedząc wolą Bożą być takową, iż tego po każdym człowieku potrzebuie, aby w boiazni iego żyjąc w porządku wiek swój skonczył, przeto ia, Constanti xiąże Wiszniowieckie, woiewoda ziem ruskich, poczuwaiąc sie w starości a rachuiąc sie z powinnością moią, że kto sie rodzi, vmrzeć musi, chcąc tedý dom moý w porządku dobrým po smierci swej zostawic, ten testament zdrowý będąc na ciele ý vmýsle, ý z dobrým wzýwaniem on pisząc, ostatnią wolą moie tak disponuie.

Naprzod dusze moie w ręce Panu Bogu moiemu oddawam, prosząc Maiestatu iego Świętego, aby mie nie karał według zasług ý postępów // (1721) moich, ale miłosierdzie swe Święte raczył miec nade mną.

Ciało moie grzeszne w kosciele założieckim w sklepie, gdzie małzonka moia Orszula z Wielkich Kunczyc Mniszkowna leży, zadnych pomp tego mizernego swiata ý ceremoniey, zwłaszcza katafalkow, nie zazýwaiąc, krom zwyklych starodawnych obrzędów koscielnych, w trumnie czarnym falendiszem obiwszy, pochowane być ma.

A iz by sie chwala Boza pomnazala, za dusze moie ý za dusze małzonek moich, także ý dziatki zmarlych, Curs Naswiezszeý Panny aby na kazdy dzien byl odprawowany w kosciele założieckim, tedý do pierwszego funduszu nieboszczyka pana Kamienieckiego vczynionego daie ý tym testamentem leguie szęć tysięcy złotych polskich gotowych, ktore w skarbcu są. Ta summa tedý ma być dana na wyderkaf, z ktorey prouisia na xięzą trzech isc ma, ý na muzykow, to iest organiste ý dwoch skrzypkow. Ten Curs iednak ma być odprawowany sprawiedliwie, czego successorowie moi doglądać maia. Do tego

mszÿ dwie zalobne na kazdÿ tÿdzien spiewane za dusze tak moie, iako ÿ małzonek ÿ dziatek mo// (1722)ich odprawowane bÿdz maiȧ a do tego xiadz proboszcz wedlug dawnego zwyczaiu nabozenstwo odprawowac ma. Kosciol zaczetÿ a niedomurowanÿ successorowie domurowac maiȧ, do ktorego tÿsiaz zlotÿch leguie.

Rosporzadzaiac dom moÿ malzonce moieÿ mileÿ Krÿstÿnie z Komorowa xięznie Wiszniowieckieÿ, woiewodzineÿ ruskieÿ, prawo dozÿwotnie ÿ oprawe przed aktami grodzkimi lwowskiemi zeznane in toto approbuie.

Sługom moim, ktorÿchem doznał cnotÿ, wiarÿ ÿ szczerości, to leguie ÿ rozporzadzam. Panu Wierzbiekiemu dozÿwocie na wsi Podberescach zapisuie. Panu Pawłowskiemu Florianowi na wsi Fedorkach. Dambrowskiemu Prokopowi na teÿ maiėtnosci, co teraz trzÿma. Panu Andrzeiowi Dobrzanskiemu na Bokiowne. Panu Janowi Zaborowskiemu na Hnidawie. Marcinowi Chlapowskiemu, Grzegorzowi Badowskiemu, Krzÿsztophowi Piaseckiemu, Woÿciechowi Trawinskiemu na wsiach Białyhgłowach, Nieterpincach ÿ Trzinciu dozÿwocie zapisuie ÿ wedlug zasług ich, abÿ proportionaliter executor testamentu te maiėtności ÿ gruntÿ tak w gaiach, stawach międy nimi pomiarkował. // (1723) Panu Piotrowi Bockowi, panu Piotrowi Lekarskiemu, panu Mikołaiowi Stolskiemu po zlotÿch polskich piaciuset leguie. Grÿgrowi Woÿtowi ÿ Marcinowi Rozanskiemu, iako daninÿ ode mnie trzÿmaiȧ, tÿm testamentem dozÿwocie onÿm zapisuie. Komornikom wszystkim moim za zasługi ich słuszna nagroda ÿ vkontentowanie oddana bÿdz ma, prosze. Panią Skubiedziną przÿ dozÿwociu na wsi Krzÿwczÿcach zachowuie. Pokoiowych ÿ inszeÿ wszÿstkieÿ rozneÿ czeladzi, białyhgłow, robotnic wedlug zasług ich ma bÿdz popłacona.

Corki moie, Helene Warszÿcka, woiewodzina mazowiecka, Theophile Szÿszkowska, kasztellanową woÿnicką, te maiȧ wÿrok vczÿnić wedlug contractow od malzonkow ich ze mną spisanÿch.

Wnuczęta moie, Dmitra ÿ Constantego, Anne ÿ Barbare, Constantią wprzod Panu Bogu w sieroctwie ich poruczam, a miłosciwie vpraszam ich m[oš]ciow, ktorÿchem miłosci za ųywota doznał, ÿ teraz po smierci mam nadzieie po łasce ich m[oš]ciow, jasnie wielmoznego jego m[oš]ci pana Jakuba Sobieskiego³³, woiewode bełskiego, xiążęcia jego m[oš]ci Hieremia Wiszniowieckiego, jasnie wielmoznego jego m[oš]ci pana Piotra Szÿszkowskiego, kasztellana woÿnickiego, sÿna mego milego, executorow // (1724) tego testamentu ÿ ostatnieÿ woli moieÿ naznaczam, abÿ ich mość radą zdrową ÿ pomocą we wszÿstkim tÿm sirotom pozostałÿm bÿli, ÿ ku dobremu tÿch sierot, ÿ wÿchowaniu, czwiczeniu staranie swe czÿnili.

Acz xięzna jeÿ mość Euphrosina s Tarnowa xięzna Wiszniowiecka, sÿnowa moia miła, zostaiac po małzunku z wnuczęciem moim a coreczką zmarłego sÿna mego, tedÿ maiȧ osobliwÿ wzgląd na one, summe sto tÿsiecÿ zlotÿch polskich na dobrach moich dziedzicznÿch Czarnÿm Ostrowie ÿ wsiach, do niego nalezających, oneÿ zapisuie, tudzisz ÿ dozÿwocie na tÿch dobrach, ktore za ųywota nieboszczyk mał ieÿ a sÿn moÿ Jerzÿ, starosta kamionacki, trzÿmał, zachowawszÿ wcale possessorow, ktorzÿ trzÿmaiȧ wsi około Czarnego Ostrowa ode mnie, abÿ wedlug praw swoich kazdÿ w pokoju zostawał, ktorÿch sÿnowa moia krzÿwdzić nie ma.

Rzeczÿ moie wszÿstkie ruchowe, iako zloto, srebro, tak stołowe, iako ÿ insze, kleÿnotÿ, szatÿ, obicia iedwabne ÿ kobierce, konie, stada, bÿdła tak rogate, iako ÿ nierogate, armate

³³ Прізвище «Sobieskiego» в тексті писар пропустив, тому поставив значок # і дописав із ним прізвище внизу сторінки під останнім рядком.

ÿ wszystkim sprzęt tak domowÿ, iako ÿ woienÿ generaliter wnuczëtom // (1725) moim po zmarlÿch sÿnach moich, to iest xiażëciu Januszu, koniuszÿm koronnÿm, Dmitrowi ÿ Constantemu pozostalÿm totaliter leguie ÿ tÿm testamentem moim daie ÿ daruie.

Corkÿ a wnuczëta moie nie maia nic do tÿch rzeczÿ ruchomÿch, ktore to rzeczÿ przez sług moich, to iest pana Jana Kazimierza Wierzbickiego, pana Floriana Pawłowskiego, pana Piotra Lekarskiego, pana Piotra Boczka, pana Woÿciecha Trawinskiego, ÿ przÿjaciol moich jego m[os]ci pana Adama Klunskiego, jego m[os]ci pana Jana Brzuchowskiego, ktorÿch vpraszam, abÿ spisane na regestrze ÿ rëkami ich podpisane, tÿmze opiekunom pokazać maia ÿ abÿ wcale zostawali do rozrostu lat wnuczãt moich Constantego ÿ Dmitra ich m[os]ciow panow opiekunow vpraszam. A co bÿ miał mol zieść z tÿch rzeczÿ, tedÿ one sprzedac, lubo sługom wedlug zaslug ich rozdac, co na vważenie ich m[os]ciow daie, a kto ma od tÿch rzeczÿ moich klucze ÿ registra, abÿ wcale ÿ wiernie oddali.

Summÿ wszystkim przeze mnie w listach, takze dlugi, tak na zapisÿ, iako ÿ recognitie ÿ listÿ tak moie, iako ÿ sÿna mego xiażëcia Jerzego // (1726) zmarlego wzięte, ile sie realnie pokaza, bez zadnÿch zawodow ich mość panowie executorowie, ktorÿch vpraszam, abÿ płacili.

Acz ciężarÿ prawne tak moie, iako ÿ wnuczãt moich, abÿ ich mość panowie executorowie, ktorÿch vpraszam, abÿ vprãtali, ÿ dlugi z prouentow, z mairności moich wziętÿch, znosili ÿ vprãtali ÿ ku najlepszemu dobremu tÿch sierot przÿwodzili.

A ci słudÿ, ktorÿmem dozÿwocie vczynil, powinni będac kazdÿ z nich wedlug vocatieÿ sweÿ służyć, takze komornikom, ktorÿ dawnieÿ słuza, vkontentowanie bÿdz ma, ÿ tÿm wszystkim satisfactia vczynic, iz ich mość panowie executorowie maia, vpraszaiac ÿ powtore tÿchze ich mościow panow executorow, abÿ te ostatnia wole moie wÿkonali ÿ we wszystkim dosÿc vczynili.

Ktorÿ to testament rëką moia własna podpisawszÿ przÿ bÿtności moieÿ³⁴ jego m[os]ci xiezdza Franciszka Gloszkowskiego ÿ xiezdza Jana Czeranowicza, proboszcza zalozieckiego, tak spowiednika, ÿ przÿ bÿtności ich mosciow, jego m[os]ci pana Adama Klunskiego ÿ pana Jana Brzuchowskiego ÿ pana // (1727) Jana Turskiego, ktorÿchem vÿzl, abÿ sie na tÿm testamencie ostatnieÿ woli meÿ podpisali.

Działo sie w Załoscach roku Panskiego tÿsiac szescset czterdziestego pierwszego miesiaca maia trzÿdziestego pierwszego dnia.

Locus sigillorum quatuor.

Constanti xiaże Wiszniowieckie, woiewoda ziem ruskich, rëką swã.

Oczewisto prosonÿ pieczëtarz Adam Klunskÿ, m[anu] pr[opri]ae.

Jan Turskÿ, rëką swã.

Jan Brzuchowskÿ z Brzuchowa, m[anu] pr[opri]ae.

Frater Franciscus Gloszkowskÿ, confessarius, m[anu] pr[opri]ae.

Xiazd Jan Czeranowicz, proboszcz zalozieckÿ.

*Центральний державний історичний архів України,
м. Львів. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.394. – С.1720–1727.*

Копія, уписана у трибунальський декрет від 22 жовтня 1643 р.

³⁴ Слово «моіеÿ» тут зайве, очевидно дописано випадково.

Переклад

Відаючи Божу волю бути такою, що того по кожній людині потребує, аби в боязні його живучи, у порядку свій вік скінчив, тому я, Костянтин князь Вишневецький, воевода руських земель, почуваючись у старості та рахуючись із моїм обов'язком, що хто народиться, померти мусить, бажаючи тоді мій дім у доброму порядку після своєї смерті залишити, цей тестамент, здоровий будучи тілом і розумом, і з добрим ужитком його пишучи, мою останню волю так диспоную.

Насамперед мою душу в руки Пану Богу моему відаю, прохаючи його Святий Маєстат, щоб мене не карав відповідно до моїх заслуг і поступків, але своє Святе милосердя зволив мати наді мною.

Мое грішне тіло у залозецькому костелі у склепі, де моя дружина Оршула з Великих Кунчиць Мнишківна лежить, жодних помп цього мізерного світу та церемоній, особливо катафалків, не застосовуючи, крім звичайних стародавніх церковних обрядів, у труні, оббивши [її] чорним фалендишем, поховане бути має.

А щоби Божа хвала примножувалась, за душу мою і за душі моїх дружин, також і померлих діток, Курс Найсвятішої Панни аби кожного дня був відправляний у залозецькому костелі, тоді до першої фундації покійника пана Каменецького вчиненої даю їм цим тестаментом легую шість тисяч польських злотих готівкових, котрі у скарбниці є. Та сума тоді має бути передана на видеркаф, з якої відсотки на трьох священиків мають іти, і на музик, тобто органіста і двох скрипалів. Той Курс однак має бути відправляний справедливо, чого мої спадкоємці доглядати повинні. До того дві жалобні меси кожного тижня співані за душі як мою, так і моїх дружин і дітей відправляні бути мають, а для того ксьондз-пробоц згідно з давнім звичаєм богослужіння відправляти має. Костел розпочатий і недобудований спадкоємці домурувати мають, на який тисячу злотих легую.

Розпоряджаючи мій дім моїй милій дружині Кристині з Коморова княгині Вишневецькій, руській воеводині, пожиттєве право й оправу, визнані перед львівськими ґродськими актами, в усьому апробую.

Моїм слугам, яких пізнав чесноти, віру і щирість, то легую та розпоряджаюсь. Панові Вежбіцькому доживоття на селі Підберезцях записую. Панові Павловському Флоріанові на селі Федірках. Домбровському Прокопові на тій маєтності, що тепер тримає. Пану Анджеєві Добжанському на Бокіївні. Пану Янові Заборовському на Гнідаві. Марцинові Хлаповському, Ѓжегожеві Бадовському, Кшиштофові Пясецькому, Войцехові Травінському на селах Білоголовах, Нетерпинцях і Тростянцеві доживоття записую і згідно їхніх заслуг, щоб пропорційно екекутор тестаменту ті маєтності та ґрунти так у гаях, ставах між ними виміряв. Пану Пьотрові Боцкові, пану Пьотрові Лекарському, пану Миколаєві Стольському по п'ятеот польських злотих легую. Гриґрові Війтові та Марцинові Розанському, які данини від мене тримають, цим тестаментом доживоття оним записую. Усім моїм комірникам за їхні заслуги слухна нагорода й уконтентування віддана бути має, прошу. Пані Скубєдину при доживоття на селі Кривчицях залишаю. Покойових та іншої всієї різної челяді, жінок, робітниць [винагорода] відповідно до їхніх заслуг має бути виплачена.

Мої доньки, Гелена Варшицька, мазовецька воеводина, Теофіла Шишковська, війницька каштелянова, ті мають зречення вчинити згідно з контрактами, укладеними їхніми чоловіками зі мною.

Моїх внучат, Дмитра та Костянтина, Анну й Барбару, Констанцію насамперед Пану Богу в їх сирітстві доручаю, та ласкаво прошу їх милостей, котрих милості за життя пізнав і тепер після смерті маю надію по ласці їх милостей, ясновельможного його милість пана Якуба Собеського, белзького воєводу, князя його милість Єремію Вишневецького, ясновельможного його милість пана Пьотра Шишковського, войницького каштеляна, мого милого сина, екекуторів цього тестаменту та моєї останньої волі призначаю, аби їх милість здоровою радою й поміччю в усьому тим позосталим сиротам були та до добра й виховання, навчання тих сиріт своє старання чинили.

Княгиня ж її милість Евфрозина з Тарнова княгиня Вишневецька, мила моя синова, залишаючись після чоловіка з моїм внучатком і донечкою померлого мого сина, тоді маючи особливий погляд на неї, суму сто тисяч польських злотих на моїх дідичних маєтках Чорному острові та селах, приналежних до нього, їй записую, також і доживоття на тих маєтках, які за життя покійник її чоловік і мій син Єжи, кам'янський староста, тримав, залишивши цілковито посесорів, котрі тримають села навколо Чорного острова від мене, аби згідно зі своїми правами кожний у спокої зоставався, котрих моя синова кривдити не має.

Мої речі всі рухомі, як золото, срібло, так столове, як і інше, клейноди, шати, едвабне оббиття й коверці, коні, стада, бидло так рогате, як і нерогате, зброю та все спорядження так домашнє, як і військове генерально моїм внучатам по померлих моїх синах, тобто князеві Янушу, коронному конюшому, позосталим Дмитрові й Костянтинові цілковито легую й тим моїм тестаментом даю та дарую.

Мої доньки і внучата не мають нічого до тих рухомих речей, які то речі моїми слугами, тобто паном Яном Казимежом Вежбіцьким, паном Флоріаном Павловським, паном Пьотром Лекарським, паном Пьотром Бочком, паном Войцехом Травінським, та моїми приятелями його милість паном Адамом Клунським, його милість паном Яном Бжуховським, котрих прошу, аби переписані в реєстр та підписані їхніми руками, тим же опікунам показати мають і аби у цілості залишалися до зростання років моїх онучат Костянтина і Дмитра їх милостей панів опікунів прошу. А що би мала міль з'їсти з тих речей, тоді їх продати, або слугам відповідно до їхніх заслуг роздати, що на розсуд їхніх милостей даю, а хто має від тих моїх речей ключі та реєстри, аби у цілості й вірно віддали.

Усі суми мною в листах, також борги, так на записи, як і рекогніції й листи так мої, як і мого сина князя Єжи померлого взяті, якщо реальні покажуться, без жодних викрутів їх милість пани екекутори, котрих прошу, аби платили.

Правові ж обтяження так мої, як і моїх онучат, щоб їх милість пани екекутори, котрих прошу, аби прибирали, і борги з прибутків, узятих із моїх маєтностей, усували і прибирали та до найкращого добра тих сиріт приводили.

А ті слуги, котрим я доживоття вчинив, повинні будуть кожен із них згідно зі своїм покликанням служити, також комірникам, котрі давніше служать, уконтентування бути має, і тим усім сатисфакцію вчинити, що їх милість пани екекутори мають, благаючи й повторно [прошу] тих же їх милостей панів екекуторів, аби ту мою останню волю виконали та в усьому досить вчинили.

Який то тестамент моєю власною рукою підписавши в моїй³⁵ присутності його милості ксьондза Францішка Глошковського і ксьондза Яна Черановича, залозецького пробоща, так сповідника, та у присутності їхніх милостей, його милості пана Адама Клуцького й пана Яна Бжуховського та пана Яна Турського, котрих я вжив, аби на цьому тестаменті моєї останньої волі підписалися.

Діялося у Залозцях року Божого тисяча шістсот сорок першого місяця травня тридцять першого дня.

Місце печаток чотирьох.

Костянтин князь Вишневецький, воєвода земель руських, своєю рукою.

Особисто запрошений печатник Адам Клуцький, рукою власною.

Ян Турський, своєю рукою.

Ян Бжуховський зі Бжухова, рукою власною.

Брат Франциск Глошковський, сповідник, рукою власною.

Ксьондз Ян Черанович, залозецький пробощ.

REFERENCES

1. Czamańska, I. (2007). *Wiśniowieccy: Monografia rodu*. Poznań. [in Polish].
2. Demchenko, L., Teslenko, I. Testamenty kniaziv Ostrozkykh pershoi chverti XVII st. *Ostrozka davnyna*, 4, 149–176. [in Ukrainian].
3. Demchenko, L., Teslenko, I. Testamenty kniaziv Ostrozkykh XVI st. *Ostrozka davnyna*, 3, 243–281. [in Ukrainian].
4. Działyński, A.T. (Comp.). (1861). *Źródłopisma do Dziejów Unii Korony Polskiej i W. Księstwa Litewskiego, II*. Poznań. [in Polish].
5. Gmiterek, H. (Comp.). (2017). *Deputaci Trybunału Koronnego 1578–1794: Spis, 1: 1578–1620*. Warszawa. [in Polish].
6. Gmiterek, H., Szczygieł, R. (Comps.). (1992). *Urzednicy województwa belskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII w.: Spisy*. Kórnik. [in Polish].
7. Kuran, M. (Comp.). (2007). *Bonaventura Czarliński, Stefan Giżycki: Książę Janusz Wiśniowiecki (1598–1636) w lubelskich kazaniach pogrzebowych*. Lublin. [in Polish].
8. Prochaska, A. (Comp.). (1909). *akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie, XX*. Lwów. [in Polish].
9. Przyboś, A., Żelewski, R. (1980). *Radziwiłł Albrecht Stanisław: Pamiętnik o dziejach w Polsce, 2: 1637–1646*. Warszawa. [in Polish].
10. Przyboś, K. (Comp.). (1987). *Urzednicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka): Spisy*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź. [in Polish].
11. Szajnocha, K. (1900). *Dwa lata dziejów naszych: 1646. 1648*. Warszawa. [in Polish].
12. Tomkiewicz, W. (1933). *Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651)*. Warszawa. [in Polish].
13. Vinnychenko, O. (2008). Formular shliakhetskoho zapovitu pershoi polovyny XVIII st. (sproba dyplomatychnoho analizu). *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk, XII/XII*, 527–555. [in Ukrainian].
14. Vinnychenko, O. (2008). Zasvidchennia i svidky shliakhetskykh testamentiv pershoi polovyny XVIII st. (za materialamy Lvivskoho grodzkoho sudu). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 68–87. [in Ukrainian].
15. Vinnychenko, O. (2013). «Svoia smert'»: richpospolytskyi shliakhtych pered oblychchiam vichnosti (za rannomodernymy testamentamy). *Povsiakdennia rannomodernoi Ukrainy, 2: Svit rechei i povsiakdennykh uiavlennia*, 272–296. Kyiv. [in Ukrainian].

³⁵ Слово «моїй» тут зайве, очевидно дописано випадково.

16. Wolski, M. (Comp.). (2007). *Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku: Spisy*. Kórnik. [in Polish].
17. Yakovenko, N. (2002). *Paralelnyi svit: Doslidzhennia z istorii uiaulen ta idei v Ukraini XVI–XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
18. Yakovenko, N. (2012). *Dzerkala identychnosti: Doslidzhennia z istorii uiaulen ta idei v Ukraini XVI – pochatku XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].

OLEKSII VINNYCHENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent of the Department of the Ancient History of Ukraine and the Archival Studies,
I. Franko National University of Lviv
(Lviv, Ukraine), o.vinnychenko@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6330-6918>

THE TESTAMENT OF KOSTIANTYN VYSHNEVETSKYI, RUTHENIAN VOIVODE (MAY 31, 1641): CIRCUMSTANCES OF COMPOSITION AND INTERNAL STRUCTURE

Abstract. *The article aims to introduce into the scientific circulation and to do a formal analysis of the last will of the Ruthenian governor Kostiantyn Vyshnevetskyi (died in 1641), who was a representative of the well-known and prosperous Volyn princely family. Some statements of this testament prompted the convening of a special senatorial meeting at the royal court, as a result of which specific death orders of the prince were declared illegal: this consequence became a unique case in relations between the Ukrainian princes and the monarch of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Up till now, the content of K. Vyshnevetskyi's last will was known to historians only in translation. There were even some assumptions about its evident falsification. Therefore its publication and analysis is a scientific novelty. The proper application of the diplomatic analysis, which consists of the textual deconstruction and isolation of clauses typical for the early-modern texts, allows us to confirm the authenticity of K. Vyshnevetskyi's testament. **Conclusions.** The form and internal structure of K. Vyshnevetskyi's testament are typical for the magnate and noblemen testaments of that time; the order of testamentary dispositions can be considered exemplary. K. Vyshnevetskyi assigned funds for the salvation of his soul and determined the burial place of his body. However, the tester did not approve himself neither an overly pious man, nor did he seek to perfect his property affairs or to prevent possible conflicts over his inheritance. The principal purpose of the last will of the old prince, somewhat disoriented by the sudden death of his last son, was the desire to secure the future (i.e. welfare, property, education, and upbringing) for the grandchildren and grandchildren – their offspring of the male line. The embodiment of this testament was the appointment of reliable guardians for the juniors of Vyshnevetskyi among his blood and adopted relatives. However, it was his testamentary disposition, as the events of the coming months proved, that it was unrealistic to fulfill and even led to self-righteousness.*

Keywords: *early modern acts of last will (testament), inheritance, death orders, funeral practices, the princely family of Vyshnevetski, early modern mentality, religiosity, gentry, gentry social, family ties.*

КОНЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ ПОСТМОДЕРНОГО СВІТУ

Анотація. Метою дослідження є аналіз множинної культурної ідентичності як динамічного процесу в контексті постмодерного світу. **Методологія дослідження.** Для проведення дослідження використані системний, культурно-історичний, герменевтичний та інтегративний підходи. **Наукова новизна роботи** полягає в обґрунтуванні доцільності використання концепції множинної культурної ідентичності в контексті глобалізаційних процесів, що потребує вироблення нової парадигми мислення. За сучасних умов імперативом соціально-культурної взаємодії стає власний вільний вибір культурної ідентифікації, який спонукає індивіда до осмислення міжособистісних і міжгрупових взаємодій із позиції толерантності та робить його відкритим для розуміння носіїв інших ідентичностей. **Висновки.** Конструктивістський підхід до розуміння феномену культури, який став панівним у постмодерному світі, сприяв виникненню нової інтерпретації культурної ідентичності, котра розуміється як динамічний процес об'єднання індивідуальної та групової ідентичностей і не є абсолютно завершеною. Результати проведеного дослідження дозволяють дійти висновку, що множинна культурна ідентичність сприяє здатності людини до змін, здатності давати раду новим викликам, якими сповнений глобалізований світ. Ця здатність до адаптації є суттєвою передумовою покращення процесу міжкультурної комунікації в межах нової геополітичної конструкції світобудови.

Ключові слова: культура, культурна ідентичність, конструктивістський підхід до культури, динамічна ідентичність, множинна ідентичність, постмодерн.

Усвідомлення історії культури України та знання з історії культури світу суттєвою мірою впливають на інтерпретацію навколишнього світу. Культура немов збільшуване скло, крізь яке люди сприймають реальність. Це сприяє виникненню різноманітних варіантів соціальної дії та соціальних відносин. Подібне різноманіття варіантів є соціальним репертуаром, або конгломератом культурних інструментів людини¹. Люди розробляють свої життєві стратегії. Потужна підготовка до соціальної взаємодії й наявність декількох стратегій підвищують впевненість і здатність людини до колективних дій.

Зустріч із різними культурами може підтвердити існуючі переконання, викликати непорозуміння, тривогу або навіть агресію, або ж розширити

¹ Swidler A. Culture and Social Action // The New American Cultural Sociology / Smith Ph. (Ed.). – Cambridge, UK, 1998. – P.171–187; *Idem*. Talk of Love; How Culture matters. – Chicago, 2003. – 312 p.

життєві горизонти. Певні культурні моделі можуть відображати конфліктні ситуації й одночасно пропонувати можливі способи їх вирішення². Сприйняття нових ідей, формування нової інтерпретації світу, усвідомлення різноманітності варіантів соціальних дій і відносин сприяють глибшому усвідомленню власної культурної ідентичності, яка передбачає відчуття самоідентифікації до певної культури, прийняття певних культурних норм, патернів поведінки, ціннісних орієнтацій тощо.

Культурна ідентичність є найважливішим ціннісним фактором розвитку етнічно різномірних суспільств. Впливаючи на процеси інтеграції та дезінтеграції, культурна ідентичність виконує одночасно функцію індикатора внутрішнього стану поліетнічної спільноти як соціокультурної системи.

Концепція культурної ідентичності постійно привертає увагу фахівців. Вона потребує глибокого, багатогранного вивчення з теоретичних, методологічних, онтологічних позицій. Її розробка залежить від наукової орієнтації дослідників та основних припущень щодо природи й історії культурної ідентичності.

Соціально-наукові підходи концептуалізують культурну ідентичність як процес «соціальної категоризації», що ґрунтується як на індивідуальному виборі, так і на відносинах між індивідом і групою/групами³. Інтерпретативні культурні підходи розглядають культурну ідентичність як соціальний та культурний конструкт, який залежить не лише від людини, але динамічно створюється, обговорюється та посилюється у процесі взаємодії з представниками інгруп та аутгруп⁴. Представники критичного підходу розглядають культурну ідентичність як «ідеологічну конструкцію і представництво силових структур»⁵.

Історія культури загалом та культура зокрема є обумовленим способом індивідуальної або колективної поведінки, що базована на минулому і спроектована в майбутнє. Історія культури циклічна. Культурна специфіка нації – це сукупність історичних, надісторичних факторів, а національна психіка – таємнича сила, яка прихована в національних звичаях, усній традиції та мові.

Саме ця владна сила, яка знаходиться за межами нашого свідомого сприйняття, мотивує нашу поведінку і є тригером наших імпульсів. Неявний,

² *Danylova T.* Overcoming the Cultural Differences: Parable as a Means of Intercultural Dialogue // *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. – 2013. – №3. – P.42–51.

³ *Berry J.W.* Introduction to methodology // *Handbook of cross-cultural psychology / Triandis H.C. & Berry J.W. (Eds.)*. – Vol.1. – Boston, 1980. – P.1–28; *Yep G.A.* Approaches to cultural identity: Personal notes from an auto-ethnographical journey // *Communicating ethnic and cultural identity / Fong M. & Chuang R. (Eds.)*. – Lanham, 2003. – P.69–81.

⁴ *Collier M., Thomas M.* Identity in intercultural communication: An interpretive perspective // *Theories in intercultural communication (International and Intercultural Communication Annual) / Kim Y.Y. & Gudykunst W.B. (Eds.)*. – Book 12. – Newbury Park, CA, 1988. – P.99–120; *Jackson R.L.* The negotiation of cultural identity: Perceptions of European Americans and African Americans. – Westport, 1999. – 144 p.; *Social Identity and Intergroup Relations (European Studies in Social Psychology) / Tajfel H. (Ed.)*. – Cambridge, UK, 2010. – 546 p.

⁵ *Shin C.I., Jackson R.L.* A review of identity research in communication theory: Reconceptualizing cultural identity // *Ferment in the Intercultural Field: Axiology/Value/Praxis / Starosta W.J. & Chen G.-M. (Eds.)*. – Thousand Oaks, 2003. – P.211–241.

мінливий і часто невизначений національний характер проявляється в усіх аспектах життя нації – як в історичних досягненнях, так і у трагедіях.

Культурна ідентичність базована на суспільному досвіді соціуму, який об'єктивувався та інституційований у способі життя, характерний для членів окресленої спільноти й відрізняється від способу життя іншої спільноти і є унікальним. Увагу дослідженню культурної ідентичності як необхідної складової індивідуальної та колективної ідентичності приділили й вітчизняні автори С.Сторожук, І.Гоян, В.Шинкарук, Л.Шинкарук, Г.Салата, Т.Данилова, В.Пилипів⁶. Проте концепція культурної ідентичності потребує ґрунтовної розробки, що вимагає від вітчизняних дослідників пильної уваги до цього феномену.

Культура – це набір пізнавальних та оціночних переконань/уявлень про бажану реальність, які деталізовано у цінностях, установах і нормах⁷. Культуру можна інтерпретувати як денотативне, конотативне, прагматичне знання, що поділяється певною групою, яка має спільну історію та бере участь у структуруванні суспільства⁸.

Культура не є абстрактним поняттям – вона «вбудована» в реалії повсякденного життя. Насправді культура не може бути відокремлена від соціальних реалій, в яких вона розвивається, або від людей, котрі є як її творцями, так і творіннями. Для глибшого розуміння культури та уникнення спрощених інтерпретацій необхідно враховувати соціальні реалії, політичні, географічні, демографічні та економічні аспекти життя суспільства.

Так, історія української культури, як і будь-яка інша, просякнута символами, які передають її смисли від однієї генерації до іншої. Символи культури можуть бути двох типів – зовнішні та внутрішні, тобто видимі та невидимі. Зовнішні символи стосуються моделей поведінки або результатів поведінки, які сприймаються іншими. Серед них танці, зібрання членів діаспори, живописні та мовні презентації, предмети мистецтва тощо. Хоча внутрішні символи зазвичай передаються за допомогою зовнішніх символів, вони досягаються розумово або інтуїтивно, а не лише споглядаються. Вони включають вірування, цінності, почуття та ідеї, наприклад, релігійні вірування, політичні

⁶ *Сторожук С.В., Гоян І.М.* Вплив віртуальної реальності на самоактуалізацію тинейджерів // Антропологічні виміри філософських досліджень. – 2016. – №9. – С.17–28; *Storozhuk S.V., Hoyan I.M.* Gender Equality as a Modern Phenomenon // Anthropological Measurements of Philosophical Research. – 2017. – №11. – P.71–83; *Shynkaruk V., Salata G., Danylova T.* Myth as the Phenomenon of Culture // Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald. – 2018. – №4. – P.17–22; *Shynkaruk L., Salata G., Danylova T.* Dialogue of Cultures: E.Hall and F.Kluckhohn // Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald. – 2018. – №3. – P.128–133; *Salata G., Danylova T.* The Ecological Imperative and Human Nature: A New Perspective on Ecological Education // Interdisciplinary Studies of Complex Systems. – 2018. – №12. – P.17–24; *Danylova T.* The Way to the Self: The Novel «Steppenwolf» Through the Lens of Jungian Process of Individuation // Anthropological Measurements of Philosophical Research. – 2015. – №7. – P.28–35; *Пилипів В.І.* Архетипні культурні символи та формування культурної ідентичності українців Канади: до постановки проблеми // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2019. – №1. – С.190–194.

⁷ *Kemper D.* Sociological Models in the Explanation of Emotion // Handbook of Emotions / Lewis M. & Havilland J.M. (Eds.). – New York, 1993. – P.41–51.

⁸ *Swidler A.* Talk of Love. – P.250–285.

чи соціальні цінності, такі як цінність демократії; легенди, міфологію або історію конкретної групи і почуття групової самоідентифікації.

Збереження етнічної ідентичності усіма генераціями не обов'язково означає збереження всіх символів, що містяться в культурі. Насправді повсюдність культури не означає, що всі її символи, однаково значущі або прийняті всіма членами спільноти. Люди вибірково використовують культурні символи. Особливо це стосується різних поколінь, які живуть у культурно різноманітному середовищі⁹.

Існують різні підходи до розуміння феномену культури. Есенціалістська точка зору базується на ідеї, що культура обумовлена і статична, вона має фіксовані характеристики, а відмінності між представниками однієї культури вважаються вторинними. У глобалізованому світі, в якому люди часто подорожують як фізично, так і віртуально, живуть у постійній взаємодії з представниками інших культур, цей підхід неактуальний. Більше того, подібний редукціоністський погляд на культуру обмежує людське розуміння лише теоріями та методологіями, неадекватними реаліям ХХІ ст. Натомість конструктивістський підхід визначає культуру як багатогранний динамічний феномен, що знаходиться в безперервній еволюції. Із точки зору конструктивізму культура визначається через взаємодію між людьми; вона є плінною у своєму вираженні та постійно розвивається й адаптується до нових реалій.

Отже культура розвивається і змінюється впродовж багатьох років, на неї впливає взаємодія її членів із членами інших культур та з їхнім оточенням, а також культурний та економічний обмін і глобалізація. Такий тип дискурсу інтерпретує культуру як процес, багатогранний і різноманітний за своїми цінностями, переконаннями, практиками, традиціями, деякі з яких можуть бути зовсім новими. Отже, із цієї точки зору, культура є предметом перемовин, що надає можливості особистого вибору, соціальної справедливості, а також динамічним процесом, завдяки якому домовленості та межі груп або спільнот переглядаються відповідно до поточних потреб¹⁰.

«Боротьба із соціальною ексклюзією, імплементація принципу соціальної справедливості»¹¹ – один із вагомих чинників в історії постмодерної культури світу. «Соціальна справедливість – це поняття, яке визначає чесні та справедливі відносини між людиною і суспільством. Вона вимірюється явними і латентними умовами розподілу багатства, можливостей та соціальних привілеїв. Соціальна справедливість включає в себе наші найглибші переконання», сформовані культурною ідентичністю, «політикою, релігією, етнічною приналежністю та почуттям ідентичності»¹².

⁹ Пилипів В.І. Архетипні культурні символи та формування культурної ідентичності українців Канади: до постановки проблеми // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2019. – №1. – С.191–192.

¹⁰ Intercultural Learning: theories, contexts, realities [Електронний ресурс]: <https://pjp-eu.coe.int/documents/1017981/10762748/Ch2.pdf/0b364432-7efb-6a45-a4bc-50de19787213>

¹¹ Салата Г. Бібліотекознавство, інформаційні науки та соціальна справедливість // Український журнал з бібліотекознавства та інформаційних наук. – 2019. – №3. – С.10–11.

¹² Там само. – С.11.

Наше сприйняття культури впливає на інтерпретацію культурної реальності, на нашу взаємодію з іншими людьми й на спосіб, в який ми розуміємо нашу ідентичність та ідентичність інших. Безумовно, культура не є відповіддю на кожне питання, але вона представляє важливий аспект, який формує наш світогляд і наші інтерпретації, разом з іншими аспектами, такими, як умови життя, гендер, сексуальна орієнтація, соціально-економічний статус тощо.

У контексті культури, як і багатьох інших вимірів, ідентичність постійно конструюється, а сам процес прийняття та виконання ролі, який опосередковується зовнішніми (соціальними, політичними) і внутрішніми (психологічними, емоційними) аспектами, триває впродовж усього життя¹³.

Плинну культурну ідентичність можна розуміти як об'єднання двох ідентичностей – індивідуальної та групової – в одну. Отже культурна ідентичність завжди знаходиться у процесі, вона ніколи не є абсолютно завершеним фактом¹⁴.

Якщо ми розглядаємо нашу ідентичність як статичну, аскриптивну, ми схильні або змушені відповідати певній системі очікувань щодо культурних норм, гендерних ролей, релігійних переконань тощо. Розуміння своєї ідентичності та ідентичності інших людей як динамічного процесу дозволяє постійно змінювати власну ідентичність відповідно до наших потреб, прагнень, очікувань, а не відповідно до того, на що очікує світ.

Важливим аспектом є те, що в межах окресленої парадигми ми дозволяємо іншим людям побудувати свою власну ідентичність, утримуючись від стигматизації, соціального клеймування, сприйняття кризь призми стереотипів.

Таким чином, ідентичність може бути визначена як належність до одних груп і диференціація від інших. Залежно від контексту, в якому ми перебуваємо, ми постійно переоцінюємо свою ідентичність. Наприклад, у єдиної жінки у групі чоловіків розуміння гендерної ідентичності може бути сильнішим, ніж у мішаній гендерній групі. Тому сучасні дослідники звертаються до концепції «множинних ідентичностей»¹⁵.

Хоча ця концепція в основному використовується для аналізу людей, які об'єднали у собі різні культурні традиції, вона може бути поширена на будь-яку людину в умовах зміни соціального контексту,

«пошуки “Я” значною мірою є реакцією на впевненість науки у власних зусиллях пояснити навколишній світ і визначити місце людини у цьому світі. По суті, це пов'язано з визнанням того, що реальність, яку ми сприймаємо, не є реальністю *per se*, але, швидше, конструюється самим розумом. Саме тому постмодерна доба вельми скептично ставиться до пояснень, які претендують на абсолютну істинність. Замість цього вона фокусується на відносності істини для кожної людини.

¹³ Ohana Y., Otten H. A new intercultural learning concept for the European youth sector? // Where do you stand? Intercultural learning and political education in contemporary Europe. – Berlin, 2012. – P.183–240.

¹⁴ Kim Y. The Identity Factor in Intercultural Competence // The Sage Handbook of Intercultural Competence / Deardorff D.K. (Ed.). – Thousand Oaks, 2009. – P.53–65.

¹⁵ Данилова Т.В. Проблема людської ідентичності у постмодерній картині світу // Антропологічні виміри філософських досліджень. – 2012. – №2. – С.16–22; Burke P., Stets J. Identity Theory. – Oxford University Press, 2009. – 272 p.

У постмодерністському розумінні все є інтерпретацією – ми самі створюємо свою реальність, інтерпретуючи навколишній світ. Реальність виникає через нашу інтерпретацію того, що світ означає для нас особисто. Надаючи перевагу конкретному досвіду над абстрактними принципами, постмодернізм стверджує, що результати власного досвіду є відносними, а не остаточними та універсальними, і намагається запропонувати нове розуміння людини в межах свого дискурсу»¹⁶.

Ідентичність стає плинною, вона формується та постійно трансформується щодо способів представлення в культурних системах, які нас оточують. Як зазначав С.Голл, «суперечливі ідентичності всередині нас тягнуть у різних напрямках, так що наші ідентифікації постійно змінюються»¹⁷.

Ідентичність людини визначається як через самоідентифікацію (як ми ідентифікуємо себе), так і через гетероідентифікацію (як ідентифікують нас інші). На індивідуальному рівні ідентичність тісно пов'язана з необхідністю взаємодії з іншими людьми, із суспільством у цілому та з визнанням власної автономії. Найчастіше ідентичність, яку «привласнює» людина, відрізняється від ідентичності, котру «приписують» їй інші.

Навіть крізь призму динамічного, конструктивістського погляду доби постмодерну люди часто припускають наявність лише однієї ідентичності. Подібний тип світогляду породжує когнітивний дисонанс, що є вкрай небезпечним, особливо за умов глобалізованого світу і зростаючих культурних контактів.

Індивіди прагнуть зберегти позитивну самоідентифікацію та почувати-ся в безпеці в рамках своєї ідентичності. Для досягнення цього використовуються різні стратегії. Одна з них полягає в тому, щоб зробити наголос на відмінностях інгруп та аутгруп, що може створити штучну категоризацію, яка підкреслює відмінності та зменшує подібність. Це часто призводить до конкуренції або конфронтації, які в деяких випадках спричиняють акти насильства та дискримінацію.

Для уникання цього дисонансу й пов'язаних із ним проблем, для створення конкурентного нарративу будь-якому індивіду потрібно інтегрувати різні аспекти своєї ідентичності для відчуття себе унікальною та повноцінною людиною¹⁸. В опублікованому Радою Європи Європейському маніфесті щодо множинної культурної належності проголошується, що в певний час або на різних етапах свого життя люди можуть мати різну культурну належність:

«Множинна культурна належність є одним зі способів визнання місця плюралізму в контексті глобалізму. Світ фрагментований і плюралістичний, і сучасні люди живуть у різних групах, на різних рівнях та з різними ступенями інтенсивності,

¹⁶ Danylova T.V. Searching for the True Self: The Way of Nondual Wisdom // Anthropological Measurements of Philosophical Research. – 2017. – №12. – P.8.

¹⁷ Hall S. The Question of Cultural Identity, Modernity and Its Futures. – Cambridge, 1992. – P.277.

¹⁸ Danylova T. The Way to the Self: The Novel «Steppenwolf» Through the Lens of Jungian Process of Individuation. – P.28–35.

створюючи кожен соціальну групу неоднорідною. Сьогодні європейець може бути зачатий у Венеції, провести свої підліткові роки в Парижі, навчатися в Коїмбра, одружитися в Берліні й розлучитися в Лондоні. Де він або вона будуть поховані? Культурні системи відліку, які колись були сталими та непорушними, тепер неминуче пов'язані з далекосяжними змінами»¹⁹.

Зазвичай індивіди суб'єктивно ототожнюються з більш ніж однією соціальною групою. Крім того, люди часто використовують свої особистісні характеристики та міжособистісні стосунки й соціальні ролі як додаткові компоненти власної ідентифікації. Ці множинні ідентифікації з соціальними групами, характеристиками, стосунками та ролями допомагають людям орієнтуватися у світі.

Для успішного міжкультурного діалогу необхідно знайти баланс між прийняттям власної ідентичності, визнанням культурних особливостей своєї групи й толерантним ставленням до представників культурних аутгруп.

«Наразі множинна культурна належність стає фундаментом європейського громадянства. Це робить можливим сприймати й відчувати складний, диференційований розвиток культурної ідентичності у зрілих демократичних суспільствах [...]

По-перше, вона визнає спільноти, які приносять з собою різні характеристики з точки зору ідентичності, та, по-друге, дозволяє кожній людині мати декілька специфічних ідентичностей, які виражаються через належність до різних культур [...] множинна належність сприймається як можливість для окремого індивіда або групи відчувати одночасну або послідовну належність до певного набору цінностей або культурних характеристик, що поділяються кількома групами або спільнотами»²⁰.

За сучасних умов імперативом соціально-культурної взаємодії стає власний вільний вибір культурної належності, який спонукає індивіда до осмислення міжособистісних і міжгрупових взаємодій із позиції толерантності та робить його відкритим для розуміння носіїв інших ідентичностей.

Конструктивістський підхід до розуміння феномену культури, який став панівним у постмодерному світі, сприяв виникненню нової інтерпретації культурної ідентичності, котра розуміється як динамічний процес об'єднання індивідуальної та групової ідентичностей і не є абсолютно завершеною.

Множинна культурна ідентичність сприяє здатності людини до змін, здатності давати раду новим викликам, якими сповнений світ. Ця здатність до адаптації є суттєвою передумовою покращення процесу міжкультурної комунікації в межах нової геополітичної конструкції світобудови.

¹⁹ European Manifesto for Multiple Cultural Affiliation. 2007 [Електронний ресурс]: <https://rm.coe.int/16806abde8>

²⁰ Ibid.

REFERENCES

1. Berry, J.W. (1980). Introduction to methodology. H.C.Triandis & J.W.Berry (Eds.). *Handbook of cross-cultural psychology, 1*, 1–28. Boston: Allyn and Bacon.
2. Burke, P., & Stets, J. (2009). *Identity Theory*. Oxford University Press.
3. Collier, M., & Thomas, M. (1988). Identity in intercultural communication: An interpretive perspective. Y.Y.Kim & W.B.Gudykunst (Eds.). *Theories in intercultural communication (International and Intercultural Communication Annual), 12*, 99–120. Newbury Park, CA: SAGE.
4. Danylova, T. (2012). Problema liudskoi identychnosti u postmodernii kartyni svitu. *Antropolohichni vymiry filosofskykh doslidzhen*, 16–22. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
5. Danylova, T. (2013). Overcoming the Cultural Differences: Parable as a Means of Intercultural Dialogue. *Anthropological Measurements of Philosophical Research, 3*, 42–51.
6. Danylova, T. (2015). The Way to the Self: The Novel «Steppenwolf» Through the Lens of Jungian Process of Individuation. *Anthropological Measurements of Philosophical Research, 7*, 28–35.
7. Danylova, T.V. (2017). Searching for the True Self: The Way of Nondual Wisdom. *Anthropological Measurements of Philosophical Research, 12*, 7–15. DOI: 10.15802/ampr.v0i12.119069.
8. *European Manifesto for Multiple Cultural Affiliation*. (2007). Retrieved from <https://rm.coe.int/16806abde8>
9. Hall, S. (1992). The Question of Cultural Identity. S.Hall, D.Held and T.McGrew (Eds.). *Modernity and Its Futures*, 273–316. Cambridge: Open University Press.
10. *Intercultural Learning: theories, contexts, realities*. (2009). Retrieved from <https://pjp.eu.coe.int/documents/1017981/10762748/Ch2.pdf/0b364432-7efb-6a45-a4bc-50de19787213>
11. Jackson, R.L. (1999). *The negotiation of cultural identity: Perceptions of European Americans and African Americans*. Westport: Praeger.
12. Kemper, D. (1993). Sociological Models in the explanation of emotion. M.Lewis & J.M.Haviland (Eds.). *Handbook of Emotions*, 41–51. New York: The Guilford Press.
13. Kim, Y. (2009). The Identity Factor in Intercultural Competence. D.K.Deardorff (Ed.). *The Sage Handbook of Intercultural Competence*, 53–65. Thousand Oaks, CA: Sage.
14. Ohana, Y., & Otten, H. (2012). A new intercultural learning concept for the European youth sector? Ohana, Y., Otten, H. (Eds.). *Where do you stand? Intercultural learning and political education in contemporary Europe*, 183–240. Berlin: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
15. Pylypiv, V. (2019). Arkhetypichni kulturni symvoly ta formuvannia kulturnoi identychnosti kanadskykh ukrainsiv: problema problemy. *Natsionalna akademiia kerivnykh kadriv kultury i mystetstv, 1*, 190–194. DOI: <https://doi.org/10.32461/2226-3209.1.2019.166907> [in Ukrainian].
16. Salata, G., & Danylova, T. (2018). The Ecological Imperative and Human Nature: A New Perspective on Ecological Education. *Interdisciplinary Studies of Complex Systems, 12*, 17–24.
17. Salata, H. (2019). Bibliotechni ta informatsiini nauky ta sotsialna spravedyvist. *Ukrainskyi zhurnal z bibliotekoznavstva ta informatsiinykh nauk, 3*, 10–18. DOI: <http://dx.doi.org/10.31866/2616-7654.3.2019.169662> [in Ukrainian].
18. Shin, C.I., & Jackson, R.L. (2003). A review of identity research in communication theory: Reconceptualizing cultural identity. W.J.Starosta & G.-M.Chen (Eds.). *Ferment in the Intercultural Field: Axiology/Value/Praxis*, 211–241. Thousand Oaks, CA: SAGE.
19. Shynkaruk, L., Salata, G., & Danylova, T. (2018). Dialogue of Cultures: E.Hall and F.Kluckhohn. *Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald, 3*, 128–133.
20. Shynkaruk, V., Salata, G., & Danylova, T. (2018). Myth as the Phenomenon of Culture. *Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald, 4*, 17–22.
21. Storozhuk, S.V. & Hoyan, I.M. (2017). Gender Equality as a Modern Phenomenon. *Anthropological Measurements of Philosophical Research, 11*, 71–83. DOI: 10.15802/ampr.v0i11.105481

22. Storozhuk, S.V., Hoian, Y.N. (2016). Vplyv virtualnoi realnosti na samoaktualizatsiiu pidlitkiv: antropolohichni vymir. *Antropolohichni vymiriuvannia filosofskykh doslidzhen*, 9, 17–28. DOI: 10.15802/ampr2016/72119. [in Ukrainian].
23. Swidler, A. (1998). Culture and Social Action. Ph.Smith (Ed.). *The New American Cultural Sociology*, 171–187. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
24. Swidler, A. (2003). *Talk of Love; How Culture matters*. Chicago: University of Chicago Press.
25. Tajfel, H. (Ed.). (2010). *Social Identity and Intergroup Relations (European Studies in Social Psychology)*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
26. Triandis, H.C. (1995). *Individualism and Collectivism (New Directions in Social Psychology)*. Boulder: Westview Press.
27. Yep, G.A. (2003). Approaches to cultural identity: Personal notes from an auto-ethnographical journey. M.Fong & R.Chuang (Eds.). *Communicating ethnic and cultural identity*, 69–81. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.

VOLODYMYR PYLYPIV

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Rector of the Kyiv University of Culture
(Kyiv, Ukraine), pylypiv@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6548-1405>

THE CONCEPT OF CULTURAL IDENTITY IN THE CONTEXT OF THE CULTURE'S HISTORY OF THE POSTMODERN WORLD

Abstract. *The aim of the study is to analyze the multiple cultural identity as a dynamic process in the context of the postmodern world. **Methodology of the study.** The authors used a systematic, cultural-historical, hermeneutic, and integrative approaches. **The scientific novelty** consists in substantiating the expediency of using the concept of multiple cultural identity in the context of globalization processes, which requires the development of a new paradigm of thinking. Nowadays, human's free choice is becoming the imperative of socio-cultural interaction. It induces the individual to comprehend interpersonal and intergroup interactions from the standpoint of tolerance and makes him/her open to understanding the carriers of the other identities. **Conclusions.** The constructivist approach to culture, which is dominant in the postmodern world, contributes to the emergence of a new interpretation of cultural identity. It is understood as a dynamic process of uniting individual and group identities, which is regarded as principally incomplete. The results of the study lead to the conclusion that the multiple cultural identity contributes to the ability of a person to change, the ability to cope with the new challenges of the globalized world. This ability to adapt is an essential prerequisite for improving the process of intercultural communication within the framework of the new geopolitical structure of the world.*

Keywords: *culture, cultural identity, constructivist approach to culture, dynamic identity, multiple identity, postmodern.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ



**FASZINATION STADT:
DIE URBANISIERUNG EUROPAS IM
MITTELALTER UND DAS MAGDEBURGER
RECHT: KATALOG / HERAUSGEGEBEN
VON G.KÖSTER, CH.LINK. – DRESDEN:
SANDSTEIN VERLAG, 2019. – 808 S.**

**ЧАРИ МІСТА:
УРБАНІЗАЦІЯ ЄВРОПИ У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ Й МАГДЕБУРЗЬКЕ
ПРАВО: КАТАЛОГ / ЗА РЕД. Г.КЕСТЕР, К.ЛІНК. –
ДРЕЗДЕН: ЗАНДШТАЙН, 2019. – 808 с.**

31 серпня 2019 р. в м. Магдебург (земля Саксонія-Ангальт, ФРН) у місцевому Музеї історії культури врочисто відкрилася велика виставка, присвячена урбанізації Європи у середні віки та магдебурзькому праву.

Захід проходив під патронатом федерального президента Німеччини Ф.-В.Штайнмаера. Це найбільша виставка в історії країни на зазначену тематику. Її масштаби вражають: на площі 1200 кв. м було розташовано 430 експонатів зі 100 музейних установ 12 держав Європи.

Відкриттю експозиції передувала кількарічна підготовка, низка засідань і консультацій фахівців у різних галузях. Концепція виставки добре продумана. Організатори прагнули показати історичний феномен урбанізації у середньовічній Європі та пов'язане з ним успішне розповсюдження магдебурзького права, що охопило понад 1 тис. поселень на схід від Ельби й до Дніпра, тобто території сучасних Чехії, Словаччини, Угорщини, Румунії, Польщі, Литви, України, Білорусі. Таким чином утворилася ціла мережа міських поселень, які належали до єдиної правової родини, батьківщиною якої став Магдебург. Географію поширення магдебурзького права на схід було відтворено на окремому великому стенді у вигляді мапи, де показано населені пункти й кольором позначено часовий проміжок надання відповідного привілею. Щоправда, представлено далеко не всі українські та білоруські міста, а східна межа поширення цього права сягнула за Дніпро – до кордону з Московським царством. Є і явні помилки. Як-от, приміром, Харків,

який ніколи не мав маґдебурзького права. Очевидно, у рамках цього проекту на базі сучасних досліджень варто було б обрахувати загальну чисельність усіх міст на маґдебургії, а не користуватися вже давно застарілими підрахунками більш ніж півстолітньої давності. Ареал поширення маґдебурзького права був значно більшим.

Виставка поділялася на три частини. У першому залі організатори задалися питаннями: що таке місто, що об'єднує давній Вавилон (2300 р. до н.е.), сучасний Нью-Йорк і середньовічний Маґдебург, якими були переваги міського життя, що гарантувало успішну модель розвитку міста? Перша експозиція під назвою «Народження міста» демонструвала різні епохи міської культури країн світу. У будь-який історичний період міста мали особливу притягальну силу, вони захоплювали і приваблювали людей, оскільки давали їм відносну свободу й безпеку, добробут, статки. Виникнення багатьох міст у середні віки порівнюють із ростом грибів після дощу. Організатори влучно окреслили цей процес як «міський бум у середньовіччі». Урбанізація й розвиток міського права – явища взаємопов'язані. Власне цим феноменам і присвячувалася виставка в Маґдебургу. Вона також покликана була показати «транснаціональні відносини в Європі» впродовж століть.

Почати варто з містобудівної складової. Так, окрасою середньовічного Маґдебурґа були 60 веж, які, на думку кураторки виставки К.Лінк, справляли неабиякий вплив на свідомість тогочасних людей, через що це місто називають «середньовічним Мангеттеном». Будинки бюргерів та інші споруди демонстрували не тільки міську силу та велич, а й свідчили про самосвідомість мешканців. У центрі на Ринковій площі завжди стояла ратуша, кам'яниці міської еліти. Щільна забудова й тиснява в пізньосередньовічних містах змушували замислюватися над плануванням, інфраструктурою. Тогочасне місто відкривало великі можливості: учорашній пастух або свинопас міг у майбутньому піднятися на щабель вище у соціальній ієрархії, наприклад (принаймні в теорії) отримати посаду бурґомістра, адже діяло незмінне правило: «Міське повітря робить людину вільною», адже ті прибульці, які прожили в місті один рік та один день, ставали вільними бюргерами. Концентрація великої кількості людей на невеликому просторі, де частина виявляла ворожість один до одного, викликала необхідність кодифікувати міське право.

«Родзинкою» виставки стали кілька середньовічних манускриптів – чотири різних примірники правового кодексу «Саксонське зеркало» («Sachsenspiegel») авторства Айке фон Репґова/Репкова (Eike von Repgow/Repkow), що зберігаються нині в бібліотеках Гайдельберґа, Дрездена, Ольденбурґа, Вольфенбюттеля. Відвідувачі мали можливість оглянути ці унікальні, багато ілюстровані кольоровими мініатюрами пам'ятки, їх було представлено в одній залі. Загалом до сьогодні у світі збереглися до 470 примірників або фрагментів цього середньовічного кодексу. Найбільш ранній створено між 1295 і 1304 рр., він зберігається в університетській бібліотеці в Гайдельберґу. Як підкреслили організатори виставки, саме цей кодекс запропонував успішну міську модель і став свого часу тією інноваційною силою, яка забезпечила

успіх життєдіяльності та функціонування маґдебурзького права. Правовий аспект характерний для першої частини виставки.

Другий сегмент було присвячено різним сферам міського життя, де у центрі уваги – міський соціум, соціальна історія. Експонати наочно демонстрували все різноманіття міського життя: судочинство і правосуддя, політику й самоврядування, церкву та релігійне життя, торгівлю, ремесла, міське господарство, міську культуру, приватне життя бюргерів та, зокрема, його складову – банкети. Удалося відобразити також конфліктне повсякдення в містах: непорозуміння між міською владою й цехами, бюргерами, ремісниками, торговцями. Велика кількість оригінальних артефактів із музеїв різних країн не може не вражати.

Насамкінець акцентувалося на тому, що сьогодні в містах Німеччини проживає майже 2/3 населення цієї країни. Питання щодо співжиття/співіснування стають дедалі важливішими та актуальнішими. Багато аспектів цього співжиття за середньовіччя, із того, що експонувалося на виставці, сьогодні злободенне: відносини з мігрантами, співіснування з представниками різних культур і різних релігійних переконань, значення правопорядку, освіти та розвитку економіки. Виникають і нові проблеми, пов'язані з урбанізацією, що потребують розв'язання. Звісно, люди середньовіччя не дадуть на них жодної відповіді, але ми можемо принаймні спробувати замислитися над багатьма з них. Власне, у цьому намагалися переконати відвідувачів організатори виставки, котра тривала до 2 лютого 2020 р.¹

На особливу увагу заслуговує ґрунтовний (обсягом 808 с. і вагою 5 кг!) каталог, про який і йтиметься нижче – ошатне, розкішно ілюстроване видання, що має добре продуману структуру: вступ, три частини з підрозділами, епілог і додатки. Перші тридцять сторінок відведено «привітальним словам» від бундеспрезидента Ф.-В.Штайнмаера, міністра-президента землі Саксонії-Ангальт Р.Газеллоффа, обербурґомістра Маґдебурґа Л.Трюмпера, а також вступному слову від укладачок – Г.Кестнер і К.Лінк. Далі наведено інформацію про установи, які надали свої експонати для виставки, перелік авторів статей каталогу, дані про технічний супровід і численні подяки. У вступній частині подано три статті: перша – від згаданих упорядниць тематичного змісту (с.32–45), де представлено концепцію виставки, друга – професора Г.Люка «Маґдебурзьке право як європейський культурний феномен» (скорочений варіант раніше опублікованої² студії; с.46–59), третя – Б.Шнаймюллера «Європа й маґдебурзьке право: Про “несхожість” у середні віки», де у загальних рисах ідеться про різноманітні судові практики в різних країнах Європи (с.60–71).

Першу частину каталогу – «Міський бум у середньовіччі» – відкриває стаття К.Лінк «Пролог: Поява міст». Тут ідеться про виникнення найдавніших міст Євразії, таких, як Єрихон, Урук, Ур, Ніппур, Вавилон. Авторку

¹ Докл. про захід див.: [Електронний ресурс]: www.faszination-stadt2019.de; www.khm-magdeburg.de

² Lück H. Magdeburger Recht als verbindendes europäisches Kulturphänomen // Denkströme: Journal des Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. – 2015. – 14. – S.215–221.

цікавлять питання: що таке місто, які його межі, що відрізняло місто від інших поселень? Найбільший інтерес викликають деякі експонати. У першу чергу, кам'яний план стародавнього Ніппура (Месопотамія) – найдавніший план у світі, датований 1400 р. до н.е., та китайська бронзова статуя міського бога Ченгуанг епохи династії Мін (XIV–XVII ст.). Кожне китайське місто мало свого бога-охоронця, який піклувався про жителів і здоров'я дітей, обери́гав добробут, рятував душі померлих тощо (с.74–90).

Наступну статтю присвячено найбільш знаному й поширеному середньовічному кодексу міського права – «Саксонському зерцалу» (с.92–103). Автор дослідження, німецький історик права Г.Люк, ще 2005 р. опублікував присвячену цій пам'ятці монографію³, а нещодавно, у 2017 р., перевидав розширений і доопрацьований її варіант із багатьма кольоровими ілюстраціями⁴. На сьогодні це найбільш фахове дослідження видатної правової пам'ятки епохи середньовіччя. Г.Манувальд знайомить читачів каталогу із зображеннями на мініатюрах кодексу різних списків, пояснює зміст і значення багатьох із них (с.104–133).

С.Дусіл у статті «Суперечка й компроміс: Залагодження конфліктів у пізньосередньовічних містах» показує всю варіативність конфліктного повсякдення в містах та способи примирення ворогуючих сторін. Автор наголошує на тому, що співжиття в обмеженому міськими мурами просторі провокувало різні тертя, зіткнення інтересів, тому виникало багато інституцій, які регулювали неоднозначні ситуації. Місто було не тільки простором для суперечок, а й територією мирного співіснування, де міська рада намагалася уникати конфліктних ситуацій, запобігати їм, де цінувалися мир і злагода. Влада виступала посередником, за допомогою правових норм і накладення штрафів на правопорушників залагоджувала конфлікти (с.134–150). Представлені на виставці експонати красномовно підтверджують ідеї й висновки автора, серед них, зокрема, картини Г.Малера «Десять заповідей» (1528–1529 рр.).

У статті К.Лінк «Магдебурзьке право», що має узагальнюючий характер, ідеться про різновиди цього права, його особливості, локальні варіанти та списки (с.151–153). Матеріал супроводжують ілюстрації: герб магдебурзьких шеффенів (лавників), витиснений на камені (зображення Ісуса Христа на троні в образі судді Всесвіту), рукописні збірки магдебурзьких шеффенів XIV–XV ст., фрагмент «Саксонського зерцала» 1386 р. з польського міста Легниця, пергаментний привілей м. Хелмно 1251 р. Подібний характер має стаття К.Любке про найбільш ранні людські поселення, тобто «протоміста», і фактори, що сприяли виникненню та організації міст у Східній Європі до епохи міського права (с.164–177). К.Генчі у статті «Східна Європа: Політичний простір саксонсько-магдебурзького права у середньовіччі» знайомить читача з політичною ситуацією у цьому регіоні, що склалася впродовж IX–XV ст., головними політичними подіями (укладення союзів і міждержавних уній) та

³ Lück H. Über den Sachsenspiegel: Entstehung, Inhalt und Wirkung des Rechtsbuches. – Dössel (Saalkreis), 2005.

⁴ Lück H. Der Sachsenspiegel: Das berühmteste deutsche Rechtsbuch der Mittelalters. – Darmstadt, 2017.

процесами (міграційний і колонізаційний рухи зі заходу на схід), згадуючи про те, що першими найбільшими державними утвореннями в IX ст. стали Велика Моравія й Київська Русь (с.178–187).

Окрема зала виставки присвячувалася цілій галереї різних за походженням міст, які отримали привілеї на маґдебурзьке право, серед них, окрім власне Маґдебурґа – Ляйпциґ, Берлін, Кельн, Торунь, Вроцлав, Шемниця (Банська Штявниця, Словаччина), Офен (давній Будапешт), Краків, Прага, Гданськ, Львів, Вільно, Кейдани (Литва), Радунь (Білорусь), Альт-Вартенбург (Барчево, Польща). Кожному з них присвячено окрему статтю в каталозі й окремих стенд-експонат на виставці, де подано інформацію про маґдебурзький привілей, панораму середньовічного міста та певну кількість експонатів або артефактів. Із міст України у цій галереї представлено тільки Львів із мінімальним «набором»: панорама, загальні відомості про привілей і населення. Відповідна стаття в каталозі має назву «Львів: Одне місто, чотири нації» (с.252–256). Загалом із фондів львівських музеїв на цій виставці було представлено кілька експонатів. Натомість київську маґдебургію «репрезентував» єдиний експонат – мідна статуя богині Феміди (1777 р.), яка колись прикрашала ратушу на Києво-Подолі, у 1910 р. була передана на зберігання до Київського історичного музею (тепер Національний музей історії України), а нині тимчасово переїхала до Маґдебурґа. У каталожній статті у стислій формі розповідається про цю давню реліквію київського міського самоврядування та про маґдебурзьке право в Києві (с.290–291). На жаль, більш розлогої та детальнішої інформації про німецьке право в українських (подібно як і в білоруських) містах відвідувачі виставки й читачі каталогу не отримали.

Завершує першу частину видання стаття М.Лазар «Саксонсько-маґдебурзьке право як багатомовний феномен», де йдеться про вплив і запозичення німецької юридичної термінології на слов'янські мови, що відбувалося водночас із рецепцією німецького права в різних куточках Східної Європи (с.294–297).

Другу, найбільшу, частину каталогу – «Сфери міського життя» – відкриває стаття К.Шенде «Міста Східної Європи у середньовіччі: Генеза та особливості», де авторка пише про розвиток і мережу поселень у ранньому середньовіччі, регіональні особливості міського управління, переломне в розвитку міст XIII ст., локаційні процеси в різних куточках регіону й бурхливий розвиток міст у XIV ст. (с.304–317). Значну частину виставки та, відповідно, каталогу присвячено темі судочинства. У студії Г.Люка «Судові місця й судова символіка»⁵ згадуються (перераховуються) різні варіанти місць судових засідань, у тому числі спеціальні приміщення або зали у замках, міських баштах, в'язницях, ратушах та ін. Символами міського суду на маґдебурзькому праві були відомі статуї Роланда або вершника на коні, спеціальні меблі для судових засідань – стіл, стілець для судді, судові лави. До наших часів збереглася судова лава шеффенів XIII ст. зі старої ратуші Берліна – цей унікальний експонат представлено на виставці. Серед інших рідкісних

⁵ Скорочений і перероблений варіант опублікованої раніше статті: *Lück H. Gerichtsstätte // Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte. – 2. Aufl. – Bd 2. – Berlin, 2012. – S.171–178.*

предметів можна побачити стовп ганьби 1596–1598 рр. і катівський меч 1577 р. із фондів Львівського історичного музею, фігуру Роланда 1525 р. з музею м. Штендаль, оригінал матриці печатки магдебурзьких шеффенів початку XVI ст. та дві львівських печатки (ради й лави XV ст.), кілька картин із зображеннями небесного та земного судів, зокрема з катедрального музею м. Вюрцбург 1430 р., пергаментний привілей Вільна 1601 р. з підвішеною печаткою лавників із фондів Бібліотеки Академії наук Литви ім. Врублевських, сигнет краківського бургомістра 1532 р., а також медалі, предмети церемоніалу та ін. Експозицію прикрашають картини з ратуші м. Сієна 1338 р. з алегоричними зображеннями «доброго» правління, що створює ілюзію гармонії. Полотна Ганса Вредемана де Вріса «Справедливий і несправедливий суд» 1594 р. та «Наймолодший суд» прикрашали велику залу ратуші у Гданську й мали підсилювати морально-етичний бік – демонструвати переваги «доброго» правління.

Як відомо, надзвичайно важливу роль у житті жителів середньовічних міст відігравали релігія та церква. На виставці було широко представлено предмети культу з костелів (кубки, хрести та ін.), мініатюри, скульптури святих із музеїв Варшави, Гданська, Братислави, ікона Богородиці 1465 р. з Бардейова, Біблія магдебурзького єпископа Альберта фон Штернберга 1370 р. (з Ягеллонської бібліотеки Кракова), Тора з Магдебурга кінця XIV ст., вірменське Євангеліє 1652 р. (Львівський історичний музей). У статтях «Церква в місті: Єпископи, монастирі, собори, парафіяльні храми, каплиці» та «Релігійне різноманіття в містах із магдебурзьким правом» висвітлюється роль сакрального простору й сакральних споруд у житті бюргерства, реформаційний рух, різні релігійні конфесії (с.488–499).

Чимало експонатів на виставці було присвячено темі торгівлі й економіки – невід'ємній складовій життєдіяльності будь-якого міста. «Шовк із Візантії, хутра з Сибіру» – таку назву має стаття з цієї рубрики, що демонструє різноманітні вектори, напрямки торгівлі, асортимент товарів у середньовіччі (с.504–506). Економіка тогочасних міст базувалася переважно на готівковій масі грошей. Грошовий обіг і зростаюча потреба в готівці спонукали можновладців розвивати міста й ринкову торгівлю. «Гроші правлять містом» – назва наступної статті з цієї рубрики (с.514–515). У кожній країні існували свої центри карбування (биття) монет – монетні двори (нім. «Münzstätte», пол. «Mennica»). На виставці широко представлено польські гроші XV ст., золоті гульдени й таляри з Вроцлава XVI ст., 28 монет різного походження за 1507–1652 рр. зі скарбу, знайденого в Речиці (Гомельська обл., Білорусь), пфенінги з Нюрнберга XV ст., монети, торговельні пломби XVI ст. з Гданська, що належали приватним торговцям. Унікальними експонатами є портрет Ганса Гарсдорфера 1484 р. – нюрнберзького патриція, головного монетного майстра Богемії та найстаршого бурмистра Нюрнберга, бюст і медаль Северина Бонера (1486–1549 рр.) – краківського патриція. У сучасній Німеччині досі популярне середньовічне прислів'я «Handwerk hat goldenen Boden», що в перекладі буквально означає «Ремесло має золоте дно» – це назва наступної статті у цій рубриці (с.534–537). Із другої половини XII ст. в німецьких

містах почали з'являтися спеціальні ремісничі об'єднання за фахом – цехи, гільдії, братства. На виставці представлено оригінальні артефакти – продукцію цехів Щецина, Львова, Магдебурга, Кошице, Брашова, Праги, Гданська, Кракова та ін.

Окремий розділ каталогу й, відповідно, виставки, має назву «Зовнішній вигляд бюргерів». Утім змістовно він значно ширший і фактично висвітлює повсякденне життя жителів міст, передовсім заможних мешканців. Ідеться про будинки патриціїв, основні риси будівельної культури в містах із магдебурзьким правом, особливості інтер'єру, декору кам'яниць. Не обійдено увагою теми одягу й моди: мініатюри із зображенням тогочасних людей, зокрема з відомого кодексу Б.Бехема, красномовно свідчать про особливості культури одягу, рівень заможності містян. У каталозі репродукуються деякі зразки шкіряного та дерев'яного взуття, одягу (ремінь, поясні кишені, шапочки) XV–XVI ст. з фондів археологічних музеїв Гданська, Ельблонга. Тема «Базові потреби (їжа й напої), задоволення, комунікація» також знайшла належне висвітлення у цьому проекті. Упорядниці торкнулися теми етнічних груп у містах – їй присвячено статтю «З усіх кінців світу: Етнічна мозаїка в містах із магдебурзьким правом» (с.626–629). Унаслідок міграцій, мішаних шлюбів відбувалися зміни в етнічному складі населення. Як приклад наводиться Краків, де у XIV ст. мешкали 5000 поляків, 3500 німців, 800 євреїв, а також італійці, шотландці, французи та ін.

Останню, третю, частину каталогу та виставки під назвою «Мережі міст і зв'язки містян» присвячено культурним, економічним контактам/зв'язкам міських поселень Центрально-Східної Європи. Її відкриває велика мапа «Важливі торговельні шляхи в регіоні поширення магдебурзького права в 1500 р.» (с.642–643). Упорядники зазначають, що в ранньому й пізньому середньовіччі Східна Європа була місцем, де відбувалися різноманітні процеси – як інтеграційні, так і дезінтеграційні. У цей період утворювалися політичні й економічні структури, що мали тривалий період існування. Проте цей простір був позбавлений єдності. На противагу цьому можна констатувати зростання національної самосвідомості. Її еволюція мала різні корені й витoki: від релігії до гуманізму, чому сприяла зростаюча мобільність людей. Поряд із цими внутрішніми взаємообмінами Центрально-Східна Європа в пізньому середньовіччі пов'язувалася з іншими регіонами світу, утворюючи свого роду сполучну ланку між Західною Європою, Чорномор'ям та Азією, мала прикордонну зону з Монгольською, а пізніше – Османською імперіями на Балканах (с.644–652).

У статті Ш.Зельцера «Уламки індивідуального доби пізнього середньовіччя: Люди та їх зв'язки між Нюрнбергом, Вроцлавом, Познанню, Краковом і Львовом» наголошується на тому, що наші сучасники, хто прагне зрозуміти міжлюдські контакти 500-річної давності на просторі між Магдебургом і Києвом, повинні розглядати ці події не з позицій сьогодення, а заглибитися в історію повсякдення тогочасних міст. Тільки відшукуючи якісь індивідуальні риси в типовому й нетиповому, в окремих артефактах з археологічних розкопок, середньовічній архітектурі, картинах художників, у друкованих і

рукописних джерелах, що доносять до нас малопомітні речі та факти, давно й начебто назавжди загублені в історії, можна досягнути цієї мети (с.664–675). Завершує цей тематичний блок стаття магдебурзького історика М.Пуле «Ганза, міста, союзи: Співробітництво та конфлікт» (с.682–695).

Епілог або заключна частина – «До рецепції саксонсько-магдебурзького права» – містить ще три статті, дві з яких присвячено діяльності Інституту дослідження магдебурзького права (1940–1945 рр.). Заснована на початку Другої світової війни обербургомістром Ф.Маркманном, ця установа об'єднала німецьких істориків права (Т.Герліц) та архівістів (П.Краузе), котрі встигли підготувати й опублікувати три книги, що стосуються вироків лавничих судів польських міст Свідниця, Познань, чеського Літомержице. Утім давалися взнаки націонал-соціалістичні гасла. У 1942 р. Т.Герліц стверджував, що «впродовж багатьох століть німецька правова культура панувала у цих регіонах, що свідчить про їх належність до Великої Німеччини». На думку автора статті Г.Люка, така пропаганда нацистських гасел представниками інституту була дієвою, легітимізувала й виправдовувала «вищість арійської раси» (с.711). До речі, під час німецької окупації Києва, у 1942 р. саме завдяки Інституту дослідження магдебурзького права в місті було відновлено давній проект видання магдебурзьких грамот, до якого залучено Н.Полонську-Василенко, Л.Окиншевича, О.Оглоблина, В.Міяковського, М.Геппенера, А.Яковліва. Тоді до Києва прибув науковий співробітник установи Ф.Кляйн, який заохочував місцевих істориків до пошуків і публікації згаданих документів, що піднімало науковий рівень вивчення магдебурґії в Україні на значно вищий щабель⁶. 16 січня 1945 р. під час бомбардування Магдебурґа будівлю інституту було зруйновано.

У наш час Саксонська академія наук (Ляйпциг) продовжує досліджувати історію магдебурзького права та культурні впливи його у Центральній і Східній Європі, але на якісно новій сучасній методології, вільній від ідеологічних нашарувань. Цю тему продовжує стаття С.Ульріх «Розчарування й новий початок: Магдебурґ і саксонсько-магдебурзьке право у ХХ ст.», де йдеться про пов'язані місця пам'яті, зокрема збудований 1937 р. пам'ятник авторові «Саксонського зеркала», відкриття того ж року тематичної виставки в Історичному музеї ім. кайзера Фрідріха (тепер Музей історії культури), де було представлено найдавніші примірники пам'ятки. По Другій світовій війні на дослідження цієї проблематики неофіційно було накладене табу, вони відновилися лише 1986 р. 4 листопада 1988 р. в Магдебурґу відзначалося 800-річчя надання місту привілею на міське право архієпископом Віхманном (с.718–731). Завершує блок стаття про культуру пам'яті магдебурзького права у Східній Європі, зокрема будівництво монументів, святкування круглих дат надання різним містам цього права (с.732–745).

У додатку до каталогу вміщено повний перелік джерел і літератури, географічний та іменний покажчики, наведено список ілюстрацій.

⁶ Докл. див.: Корпус магдебурзьких грамот українським містам: Два проекти видань 20–40-х рр. ХХ ст. / Упор. В.Андрейцев, В.Короткий, В.Ульяновський. – К., 2000.

Підсумовуючи, зазначимо, що каталог виставки містить чимало цікавої й різнобічної інформації, яку в рамках цієї рецензії висвітлити неможливо. Вочевидь багато задумів авторам проекту вдалося успішно реалізувати. Виставка захоплює, а деякі експонати просто зачаровують, як і саме місто Магдебург. Каталог, котрий за своїм наповненням цілком подібний до повноцінного збірника наукових праць, справляє неабияке враження змістовністю, ґрунтовними публікаціями, якісним та багатим ілюстративним матеріалом. Дуже імпонує комплексний підхід до проблеми й масштабний погляд на історію магдебурзького права, яке було тісно пов'язане з урбанізацією Європи, чого так часто бракує працям українських істориків-урбаністів і музейників. На жаль, подібного роду проекти в нашій країні в найближчі роки навряд чи вдасться реалізувати.

Макроісторичний підхід, який продемонстрували організатори виставки, попри певну незвичність для українських фахівців, є плідним і перспективним. Водночас він має певні, подеколи доволі суттєві вади, яскраво продемонстровані рецензованим виданням. Так, надмірне фокусування на «еталонних» (із погляду авторів) містах не може компенсувати майже повну відсутність уваги до тих із них, котрі були віддалені від Магдебурга й де магдебурзьке право функціонувало сотні років. Проігноровано існування там численних локальних особливостей, специфічних рис, а подекуди й симбіозу звичаєвого права з магдебурзьким. За яскравим фасадом центральноевропейських міст з їх блискучою архітектурною спадщиною загубилися сотні міст і містечок Східної Європи, зокрема Великого князівства Литовського та східних земель Речі Посполитої. Між тим цей величезний регіон однозначно був вартий ширшого висвітлення в каталозі та більш комплексного експозиційного представлення на виставці. Не зайвим був би й порівняльний аналіз функціонування магдебурзького права в різних, особливо географічно віддалених один від одного, регіонах. На нашу думку, авторам проекту так і не вдалося вписати у цю «велику історію» міста України та Білорусі, котрі таким чином ніби залишилися на глухих задвірках міської цивілізації Європи.

Наталія Білоус (Київ)



ТАЇРОВА-ЯКОВЛЕВА Т.
КОЛІЇВЩИНА: ВЕЛИКІ ІЛЮЗІЇ. – К.: Клю,
2019. – 256 с.

Ім'я докторки історичних наук, професорки Санкт-Петербурзького державного університету Тетяни Таїрової-Яковлевої добре відоме в Україні. Це україністка номер один у Росії, авторка дванадцяти монографій (у тому числі біографії гетьмана І.Мазепи), багатьох статей та археографічних публікацій, художніх творів (!), переважно присвячених козацькій проблематиці. Утім цього разу вона звернулася до дещо іншої тематики – Коліївщини. Хоча про ті події у загальних рисах знає практично кожен школяр, але в радянській історіографії цю дуже складну й суперечливу

проблему майже не досліджували, тому залишається чимало «білих плям», нагромадилося багато стереотипів.

Відразу треба сказати, що всупереч сподіванням авторка пише не стільки в подієвому ключі, скільки з геополітичного ракурсу («нас цікавить широкий контекст подій, рушійні сили та ідеї», с.4). Тож власне перебігу подій присвячено лише два з шести розділів книги (с.168–244), тобто менше третини тексту.

У першому розділі – «Правобережжя і козацька ідея» – розглядається передісторія повстання. Відлік подій починається з XVI ст. Абсолютно правильно підкреслюється зв'язок гайдамаків із козаками, повстанцями Северина Наливайка та Богдана Хмельницького, Гетьманщиною, характеризується ситуація на Правобережжі (реставрація гніту Речі Посполитої, повстання 1750 р. тощо). Слушно критикується тенденція недооцінювати мазепинський період в історії регіону. Однак, на наш погляд, не варто вважати «ілюзією» прагнення гайдамаків відродити Гетьманщину. Так, їм, попри намагання, не вдалося цього добитися, але шанс на перемогу був. У ситуації, коли відбувалися буржуазні революції (вже здобули незалежність США, а до вибуху у Франції залишалось двадцять років) можна було досягти прогресу й на Правобережжі, зокрема ліквідувати кріпацтво та розвивати вільне козацьке (фермерське) землеробство. Не варто також уважати, що С.Палій у 1690-х рр. здійснював антитагарські походи, «шукаючи захисту у царя» (с.21). У той час він, як і Самусь та інші керівники майбутнього антипольського повстання 1702 р., були підданими короля Речі Посполитої, навіть перебували на королівській службі. Оскільки Річ Посполита й Московська держава були тоді союзниками, то немає нічого дивного, що вони здійснювали спільні походи проти Криму та ногайських орд. Дуже добре це ілюструє журнал коронного гетьмана Яблоновського, котрий зберігається в бібліотеці Чарторийських у Кракові (рукопис №1949). Нарешті не варто вважати відкритим питання

про відповідальність російської сторони за здачу Чигирин в 1678 р. Зрада Москви очевидна. Про це свідчать і накази та інструкції царя Федора, переговори російських дипломатів із турецькими, мляві дії військ князя Ромодановського, хоча вони вдвічі переважали турецькі сили.

Другий розділ – «Імперія і Правобережна Україна» – як нам видається, найважливіший. Авторка чудово володіє матеріалом, добре аналізує ставлення до Коліївщини й узагалі до українського питання панівних кіл Російської імперії, насамперед Катерини II і графа П.Румянцова. Добре простежено формування цього аспекту поглядів імператриці, вплив на неї як зовнішніх подій (спроба перевороту В.Мировича, котрий, до речі, походив із козацької старшини, та гострий протест проти секуляризації монастирських земель вихованця Києво-Могилянської академії єпископа Арсенія Мацеевича), так і певних осіб, документів (записка графа Теплова) тощо. Можна цілком погодитися з тим, що ставлення імперського двору до Коліївщини було складнішим, ніж це досі уявлялося. На початковому етапі – «досить добродушне», але після подій у Балті (напад гайдамаків 16–18 червня 1768 р. на це місто в межах тодішньої Османської імперії), що загрожували війною з Туреччиною (вона таки почалася), усе докорінно змінилося (с.71). Є й інші позитивні моменти цього розділу, наприклад висновки про короткозорість політики графа Паніна щодо релігійних дисидентів у Речі Посполитій. Цікавий навіть короткий сюжет про гомосексуалізм одного з ідеологів українофобії в Російській імперії – графа Теплова.

Але є одне «але». Як у розділі, так і у цілій книзі при характеристиці політики Петербурга авторка уникає слів «колоніальна політика». Це звичне для російського офіціозу й навіть для частини західноєвропейських дослідників. Виходить, наприклад, що (тут усі згодні) Англія проводила таку політику стосовно Індії, Франція – відносно Алжиру, Іспанія – щодо індіанців і т. д. А от якщо загарбана територія лежить не десь за океаном, а межує з метрополією, це вже не колонія. Таким чином робиться спроба затушувати дійсний стан речей. Посилання на те, що деякі українці обіймали важливі посади в Російській імперії (скажімо О.Безбородько був канцлером), некоректні, адже, наприклад, в Османській імперії великим візиром був серб Соколович (відомо, що візирами там були і представники інших підкорених народів, ті ж вірмени). Але з цього аж ніяк не випливає, що Сербія чи Вірменія не були внутрішніми колоніями Туреччини. Залишається неспроясненим питання про «уніфікацію». Із погляду Катерини II та адептів імперської політики це було благом, а з перспективи пригноблених народів – виявом колонізаторської гнобительської політики. Насамперед ліквідація Гетьманщини та Запорізької Січі – удар по державності України, хоч як би не розписували це «благо» казенні імперські історики. До речі, сама ж авторка наводить красномовні слова Катерини II, котра наголошувала на необхідності визиску України, адже Росія від «гетманского правления почти и никакой от того народа пользы и доходов по ныне не имела», та вказувала на основні проблеми, що їх тоді треба було вирішити: «чужие законы и права», «мнимые привилегии и вольности», «примечаемая в народе внутренняя против великороссийского народа ненависть» (с.143). До речі, ця ненависть не була якоюсь ірраціональною, вироста не на порожньому місці. Це була відповідь народу на колоніальний гніт!

На наш погляд, бракує розповіді про прагнення гайдамаків відновити полково-сотенний устрій, Гетьманщину. Тут придалася б монографія українського історика П.Мірчука «Коліївщина: Гайдамацьке повстання 1768 р.» (Нью-Йорк, 1973 р.). Авторка її знає, але використовує явно недостатньо. До того ж П.Мірчука вона називає чомусь «американським істориком» (с.102).

Третій розділ – «Запорожці та Коліївщина» (с.88–134) – присвячено стосункам Січі з гайдамаками. Тут добре описується заснування Нової Січі, вороже ставлення Польщі до запорожців, питання, кого вважати запорожцями в контексті Коліївщини тощо. Важливі досить точні й підтверджені джерелами авторські підрахунки щодо участі запорожців у Коліївщині (серед засуджених «коліїв» їх було 126). Добре аналізується питання про імператорську «Золоту грамоту» коліям, якій довіряють і ряд польських дослідників (с.121–124, 131–133, 199–203). Авторка вважає, що тут маємо справу з фальсифікатом. Але вона заперечує популярну версію, що його автором був Мельхиседек Значко-Яворський і вважає, що «Золота грамота» була задумана й реалізована у союзі православних монахів Мотронинського монастиря, священників Чигиринського староства та запорожців. Хто саме був її автором, ми, мабуть, ніколи не дізнаємося, тому що всі учасники постаралися приховати істину (с.203).

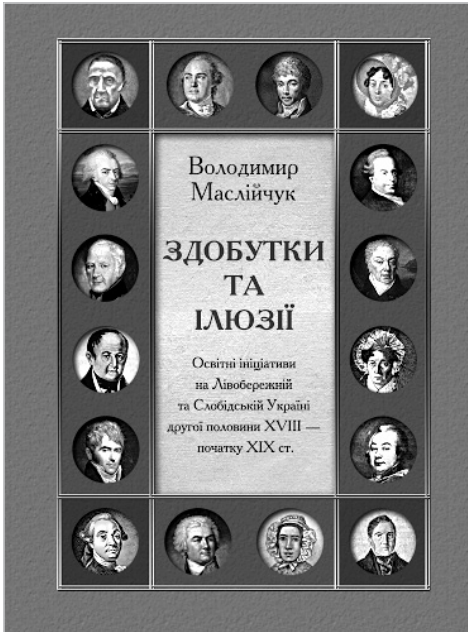
Четвертий розділ – «Великі примари» – певною мірою продовжує сюжетні лінії другого розділу. Тут характеризується Гетьманщина, її проблеми, складні взаємовідносини з Російською імперією, посилення кріпацтва (заборони переходів селян, проведення Румянцевського опису тощо), політика Речі Посполитої щодо Правобережжя, котра прагнула до відновлення колоніального режиму як у часи «золотого спокою» перед вибухом Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., роль православної церкви й таких її діячів, як Георгій Кониський, Мельхиседек Значко-Яворський та інші в боротьбі проти нав'язуваної Польщею унії. Закономірні слова авторки, якими вона завершує цей розділ: «Правобережжя опиняється на порозі релігійної війни» (с.166).

У п'ятому розділі – «Релігійна війна» або «дисиденти» (с.167–210) – якраз і розглядається це питання. Ґрунтовно, на міцній джерельній базі аналізується конфесійна ситуація на Правобережжі, наводяться факти переслідувань православних, політика правлячих кіл Речі Посполитої та Російської імперії щодо регіону, сейм 1767 р. Важливі слова історикіні: «У літературі поширена думка, що дії українського духовенства спровокувала Катерина II. Нам, навпаки, видається, що наслідком її політики багато в чому стали вчинки уніатського духовенства» (с.169). Із цим варто погодитися, але не забувати, що Росія вправно використала гасло «оборони православних» у своїх імперських інтересах.

У заключному шостому розділі – «Міфи Коліївщини» – авторка розвінчує ряд легендарних версій, як-от про арешт І.Гонти та М.Залізняка, обставини страти І.Гонти, масштаби страт гайдамаків у Кодні (насправді тут було вбито понад 400 осіб), про засудження «коліїв» у Росії і про їхню долю, яку змінив на краще вибух російсько-турецької війни 1768–1774 рр.

Таким чином, маємо нове та якісне дослідження складного й малодослідженого явища української історії. Хочеться побажати його авторці нових звершень на полі україністики!

Юрій Мицик (Київ)



Маслійчук В.

ЗДОБУТКИ ТА ІЛЮЗІЇ: ОСВІТНІ ІНІЦІАТИВИ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ ТА СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТ. – Х., 2018. – 539 с.

Усім зацікавленим історією української освіти варто ознайомитися з новою книжкою харківського історика. Дослідження проведене з глибоким знанням минулого Слобідської України, Гетьманщини, Російської імперії, Речі Посполитої та інших країн і спільнот Східної й Центральної Європи XVIII – початку XIX ст. Воно стосується початків світської освіти у двох українських автономіях (згодом регіонах), подібних

у культурному плані – Слобідській Україні та Гетьманщини («Лівобережної України», «Малоросії»).

Автор відштовхується від того, що ранньомодерна освіта на цих землях сформувалася на основі культурної спадщини Речі Посполитої. Він звертає увагу на те, що започаткована Петром Могилою освіта підштовхнула розвиток українських спільнот. Утім надалі вона не зазнала суттєвої модернізації, лише повільно реагувала на зміни та пристосовувалася до них. У Київській митрополії дослідник убачає «ворога» світської освіти, хоча наводить і чимало фактів про співпрацю духовних та світських осіб в освітній сфері. Однак, на думку фахівця, ця співпраця не мала тривалих позитивних наслідків.

В.Маслійчук систематично дослідив перші ідеї та спроби запровадження світської освіти в Гетьманщині – від початків кар'єри К.Розумовського до 1818 р. Освітні ініціативи за останнього володаря булави представлено як заслабкі, котрі не було втілено у життя через консерватизм козацької (чи новоформованої шляхетської) еліти. Цим він також пояснює кволість світських освітніх ініціатив за Другою Малоросійською колеґією, повільність позитивних перетворень у світській освіті наприкінці XVIII – на початку XIX ст. (с.45–132; варто згадати, що на території «Гетьманщини після Гетьманщини» перший університет постав лише 1834 р., та й то завдяки імперському уряду).

Історик доводить, що в менш розвиненій у культурному плані Слобідській Україні (також і менш консервативній) імперські ініціативи та підтримка елітами освітніх проєктів були успішнішими, що заклало підвалини відкриття першого університету на Великій Наддніпрянщині в 1805 р. (с.133–193).

Харківський дослідник детально описав «освітню революцію» та училищну реформу в підросійській Україні 1780-х рр. – початку XIX ст. Невдачі освітніх перетворень у «Гетьманщині після Гетьманщини» В.Маслійчук пов'язує з консерватизмом еліт Гетьманщини. Водночас вивчення Харкова

в освітньому плані він трактує як відкритість верхівки суспільства до освітніх ініціатив. Також фахівець звернув увагу на розвиток світської жіночої освіти на території описуваних ним українських регіонів (с.195–274).

Зміни в освіті на початку XIX ст. представлено у сюжетах, які презентують нову освітню реформу, постання Ніжинської гімназії, успіхи Новгород-Сіверського в освітніх ініціативах, особливості функціонування нижчої освіти, місце церкви в освітніх процесах тощо. Історик приділив багато уваги розвитку світської жіночої освіти. Ґрунтовно описано виникнення інституту шляхетних панн у Харкові, приватну освіту дівчаток у Чернігівській і Полтавській губерніях. Автор доходить висновку, що хоча у цій сфері спостерігався поступ, однак вона за окреслений час пройшла шлях від «доступної» до «станової» (с.275–436).

Важливо, що В.Маслійчук звертає увагу на соціальний контекст мети та процесу навчання, на її затребуваність і відмінність від того, що зараз називається «освітою». Світські освітні ініціативи він розглядає в контексті появи й закріплення на українських землях ідей і практик Просвітництва. Саму просвітницьку традицію автор тісно поєднує (або навіть прирівнює) з процесом секуляризації, окреслюючи її формулюванням «вивільнення розуму з “релігійних пут”» (с.56). Тож розглядаючи роль церкви у процесі розвитку освіти він стоїть на виразно антиклерикальних позиціях. Подеколи це підштовхує харківського історика до наперед відомих інтерпретацій¹.

На нашу думку, дана проблематика потребує подальших глибоких досліджень. Приміром, освітні проекти Гетьманщини початку 1760-х рр., причини нереалізованості яких вдало описує В.Маслійчук, заслуговують на більшу увагу. Вони засвідчили, що вищі навчальні заклади не передбачали повного роз'єднання світської й теологічної освіти. Як не дивно, але це – одна з рис європейської освіти². У «Проханні малоросійського шляхетства», зокрема, ішлося:

«По примеру находящихся в иностранных государствах университетов и гимназий и с такими ж привилегиями, завезть и в Малой России два университета и несколько гимназий; первый из оных университетов, состоящий в четырех факультетах, может быть в Киеве, на том же месте, где ныне Киево-Братский училищный монастырь, из которого монахов должно вывезть, и на том месте построить дома для учителей и учеников; ибо во время основания киевских школ антецессором моим, малороссийским гетманом Петром Конашевичем-Сагайдачным, а после того митрополитом киевским Петром Могилою монастыря там не было, а было только братство, то есть такое место, где могли жить светские и духовные люди, приходящие для учения;

¹ Для прикладу, В.Маслійчук пише: «Йдеться про оновлення викладання філософії за системою Баумейстера, сучаснішого філософа (ляйбніц-вольфганська філософія), такі зміни свідчили про пошуки нових способів викладу та спроби оновити загалом “києво-могилянську освіту”, а отже й церкву» (с.51). Із цих міркувань випливає, що покращення викладання філософії мало оновити церкву.

² На сході Європи (в Росії) з XVIII ст. панувало розділення богослов'я та світських дисциплін. Це яскраво виявилось в тому, що в XIX ст. була спроба вивести з імператорських університетів викладання курсу філософії, а СРСР – узагалі приклад найбільшого в історії атеїстичного експерименту.

а другой – в Батурине, состоящий из трех факультетов, кроме богословского; а гимназии – в тех городах, которые мы к тому за способные изберем и усмотрим [...] При тех же университетах, а где за потребное судится, и при гимназиях должно быть типографиям для печатания как церковных, так и гражданских книг [...] что же касается содержания оных университетов и гимназий, то на оное могут употреблены быть экстраординарные из духовных имений собираться имеющие подати»³.

Із цитованого тексту видно, що його укладачі та автори спробували поєднати інтереси освіти і православної церкви. Звичайно, ці всі зміни мали місце лише в теорії, а на практиці все було набагато гірше⁴. Однак за К.Розумовського траплялися цікаві просвітницькі проекти, що були пов'язані з освітою та впроваджувалися у життя. Зокрема адміністрація Гетьманщини не лише прагнула оцінити свої людські ресурси, але й розраховувала задіяти безпритульні групи населення для «загального блага» суспільства та держави. Так, у 1763 р. планувалося використовувати працю жебраків, калік і дітей-сиріт на сукняних фабриках (взамін вони мали отримувати харчі, одяг, житло та навіть гроші; дітей мали навчати грамоті й ремеслу, після чого вони могли за власним бажанням залишити підприємство)⁵. Такий контекст, для прикладу, «початкової освіти» заслуговує на окреме поглиблене студювання.

Отже скрупульозне вивчення автором харківського та київського архівів уможливило цілісне висвітлення розвитку світської освіти у двох українських автономіях/регіонах. Уміле представлення спільного й відмінного в освітніх ініціативах на землях Лівобережного Подніпров'я буде прикладом для наслідування істориками Гетьманщини і Слобідської України. Також книжка містить важливі атрибути наукової монографії – розлогий список джерел, літератури, докладні іменний та географічний покажчики, детальну анотацію англійською мовою.

Василь Кононенко (Київ)

³ Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии / Укл. О.Струкевич // Український історичний журнал. – 1993. – №9. – С.90–91.

⁴ Ми поділяємо інтерпретацію харківським дослідником слабкості практичної сторони зусиль центральної адміністрації Гетьманщини. Наведемо лише кілька прикладів. Сам гетьман (і президент Імператорської академії наук та мистецтв), маючи великі фінансові й адміністративні можливості, надзвичайно мало зробив для розвитку науки, освіти, хоча це ідеологічно обґрунтувало його владу. А.Бовгира з цього приводу відзначив цікаву деталь гетьманської «політики» стосовно історієписання: «Незрозумілим залишається той факт, що К.Розумовський, володіючи потужним друкарським арсеналом Академії наук, так і не спромігся видрукувати бодай один твір з української історії, а обмежився лише виготовленням двох рукописних копій» (див.: *Бовгира А. Передмова // Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Підг. до друку, вступ. ст. А.Бовгири. – К., 2012. – С.13*). Також упродовж гетьманування К.Розумовського виділялася «символічна» сума на Києво-Могилянську академію, одноразові допомоги здібним молодим людям (див.: Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.2586. – Арк.1–4).

⁵ *Нечипоренко П. Фабрики Розумовського на Посем'ї // Записки Історично-філологічного відділу УАН. – Кн.ХІ. – К., 1927. – С.201–203.*



МАШКЕВИЧ С.
Киев 1917–1920: Прощание
с империей. – Х.: Фолио, 2019. – 461 с.

МАШКЕВИЧ С.
Київ 1917–1920: Прощання з імперією. –
Х.: Фолю, 2019. – 461 с.

Історіографія революційної доби 1917–1920 рр. в Україні достатньо широка й різноманітна. Вона безперервно поповнюється новими публікаціями. Щоправда, серед них дедалі рідше зустрічаються такі, які відразу привертають підвищену увагу і становлять собою істотне прирощення наукових знань.

Тим приємніше отримати оригінальну працю, котра викликає інте-

рес із багатьох перспектив. Ідеться про нову книгу Стефана Машкевича, яка, на відміну від офіційного бібліографічного реквізиту (його подано у заголовку рецензії), на обкладинці має уточнюючу назву: «Киев 1917–1920. Том 1. Прощание с империей (март 1917 – январь 1918)».

Автор більше відомий науковому загалу як доктор фізико-математичних наук, котрий успішно поєднує плідну дослідницьку діяльність у Києві та Нью-Йорку, а ще захоплюється вітчизняною історією, передусім минулим столиці України, на особливому, краєзнавчому, зрізі. Серед десятків його публікацій – монографії «Трамвайные копейки» (2004 р.), «Київський тролейбус / Kiev Trolleybus» (2009 р.), «Улицы Киева: Ретропутешествие» (2015 р.; 2-ге вид., перероб. і доп. 2018 р.), «Історія приміських трамвайних ліній» (2019 р.) та ін. Серед книг подієвого змісту виділяється скрупульозністю добору фактичного матеріалу й детальністю аналізу видання «Два дня из истории Киева: 30–31 августа 1919 г.» (2010 р.)

Монографія, котра нещодавно побачила світ, стала спробою продовжити, доповнити, поглибити дослідження відразу у двох наукових напрямках. По-перше, це лише перша книга із задуманого чотиритомника й має на меті довести виклад та оцінку подій до кінця 1920 р., тобто відбити революційні процеси в Києві за всю буремну добу. По-друге, за підходом, хронікальним принципом структурної побудови вона у численних випадках додає значний обсяг фактичної, документальної інформації до давнього видання «1917 год на Киевщине: Хроника событий» (1928 р.) і до двотомника «Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Февраль 1917 – февраль 1918 г.: Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий», який вийшов ще в 1977–1982 рр., природно – у «київських міських параметрах».

Відразу визнаючи неординарність рецензованої праці, гадаючи, що вона обов'язково знайде свого вдячного читача, не можна позбутися бажання висловити певні враження (так би мовити, нотатки на сторінках), які виникають після ознайомлення з її змістом. У резюме й передмові С.Машкевич зазначає, що пропонуване видання не є монографією у вузькому розумінні цього слова, але робить наголос на тому, що воно «абсолютно документальне» (с.5). Власне в тому переконує весь зміст праці.

Так, автор зібрав велетенський пласт інформації (архівної, газетної, мемуарної, художньо-літературної – навіть у різночитаннях-варіантах) щодо того, яким шляхом до Києва дійшли відомості про падіння самодержавства, про рефлексії на давно очікувану подію, що для багатьох, між тим, стала несподіваною, заскочила зненацька, також про перші кроки різних політичних сил для опанування ситуації (с.11–43).

Віддаючи належне прагненням увести до наукового обігу нові матеріали, або ті, які досі не привертали достатньо широкої уваги, водночас, хотілося б, щоб при цьому враховувалися багаторічні напрацювання істориків, які не завжди й не в усьому узгоджуються з картиною, що її вимальовує С.Машкевич. Так, із посиланням на спомини письменника В.Королева-Старого, у книзі постає геть відмінна від відомої та усталеної (скажімо, зі свідчень авторитетного учасника події Є.Чикаленка¹, що здебільшого використовуються фахівцями) картина народження Центральної Ради. Ініціатива її створення й навіть назва нібито належали персонально київському адвокату М.Синицькому. Хто він такий, чи був членом якоїсь партії, організації – невідомо. Є.Чикаленко, на квартирі якого начебто М.Синицький зібрав перше засідання українських діячів, що поклато початок створенню Центральної Ради, про таку особу взагалі не згадує. І якщо наведений факт дійсно відбувся (що взагалі-то варто було підтвердити шляхом перехресного аналізу з іншими джерелами), його треба (принаймні дуже бажано) обов'язково співвіднести з іншими версіями процесу започаткування Української Центральної Ради.

Узагалі ж картини створення різних організацій, інституцій (державницьких і громадських) відтворюють ретельно підібрані надзвичайно цікаві та докладні (не лише уточнені дати, а й години, хвилини відповідних зібрань, засідань, появи документів, їх варіанти, редакції) матеріали. При цьому автор прагне зібрати докупи дані з різних джерел походження і про діяльність усіх можливих суб'єктів процесу. У результаті події одержують висвітлення з різних ракурсів, а сумарний результат виглядає в певному розумінні багатомірним, багатобарвним. Особливо реалістичними постають вибори до міської думи, розстановка сил у ній та окремі епізоди діяльності (с.127–136). Таке ж враження справляє й реконструйований досвід кампаній щодо виборів у всеросійські та українські Установчі збори (с.245–263, 318–334).

¹ Див.: Чикаленко Є. Уривок із споминів за 1917 рік // Науковий збірник Української вільної академії наук у США (1945–1950–1995). – IV. – Нью-Йорк, 1999. – С.254–255.

Цілком виправдано автор виокремлює підвищеною увагою і збільшенням обсягу історичного матеріалу такі віхи становлення української державності, як підготовка, затвердження, обнародування універсалів Центральної Ради, реакція на них різних сил (і в Києві, і поза ним, зокрема в Петрограді), значення для подальшого поступу нації (с.90–94, 106–111, 226–245, 334–361 та ін.). І знову справляють враження цікаві подробиці, зокрема позиції на особистісному зрізі – під час обговорень, голосувань, участь у реалізації визначених завдань.

Щоправда, деякі моменти виявилися лише позначеними, не знайшовши свого вивершеного чіткого відтворення. Так, С.Машкевич наводить інформацію зі спільного засідання рад робітничих і солдатських депутатів 4 листопада 1917 р., на якому було ухвалено «негайно злити» обидві ради, що до того в Києві, на відміну від інших міст, існували окремо (с.218, 263). На реалізацію рішення було проведено нарізно (!) в радах робітничих і солдатських депутатів вибори до об'єднаного виконкому (с.263–265), відбулися його спільні (а по суті – не єдиного виконкому!) засідання (с.265) і три спільних зібрання рад (с.267–268, 270–271). Однак під час четвертого подібного заходу при обговоренні питання про владу в Києві і проведення нових перевиборів виконкому стався розкол. 2 грудня 1917 р. рада солдатських депутатів заявила про свій вихід з об'єднаної ради (с.283). Отже говорити про злиття двох рад як про dokonаний факт можна лише із застереженнями, скоріше як про не доведену до кінця спробу, і не більше. Тож висновок автора книги про те, що «єдина рада в Києві не проіснувала й місяця» (с.283), як гадається, вимагає певного переакцентування.

Особливий смак автора до розплутування конфліктних ситуацій, привабливих своєю драматургією (у чому він зізнається вже на початку дослідження, с.5), значною мірою реалізувався в доволі розлогих сюжетах про заколот полуботківців (с.111–122), про хитросплетіння політичних векторів і перипетії останніх днів жовтня 1917 р. в Києві («Трикутний бій», с.183–200), а також про січневе (1918 р.) повстання проти Центральної Ради, центром якого став «Арсенал» (с.362–402).

Однак у даному випадку виникають певні питання до автора, до використаного в низці випадків методу подачі матеріалу. Сам він висловлює своє «сredo» наступним чином: «Жодного слова моїх вимислів тут немає. Тим більше я намагався утримуватися від того, щоб ставати на будь-чий бік. Наскільки дозволяє корпус джерел, я відбиваю всі погляди, у тому числі й з гострих питань. Моя справа – переповісти та мінімально проаналізувати, але не вихвалити й не засуджувати» (с.5).

Беззастережно підтримати подібну позицію на сучасному історіографічному етапі освоєння досвіду 1917 р. навряд чи можна. По-перше, навести всі погляди, думки, навіть наявні в комплексі першоджерел, із таких питань, як, скажімо, боротьба за владу в Києві на вирішальних, переламних історичних етапах просто неможливо – їх не можна «втиснути» в ліміт одного, тим більше неспеціального видання (де була б представлена не лише одна, чи хронологічно обмежена, проблема). Тому вже в поданих матеріалах, тобто

тих, що пройшли неминучу селекцію, як, рівною мірою, і у відмові долучити для відтворення повноти картини ті відомі й безсумнівні дані, які опинилися поза рамками видання, проглядає авторська позиція. У цьому випадку (а для рецензованої праці це, на жаль, не єдиний привід) доводиться висловити жаль через ігнорування С.Машкевичем як згаданих на початку хронікальних праць, так і значного масиву наукових публікацій, в яких численні фактологічні й документальні елементи поєднано у версії, гіпотези, узагальнення, комплексні ретроспекції. Висловлене видається доцільним і через те, що раніше реконструйовані надскладні процеси в багатьох випадках (в історіографії) виглядали порівняно об'єктивніше, переконливіше, зрештою – науковіше.

Подібні міркування можна висловити й щодо подачі деяких інших сюжетів книги. Наприклад, викликає сумнів однозначна оцінка подій останніх днів листопада – перших днів грудня як «листопадова революція, котра не відбулася» (в оригіналі: «Несостоявшаяся ноябрьская революция», с.271–280). Наведених свідчень, думається, недостатньо для кваліфікації поведінки місцевих більшовиків як підготовки в даний конкретний момент до повстання, що насправді відстоювалося лише окремими діячами. Домінантою здійснюваної тактики залишався розрахунок на «перехоплення» влади шляхом скликання з'їзду рад, що в Україні набували дедалі більшого впливу, спільно з Центральною Радою.

У результаті дещо деформованим, навіть викривленим постає відображення реальної поведінки Центральної Ради, закумулятивним і кінцевим логічним утіленням якої виявилось ставлення щодо скликання згаданого з'їзду. Принагідно слід зауважити: наведені С.Машкевичем матеріали, гадається, дають додаткові можливості, переконливі аргументи для сутнісного уточнення оцінки «київського з'їзду Рад» (с.283–294), навколо проблем правомочності й законності рішень котрого час від часу виникають дискусії в тих чи інших працях.

Загалом же сам С.Машкевич зрештою змушений визнати, що «формальних доказів підготовки повстання в Києві Генеральний Секретаріат не надав» (с.279). А отже і певної корекції з неминучістю мала зазнати логіка викладу подій.

Тут якось «загубилася» надзвичайно вагома складова тогочасної кризової ситуації та її розв'язки – дії 1-го українського корпусу під орудою П.Скоропадського, спрямовані на роззброєння частин 2-го армійського корпусу, які перебували під впливом більшовиків.

Не можна залишити без суб'єктивної реакції такий спосіб «спілкування» з читачем, як наведення взаємовиключних, полярних свідчень, оцінок, що походили з різних таборів, зіткнення в результаті різних думок, як, скажімо, у питанні про епізод із долею арсенальців після ліквідації січневого (1918 р.) повстання. З одного боку, цитуються свідчення про жакхливу розправу над переможеними, а з іншого – про неймовірно гуманне ставлення до них із боку гайдамаків (с.395–398). Завершує ж виклад автор такими словами: «Що ближче до істини: “почалась розправа” чи “не роблячи жодної кривди нікому”? Судити надаємо читачам» (с.398).

Своєю чергою, виникає питання до С.Машкевича: а для чого взагалі пишуться книги? Для того, щоб просто розмножити друкарським способом здобути інформацію (хоча навіть у збірниках документів і матеріалів їх укладачі, як правило, у змістовних примітках висловлюють ставлення до наявної інформації, оцінку її)? Чи все ж для того, щоб спробувати пошукати на цій основі шлях до істини? І належить це робити не кому іншому, а авторові, фахівцеві, котрий для того, власне (?), і береться за перо! Звісно, можна відповісти, що цілкове призначення видань різне. Однак, коли в одній і тій самій книзі частину змісту викладено, так би мовити, у «класичному» монографічному стилі, із розлогим обґрунтуванням логіки виникнення тих чи інших проблем, сутнісною оцінкою вчинків, натомість інша частина претендує на своєрідну детективну інтригу, уже виникає підозра, що автор чомусь не наважується на неупереджений висновок, підміняє його формою, що віддаляє від спроби отримання об'єктивного знання.

Хотілося б застерегтися від того, що способи, прийоми конструювання С.Машкевичем сюжетів тих чи інших епізодів узагалі, у принципі, викликають сумнів або неприйнятні. Серйозним запереченням тому може слугувати просто блискуче скомбіновані параграфи «Леонід Пятаков: зникнення» та «Леонід Пятаков: розслідування» (с.301–313). Детективний компонент виступає не як авторське нашарування, а як іманентна складова безпосередніх подій, а фінал розслідування – як з'ясування сутності трагедії, а тому справляє особливе враження. Важко уявити собі, щоб таку справу можна було подати досконаліше, об'єктивніше.

Утім, з іншого боку, можна висловити й думку, що такий, або подібний варіант був априорі неможливий стосовно будь-яких подій, коли було просто не обійтися без авторських оцінок, заснованих на реальному історичному знанні. Так, Центральна Рада з моменту свого народження кваліфікується «першим українським парламентом» (с.37), хоча зустрічається й термін «майбутній парламент» (с.41). Якби С.Машкевич і в даному випадку з такою ж мірою довіри поставився до споминів М.Грушевського, як у багатьох і багатьох інших випадках (що абсолютно виправдано), він би не пройшов повз оцінки особи, яка очолювала інституцію практично від моменту створення й до зникнення з політичної арени, та ніколи не називала її «парламентом», і неодноразово висувала завдання створення справжнього, реального парламенту, чого так і не судилося здійснити.

На жаль, автор припускається певних недрібних неточностей. Так, дійшовши до ленінського «Маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради», С.Машкевич пише: «Раднарком починав з “хорошої новини” – повного визнання УНР» і підтверджує це цитатою «ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо Українську Народну Республіку» (с.286). Тут міг трапитися або прикрий недогляд, або переінакшення ленінської цитати знадобилося для того, щоб досягти якоїсь іншої мети – скажімо, проілюструвати алогізм позиції В.Леніна, нещирість РНК. Адже в тексті документа, який колосальну кількість разів відтворювався й аналізувався, фраза має інший вигляд, а саме: «ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо

народну Українську республіку»². Головна відмінність полягає не в тому, що деякі слова по-різному написано (з великої та малої літер), а в тому, що в даному випадку «від переміни місць складників сума», тобто результат, істотно змінювався.

В.Ленін, а над документом працювали ще Й.Сталін і Л.Троцький, добре знав офіційну назву тодішньої держави – «Українська Народна Республіка», яка була проголошена III Універсалом Центральної Ради. Однак остання обставина саме й не влаштувала РНК. Московський уряд визнавав не проголошений державний феномен, а «національні права і національну незалежність українського народу», в той час як Раду РНК звинувачував у тому, що «прикриваючись національними фразами, вона веде двозначну буржуазну політику», а це позбавляє Раднарком можливості «визнати Раду як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української республіки»³.

Висунувши Центральній Раді низку звинувачень, у маніфесті цілком визначено наголошувалося: «Стаючи на цей шлях нечуваної зради щодо революції, на шлях підтримки найлютіших ворогів як національної незалежності народів Росії, так і Радянської влади, ворогів трудящої і експлуатованої маси, кадетів і каледінців, Рада змусила б нас оголосити без усяких коливань війну їй, навіть якби вона була вже цілком формально визнаним і безспірним органом вищої державної влади, незалежної буржуазної республіки української»⁴.

У чому не можна відмовити в даному разі більшовицьким лідерам, так саме в послідовності курсу й логіці документа: якщо йшлося не про державу (республіку) народу (трудящих), а будь-яку іншу, тим більше буржуазну, їй апіорі відмовлялося у праві бути представником народної (тому з маленької літери, а не офіційної та поки що неіснуючої) республіки. А отже і про офіційне визнання УНР мови бути не могло. У тому й полягав сенс маніфесту-ультиматуму, а інше його розуміння і тлумачення просто заводять істориків у смислові хащі, які не дають можливості адекватно оцінити глибинну сутність конфлікту між РНК і Центральною Радою.

До безперечних позитивів книги С.Машкевича слід віднести увагу до персоналій, наведені відомості про яких (для прикладу – про причетність до українізації військ, с.58–60, 77, 113–122, 175–177, 244; про ротації військових керівників України й Києва, с.298–300) точно не лежали на поверхні, а стали результатом тривалої, наполегливої, копіткої роботи автора.

У монографії чимало уваги надано такому аспекту, який прийнято іменувати побутовою історією. Численні документальні вкраплення-замальовки дозволяють наочніше уявити собі життя киян – і загалом, і окремої людини, поринути в непросту атмосферу того часу. Миттєвості ейфорії, торжеств (с.54–58, 62), на які представники різних таборів виходили з різними прапорами й гаслами (с.62–67), змінювалися тривожними днями та ночами

² *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – Т.35. – К., 1973. – С.137.

³ Там само. – С.138.

⁴ Там само.

панування розбою, свавілля, жаху (с.155–158, 385–423), а також такими небувалими до того нововведеннями, як перехід на літній час (с.122–127) тощо.

Справжньою окрасою видання стали два надзвичайно цінних елементи. С.Машкевич удається до доволі частих цитувань поетичних творів із періодики (с.52, 62, 68, 81–82, 131–132, 135–136, 167–168, 234–235, 241–243, 295, 399–400 та ін.). Окрім іншого, поринаючи в їх ритми, смисли читач одержує додаткові можливості для того, щоб чути не поодинокі голоси або навіть один хор революції, а цілу симфонію звуків (явищ, процесів), що наповнювали життя громадян.

А ще автор уводить до наукового обігу (хочеться підкреслити – не ілюструє, а істотно додає до дослідницького змісту) масу фотоматеріалів, серед яких достатньо висока питома вага, як на наш час, справді рідкісних, таких, яких раніше не можна було знайти на сторінках книг про відтворювану епоху. Тут далися знаки набутки краєзнавчих студій.

Віддаючи належне зусиллям С.Машкевича, спрямованим на залучення до дослідження якомога ширшого кола джерел, зокрема архівних, газетних, слід зауважити, що певну частину з них було вже раніше задіяно в науковому обігу, зокрема в документальних збірниках та інших виданнях.

Певні сумніви після ознайомлення зі змістом рецензованої книги виникають щодо вибору автором назви тому – «Прощання з імперією». Вона значно вужча за матеріали праці, виклад в якій, до того ж, сягає кінця січня 1918 р., Брестського миру. Навряд чи тут адекватно охоплено стрижньову ідею відтворюваних подій і процесів.

Загалом же добротню підготовлена, змістовна, цікава, насичена інформаційною новизною книга навіяла бажання висловити деякі міркування, котрі аж ніяк не принижують безперечної загальної позитивної оцінки здійсненого С.Машкевичем. Гадається, читач з інтересом чекатиме на вихід нових томів цінного видання.

Валерій Солдатенко (Київ)



ЧОРНОБИЛЬСЬКЕ ДОСЬЄ КГБ:

СУСПІЛЬНІ НАСТРОЇ: ЧАЕС У ПОСТАВАРІЙНИЙ

ПЕРІОД: ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ ПРО КАТАСТРОФУ НА ЧОРНОБИЛЬСЬКІЙ АЕС. – К., 2019. – 1198 с.

Аварія на 4-му енергоблоці Чорнобильської АЕС стала явищем світового рівня. За минулі роки накопичувалася джерельна база, без якої неможливо досліджувати цю глобальну катастрофу. Про важливість документальних джерел щодо трагедії на ЧАЕС свідчить факт включення влітку 2018 р. масиву архівних матеріалів із проблеми до міжнародного реєстру ЮНЕСКО «Пам'ять світу». Поряд із фондами Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного

архіву громадських об'єднань України, Центрального державного кінофотофоноархіву ім. Г.Пшеничного до комплексу документів включено також матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України та низки державних обласних архівів.

Результатом спільної праці істориків та архівістів у справі пошуку, опрацювання та популяризації необхідної інформації стала публікація певної частини документів у вигляді збірників¹. У 2019 р. до них додалося й рецензоване видання, підготовлене Галузевим державним архівом СБУ, Інститутом історії України Національної академії наук України та Українським інститутом національної пам'яті.

На 1198 сторінках уміщено 210 документів, датованих 27 квітня 1986 – 10 вересня 1991 р. Книга чітко організована, містить список скорочень, іменний та географічний покажчики, цікаві додатки. Усе це сприяє розумінню того, що співробітники КДБ УРСР вирізнялися не лише вмінням виконувати функції політичної поліції. В екстремальних умовах Чорнобильської катастрофи вони докладали зусиль до неупередженого аналізу ситуації, у рамках своїх компетенцій допомагали в ліквідації аварії. Читач переконується, що далеко не всі напрацювання радянських органів держбезпеки враховувалися при ухваленні управлінських рішень.

Чорнобильська аварія у СРСР перетворилася на політичну проблему за умов тодішнього біполярного світу. Тому відразу було взято під контроль інформаційну ситуацію, відбувалося тотальне засекречення отриманих матеріалів, докладалися зусилля щодо впливу на іноземців (фахівців, студентів,

¹ Цю роботу було розпочато в Інституті історії України НАНУ. У 1995 р. видано «Чорнобиль: проблеми здоров'я населення: Зб. док. і мат.» (у 2 ч.), а в 1996 р. – «Чорнобильська трагедія: Зб. док. і мат.». У 2001 р. вийшов підготовлений спільними зусиллями Інституту історії України та СБУ спецвипуск журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» («Чорнобильська трагедія в документах та матеріалах»). У 2017 р. академічний Інститут історії України та Центральный державний архів громадських об'єднань України видали збірник «Чорнобиль: Документи оперативної групи ЦК КПУ (1986–1988»).

туристів), було поставлено завдання активізації контррозвідувальної діяльності. І ця робота тривала до проголошення незалежності України.

Як свідчать наведені у збірнику документи, інформаційна ситуація в регіоні впливу ЧАЕС характеризувалася невизначеністю й тому посилення роботи щодо недопущення паніки та провокаційних чуток, пов'язаних з аварією на станції, стало завданням номер один (док. №2 від 27 квітня 1986 р.). Великий документ – майже на 20 сторінках – за підписом генерального директора виробничого об'єднання «Комбінат» було надіслано до УКДБ УРСР по Києву та Київській області (док. №69 від 17 вересня 1987 р.). Намагаючись спрямувати діяльність ЗМІ у потрібному напрямі 1-ше управління КДБ УРСР розробило тези з чорнобильської тематики для використання в роботі з журналістами, іноземними громадянами та агентурою за кордоном. І в подальшому висвітлення подій на ЧАЕС засобами масової інформації було предметом уваги.

Про значення повідомлень у зарубіжних медіа про наслідки аварії та їх можливий вплив свідчить наведений у збірнику документ про реакцію деяких ЗМІ на інтерв'ю керівника прес-служби МАГАТЕ стосовно ненадійного стану саркофага ЧАЕС (док. №183 від 23 серпня 1990 р.).

У збірнику вміщено матеріали, що ілюструють політику КППС та радянського уряду, спрямовану на приховування інформації про причини та наслідки аварії. Спочатку це називалося «відомості, які підлягають першочерговому захисту», а потім урядова комісія при Раді Міністрів СРСР своїм рішенням двічі (24 вересня 1987 та 29 лютого 1988 рр.) затвердила переліки відомостей по ЧАЕС, які підлягали засекреченню.

Радянські органи держбезпеки допомагали політичній владі «зберегти обличчя» після аварії на атомному об'єкті, інформація про яку швидко поширилася світом². Уже наприкінці квітня 1986 р. з'являються документи, що ілюструють роботу у цьому напрямі. Так, 29 квітня датовано витяг із довідки 2-го відділу УКДБ УРСР по Києву та Київській області про заходи оперативного впливу на іноземців у зв'язку з аварією на ЧАЕС (док. №3). 30 квітня 1986 р. 3-тє відділення 5-го відділу того самого управління підготувало довідку про настрої серед іноземних студентів вищих навчальних закладів Києва у зв'язку з Чорнобильською катастрофою (док. №6).

Упродовж 1987 р. питання інформування іноземців в «потрібному напрямі» залишались актуальними. А вже про результати роботи з тими з них, хто відвідував зону ЧАЕС, ішлося в повідомленні начальника УКДБ УРСР по Києву та Київській області Ю.Шрамка першому секретареві Київського обкому КПУ Г.Ревенку від 18 лютого 1988 р. (док. №92). Аналітичний аналіз матеріалів передач закордонного радіомовлення щодо атомної енергетики СРСР і подій в УРСР, підготовлений 6-м Управлінням КДБ СРСР у березні 1989 р., рекомендувався для можливого оперативного використання (док. №137).

Та цим усе не обмежувалося. Довідка про посилення контррозвідувальної роботи на ЧАЕС, датована 27 квітня 1986 р. (а цей документ відкриває

² Спеціальне повідомлення начальника УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області Л.Бихова першому секретареві Київського міського комітету КПУ Ю.Сльченку доводить інформацію про панічні настрої серед громадян Великобританії у зв'язку з аварією на ЧАЕС (док. №7, не раніше 30 квітня 1986 р.).

збірник), показує широку панораму проблем, якими опікувалося відомство, форми й методи його роботи. Аналогічного змісту матеріал, що значною мірою реалістично відбиває ситуацію на станції та території навколо неї датовано 23 грудня 1986 р. (док. №38).

Документи засвідчують, що контррозвідувальна робота проводилася не лише на ЧАЕС, а й на місцевому рівні, зокрема в Поліському районі (док. №74 від 2 листопада 1987 р.). І наступного, 1988-го, року через сталий розвідувальний інтерес іноземних спецслужб до проблем, пов'язаних із ліквідацією наслідків техногенної катастрофи, КДБ УРСР дбав про виконання запланованих заходів щодо контррозвідувального забезпечення ЧАЕС.

Поширення радіаційного забруднення після руйнування 4-го енергоблоку спричинило необхідність евакуації населення з небезпечних територій. Спочатку в Іванківській і Поліській районах Київської області евакуювали понад 44,5 тис. осіб, а пізніше кількість евакуйованих склала близько 90 тис. Очевидно, що переміщення такого числа людей породжувало проблеми, про які йшлося в довідках, підготовлених співробітниками КДБ. Зокрема доповідалося про поведінкову реакцію евакуйованих осіб, про їх матеріально-побутові умови, про «негативні прояви у поведінці».

27 червня про соціально-побутові проблеми громадян, евакуйованих із населених пунктів зони відчуження ЧАЕС, було повідомлено першому секретареві Київського обкому КПУ Г.Ревенку (док. №24). 27 липня знову йшлося про житлову проблему евакуйованих із зони відчуження. Від них у різні інстанції надходили листи зі скаргами, які довгий час не розглядалися, або розглядалися формально. Тому в лютому 1988 р. було підготовлено довідку за підписом заступника прокурора УРСР С.Литвинчука, заступника голови Комітету народного контролю УРСР В.Артамонова, секретаря Української республіканської ради професійних спілок Ю.Зубенка про роботу з листами та заявами евакуйованих громадян із житлових питань у Київських обл- та міськвиконкомах (док. №90).

І в наступні роки ця проблема залишалася актуальною, про що свідчить «Агентурне повідомлення до УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області про загрозу страйку жителів с. Народичі Житомирської області у зв'язку зі звільненням владних структур провести евакуацію населення із зони радіоактивного забруднення» (док. №150 від 21 червня 1989 р.). У цілому поточна оперативна ситуація в Поліському, Чорнобильському та Іванківському районах та вплив аварії на неї перебували в полі зору працівників органів держбезпеки.

Викид радіоактивних елементів зі зруйнованого реактора 4-го енергоблоку ЧАЕС спричинив проблеми екологічного, соціального, психологічного характеру, та викликав зміни в рівні захворюваності серед населення наближених до станції територій, зокрема в північних районах Київської області. Тому до них було привернуто особливу увагу.

У документах, наведених у збірнику, представлено значну кількість доповідних, витягів із довідок, актів перевірок, записок, довідок, інформацій, спеціальних повідомлень, що розкривають оперативну ситуацію в регіоні у зв'язку з аварією на ЧАЕС, стосуються реакції співробітників станції та населення Київщини на протирадіаційні заходи в післяаварійний період. Йшлося також про настрої населення Бородянського, Іванківського, Поліського

районів Київської області у зв'язку з аварією, природно-екологічну та соціальну ситуації в Іванківському районі, радіаційну ситуацію у селах Павлівка та Михайлівка Білоцерківського району. До радіаційно-екологічної ситуації на Білоцерківщині було привернуто увагу й у 1991 р. Інформація про дезактивацію й недостатню ефективність робіт із поліпшення екологічної ситуації неодноразово доводилася до керівництва відомства.

Своєрідним підсумком уваги до екологічних проблем стала інформація начальника УКДБ УРСР по Києву та Київській області Ю.Шрамка голові Київської обласної ради В.Сіньку про необхідність забезпечення дієвого контролю за екологічною ситуацією в північних районах Київщини (док. №197 від 17 квітня 1991 р.).

Органи держбезпеки на районному, обласному та республіканському рівнях відстежували реакцію населення на аварію. Ішлося, зокрема, про невдоволення жителів Поліського району заходами влади щодо вирішення соціальних, медичних та екологічних проблем, про реакцію мешканців Вишгородського району на радіаційну ситуацію, про невдоволення в Іванківському районі Київської області через відсутність правдивої інформації про екологічну ситуацію.

Підстави для хвилювання були, оскільки співробітники органів держбезпеки на місцевому рівні фіксували інформацію та доповідали начальству про захворюваність на рак у Поліському районі. Про це свідчила статистика за 1987–1988 рр. Поліської центральної районної лікарні (док. №139 від 15 березня 1989 р.).

У кінці 1989 р. було підготовлено довідку мобільної групи УКДБ УРСР по Києву та Київській області начальникові цього управління Ю.Шрамку про зростання кількості захворювань серед населення та про підвищений радіаційний фон у Поліському районі (док. №161). Серед документів рецензованого збірника, що розкривають ситуацію на постраждалих територіях, слід відзначити інформацію голові Київської обласної ради В.Сіньку про соціальні, медичні та екологічні проблеми в районах від 12 липня 1991 р. (док. №202).

Не менші проблеми мала влада з Києвом та його мешканцями. Із 39 документів за 1986 р., наведених у збірнику, 11 подають інформацію про мешканців міста та області, про їх реакцію на події, тривоги і проблеми. Найважливішим питанням для киян у післяаварійних умовах стала радіо-екологічна ситуація. Багато що пояснює документ №167 від 28 лютого 1990 р. про недоліки у проведенні в 1988–1989 рр. дезактиваційних робіт у Києві.

Значний масив документів збірника розкриває події і процеси, що розгорталися на самій станції, об'єкті «Укриття», у зоні відчуження. Так, велика увага приділялася виробничому процесу на ЧАЕС, роботі енергоблоків та радіаційній ситуації. Із доповідної записки начальника УКДБ УРСР по Києву та Київській області Л.Бихова начальникові 6-го управління КДБ УРСР В.Слободенюку (док. №52) дізнаємося про незадовільну радіаційну ситуацію у центральних залах 1-го та 2-го енергоблоків ЧАЕС.

Документи збірника добре показують, як із плином часу увиразнювалися проблеми станції, про що співробітники органів держбезпеки доповідали керівництву. Ішлося про стан та надійність систем управління й контролю реакторів на ЧАЕС, про неефективну організацію експлуатації станції. Ставилося питання про стан і надійність електрообладнання, аналізувалися

причини аварійності, технічний стан обладнання, чинники, які впливали на функціонування ЧАЕС.

Серйозний аналіз із залученням думки та знань фахівців містять матеріали про проблеми в експлуатації станції та ліквідації наслідків аварії, про особливості виробничого процесу на ЧАЕС у першому півріччі 1990 р. А в останній рік перебування України у складі СРСР увагу було зосереджено на виробничих проблемах і, зокрема, на причинах відмов, технологічних порушеннях основного та допоміжного обладнання ЧАЕС, на організації і проведенні ремонту основного й допоміжного обладнання. До певної міри підсумковою стала інформація начальника УКДБ УРСР по Києву та Київській області Ю.Шрамка голові КДБ УРСР М.Голушку про ситуацію на ЧАЕС та у 30-кілометровій зоні через п'ять років після аварії (док. №194, квітень 1991 р.).

На тлі виробничих проблем важливими й болючими для ЧАЕС стали радіаційна, техногенна, пожежна та фізична безпека самої станції, її персоналу. Тому питання стану радіаційної безпеки та захисту працівників, проблеми безпеки енергоблоків неодноразово ставали предметом уваги органів держбезпеки. Ішлося також про недоліки в охороні атомної електростанції, про стан охорони ЧАЕС і 30-кілометрової зони та про вади в організації протипожежних заходів. Відображено у збірнику й дискусійні питання щодо продовження експлуатації ЧАЕС. Уже в 1990 р. ставилося питання про її дострокове закриття.

Поряд із питаннями виробничого характеру працівники КДБ відстежували морально-психологічний стан колективу ЧАЕС. І хоча напруження і проблеми тут виникли відразу після аварії, у збірнику наведено документи, починаючи з 1987 р. Так, 1 червня 1987 р. датовано інформацію про перевірку фактів, викладених у колективному листі персоналу ЧАЕС на адресу ЦК КПРС (док. №51). Важливі спостереження за ситуацією та побутом на атомній електростанції викладено в листі одного з учасників ліквідації наслідків аварії своїм близьким (док. №77 від 10 листопада 1987 р.). Цей приватний лист став надбанням «органів». Резолюції на цьому документі свідчать, що його зміст серйозно аналізувався й мав бути використаний при оцінці оперативної обстановки та при підготовці відповідних матеріалів, а з автором листа було проведено бесіду.

Напружена ситуація, що склалася в колективі ЧАЕС на початку 1988 р. викликала занепокоєння. Ось чому інформація про неї від голови КДБ УРСР М.Голушка лягла на стіл першому секретареві ЦК КПУ В.Щербицькому (док. №89 від 5 лютого 1988 р.). У лютому 1989 та липні 1990 рр. робота основних об'єктів ЧАЕС та морально-психологічний клімат серед колективу станції й учасників ліквідації наслідків аварії, також були об'єктом уваги.

Матеріали збірника показують зусилля держави і працівників зони відчуження в намаганнях вирішити проблему захисту України та світу від забруднень, що поширювалися від зруйнованого 4-го енергоблоку Чорнобильської АЕС. Об'єкт, який пізніше отримав назву «Укриття», почали будувати 20 травня 1986 р. силами військових, до яких із часом залучилися вчені з Інституту атомної енергії ім. І.Курчатова. Тому матеріали КДБ УРСР про процеси, що там відбувалися, датовано більш пізнім часом – кінцем 1987 р. Усе вище керівництво республіки, завдячуючи зусиллям рядових працівників КДБ, було обізнане зі станом контролю за об'єктом «Укриття»,

ефективністю заходів із його забезпечення, специфікою функціонування, проблемами безпеки, ситуацією на об'єкті у цілому.

Документи збірника підтверджують: із часом проблеми об'єкту «Укриття» не ставали простішими. Ішлося про ускладнення щодо визначення кількості та стану ядерного палива на зруйнованому реакторі 4-го енергоблоку ЧАЕС, про виконання робіт на об'єкті, зокрема про ситуацію там у першому півріччі 1990 р., про безпекові проблеми об'єкта і про найскладніше питання – шляхи перетворення «Укриття» на екологічно безпечну систему.

Зона відчуження, що утворилась навколо ЧАЕС у результаті руйнування енергоблоку та поширення радіоактивного забруднення, посіла значне місце в роботі співробітників КДБ. Про це свідчать документи збірника. Важливою проблемою стала дезактивація забруднених територій. Предметом уваги були також проблеми водних об'єктів у 30-кілометровій зоні відчуження, загальна оперативна ситуація, дезактивація, переробка й захоронення радіоактивних відходів.

Із документів збірника стає очевидною ще одна проблема зони відчуження – реєвакація населення. Певна частина людей, переважно похилого віку, «самовільно проникла в зону відчуження» (як зазначено в документі), відмовляючись від належної їм компенсації та можливості оселитися в іншому місці. Намагання насильно виселити цих людей із зони призводили до сутичок, інцидентів між працівниками міліції та самоселами, як це відбулося, наприклад, у с. Стечанка Іванківського району Київської області (док. №132 від 13 лютого 1989 р.). Зрозумівши безперспективність боротьби зі самоселами, влада намагалась визначити їх кількість, а співробітники КДБ повідомляли про існуючі проблеми проживання людей у зоні відчуження.

Яскраво відбиває зусилля влади внормувати постчорнобильське життя документ №194, що містить інформацію про ситуацію у 30-кілометровій зоні через п'ять років після аварії (квітень 1991 р.).

Для забезпечення єдиного керівництва роботами, що проводилися на ЧАЕС та у 30-кілометровій зоні, наказом міністра атомної енергетики СРСР 1 листопада 1986 р. було створено виробниче об'єднання «Комбінат». Однак інформація про постановня цієї структури у збірнику датована лише 3 грудня 1987 р. (док. №85). Це може слугувати прикладом запізненого реагування «органів» на важливу подію, пов'язану з ЧАЕС.

Широкого суспільного резонансу набув судовий процес над керівниками станції та інженерно-технічними працівниками, звинуваченими в аварії. Більше десяти документів, уміщених у збірнику, розкривають його хід. Щоденні інформації та доповідні засвідчують, наскільки ретельно співробітники органів держбезпеки відстежували та контролювали цю подію. Ішлося про сам судовий процес і його учасників, зокрема про свідчення колишніх відповідальних працівників ЧАЕС В.Брюханова та М.Фоміна, про учасників судового процесу, про допити свідків, про залучення експертів під час судового процесу, про хід його у цілому. Не залишилися поза увагою й відгуки жителів Києва та Київщини на процес, що тривав у Чорнобилі, реагування іноземців та іноземних кореспондентів на нього. Доповідною запискою про забезпечення безпеки й порядку в період проведення судового процесу був поінформований перший секретар ЦК КПУ В.Щербицький (док. №66 від 3 серпня 1987 р.)

Приділено у збірнику увагу й такому аспекту чорнобильської проблеми, як медичні наслідки радіоактивного забруднення в результаті аварії, шляхи та методи лікування постраждалих, ставлення до них держави. Так, у довідці про особливості лікування хворих на гостру променевою хворобу йшлося про те, що при виписці лікарі не мали права давати рекомендації пацієнтам щодо їх подальшого працевлаштування (док. №29 від 8 липня 1986 р.). Відображено в документах і результати пошуку нових лікувальних засобів та, зокрема, властивості мінерально-органічного субстрату «Ленкін» як засобу біологічного захисту організму в негативних екстремальних умовах (док. №116 від 2 червня 1988 р.). Йшлося також про існуючі проблеми в організації медичного забезпечення населення, постраждалого під час Чорнобильської катастрофи, аналізувалися її медичні аспекти та наслідки.

Ще одним із багатьох наслідків аварії на ЧАЕС стала необхідність будівництва нового міста для працівників станції. Проблеми Славутича, зведення якого почалось у грудні 1986 р., посідали значне місце в діяльності відповідних служб КДБ і знайшли своє відображення у збірнику. Звичайно, найважливішим питанням, що перебувало під постійним контролем, стала радіаційна ситуація на його території. Офіційно радіаційна обстановка в місті та на прилеглих територіях не перешкоджала заселенню. Однак уже в інформації начальника особливого відділу КДБ СРСР по Київському військовому округу О.Бойченка від 29 лютого 1988 р. про радіаційну ситуацію у Славутичі та інших населених пунктах Київської області наводилося твердження одного з московських експертів про те, що «опрацювання в радіаційному відношенні обраного для будівництва міста майданчика» здійснювалося «поверхово та неякісно». Будівництво міста і його заселення породжували значну кількість проблем різного характеру, про що йшлося в низці документів.

Аварія на 4-му енергоблоці ЧАЕС, створені нею проблеми, невдоволення діями влади – усе це спричиняло критичні настрої у суспільстві. Їх відображено в документах збірника. Йдеться про виявлену анонімну листівку, в якій критикуються зусилля влади з унормування постчорнобильського життя, про наміри колишніх жителів Прип'яті взяти участь у заходах у Києві з нагоди роковин техногенної катастрофи, про поточну оперативну ситуацію в Поліському та Чорнобильському районах у період підготовки до 70-річчя революційних подій 1917 р. в Росії. Кульмінацією суспільно-політичної активності учасників робіт на станції стало виникнення громадських організацій «Союз Чорнобиль» та «Асоціації оперативних працівників ЧАЕС».

Закрита інформація регулярно надходила першим особам УРСР і мала впливати на рішення, що ухвалювалися. Аварія на 4-му енергоблоці ЧАЕС спричинила збурення серед населення, підірвала авторитет КППС. Тому відомості про події навколо станції обов'язково надсилалися до ЦК КПУ й особисто першому секретареві В.Щербицькому. У документі №4 від 29 квітня 1986 р. йшлося про підготовку до врочистостей, присвячених 1 травня. Тут, наприклад, зазначалося, що особливу увагу приділено контролю за оперативною обстановкою в Київській, Чернігівській, Житомирській та інших областях. В.Щербицький був поінформований також про виявлення напередодні першотравневих свят листівок у Києві (док. №8 від 1 травня 1986 р.).

Упродовж 1986 р. першому секретареві ЦК КПУ було спрямовано ще декілька матеріалів. І в наступні післяаварійні роки В.Щербицький отримував

від голови КДБ УРСР М.Голушка інформацію про проблеми ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС та про об'єкти атомної енергетики УРСР.

У зв'язку з виходом В.Щербицького на пенсію у вересні 1989 р. першим секретарем ЦК КПУ став В.Івашко. Він також регулярно отримував інформацію від КДБ УРСР. Таку інформацію отримував і голова Ради Міністрів УРСР В.Масол, і В.Яворівський – голова комісії Верховної Ради з питань Чорнобильської катастрофи (1990–1994 рр.).

Повідомлялося про невіршені питання з дезактивації території ЧАЕС та прилеглої місцевості, а також транспортних магістралей і населених пунктів поза зоною відчуження, про питання, пов'язані з конструктивними вадами реакторів РБМК, а також майбутнім виведенням ЧАЕС з експлуатації, про забезпечення Ради Міністрів УРСР та низки міністерств і відомств, що брали участь у ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, закритими закордонними науково-технічними матеріалами та документацією, про розробку концепції з приведення в ядерно-безпечний стан об'єкта «Укриття», про ситуацію на атомних електростанціях республіки.

За всім цим стояла щоденна робота співробітників органів держбезпеки, які також піддавалися небезпеці. У збірнику, зокрема, наведено наказ КДБ СРСР від 6 листопада 1987 р. щодо граничних рівнів радіоактивного забруднення та доз опромінення особового складу, який брав участь у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС (док. №75). Кадебісти-чорнобильці мали проблеми зі здоров'ям. Ураховуючи, що в ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС брали участь понад 1 тис. співробітників КДБ УРСР, їх обстеження й лікування проводилося на базі військово-медичної служби КДБ УРСР, де під керівництвом її начальника М.Захараша було розроблено та використано ефективну методику профілактики й лікування променевих уражень. І пізніше питання оздоровлення співробітників залишалися в полі зору керівництва відомства.

Значний інтерес для читачів становитимуть ще два документа збірника, де йдеться про стан виконання плану КДБ СРСР «Атом» у 1988 та 1987–1989 рр. Тут узагальнено напрями, форми й методи роботи співробітників органів держбезпеки, їхні зусилля, спрямовані на поліпшення ситуації на виробничих майданчиках та в колективах ліквідаторів.

За матеріалами збірника можна простежити і зміни в організаційній структурі відомства у зв'язку з будівництвом ЧАЕС та аварією на станції. Тут можна внести невелике уточнення: за узгодженням із КДБ УРСР та з санкції КДБ СРСР Прип'ятське міськвідділення 1985 р. було перетворене на Прип'ятський міськвідділ (с.18), хоча на с.15 збірника знаходимо твердження про створення Прип'ятського міського відділу в 1970 р.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що поява рецензованого видання надає нового імпульсу у глибшому розумінні Чорнобильської катастрофи, суттєво допомагає дослідникам із різних галузей знання, що її вивчають. Кожен уважний читач знайде в матеріалах збірника чимало цікавого, потрібного. Хотілося б, щоб і керівництво країни, розв'язуючи проблеми атомної енергетики у цілому, а також чорнобильські зокрема, урахувало той важкий і важливий урок, який надала історія у вигляді аварії на одному енергоблоці, що переросла у глобальну катастрофу, наслідки якої даються та ще довго даватимуться взнаки.

Наталія Барановська (Київ), Юрій Шаповал (Київ)



Попова Т.
Дисциплінарний образ науки:
підходи і поняття. – Одеса, 2019. –
392 с.

Попова Т.
Дисциплінарний образ науки: підходи й поняття. –
Одеса, 2019. – 392 с.

Зазвичай ідея дисциплінарності сприймається з очевидним скепсисом, оскільки у світлі нашого часу асоціюється з архаїзмом мислення. Адже інтелектуал доби глобалізму, постмодерну, мультикультурності та показної політкоректності здебільшого розглядає дисциплінарний світ у призмі минулого, себто з позицій неза-

перечної зверхності. Натомість у наших писаннях ми часто-густо апелюємо до міждисциплінарних впливів і мутацій, інтердисциплінарних зрощувань і запозичень, субдисциплінарних конфігурацій, які начебто переконливо демонструють новітні тренди, концептуальні пропозиції, дослідницькі стратегії й епістемологічні взірці. Тим паче, що перші десятиліття XXI ст. розривають звичні обрії і продукують феєричну та навіть неймовірну палітру пізнавальних можливостей, культурних потреб і суспільних викликів.

Усесвітня мережа, приступність, гнучкість і швидкість оперування величезними масивами інформації, що складно було бодай уявити на початку 2000-х рр., чимдалі більша віртуалізація наукових, культурних та соціальних практик, насиченість і щільність комунікаційних, медійних потоків створюють оманливе враження всесильності та нібито всеїдності. На цьому тлі начебто розчиняються дисциплінарні й фахові межі, котрі ми з легкістю перетинаємо у запитах до електронних пошукових систем.

Вигадливі, метафоричні, яскраві мовні протоколи наукових дискурсів вільно пересуваються поміж дисциплінарними сегментами та змагаються між собою в пошуках розмаїтих, довершених форм і генерованих смислів. Недаремно сучасний учений перебуває у стані безупинної гонитви за новою інформацією, новітніми інструментами й концептами, креативними засобами самовираження, урешті-решт намагається будь-що вписатися в нестримний і навіть скажений темпоритм нинішнього буття. Ба більше, наша сучасність дедалі частіше нав'язливо виринає у вигляді нескінченного утилітарного списку термінових справ та проектів, який задає прагматичний алгоритм творчості й життя.

Та в якийсь момент нашого віртуального, медійного, цифрового, суцільно синхронізованого часу домінуючі образи академічного світу раптово заступає сонмище несподіваних, а при дальшому наближенні вповні назрілих рефлексій, переоцінок і ревізій. Тож недавня теза про «кінець» ери

дисциплінарності, як і гучна ідея «кінця історії» зразка 1990-х рр., піддається обґрунтованим сумнівам. Натомість проступає усвідомлення того, що пристінки різноманітних фахових «квартир» і капітальні стіни дисциплінарних «будівель» і досі незримо оточують інтелектуалів, незважаючи на недавню впевненість у «втечі» з цього «полону».

Утім обриси цього навколишнього дисциплінарного світу помітно змінилися, ба навіть стали динамічними та рухливими у вигляді міждисциплінарних стратегій і сполучень на тлі звичних образів дисциплін, представлених на обширах історії науки. Нова книга одеської авторки Тетяни Попової присвячена трансформаціям дисциплінарних ландшафтів науки з перспективи практик, рефлексій і світосприйняття фахової історикіні.

У широкому сенсі монографія пропонує самобутнє та різнобічне переосмислення дисциплінарності, котра донедавна вважалася перейденим етапом. Ідеться про своєрідний «дисциплінарний ренесанс» на полі соціогуманітарного знання й навіть нове-старє «дисциплінарне світобачення», котрі хоч-не-хоч циркулюють у наших практиках, стандартах, настановах, уявленнях і текстах (с.5).

Ба більше, Т.Попова обстоює думку про дисциплінарний поворот, який намітився від 2010-х рр., а також аналізує розмаїті чинники, передумови й обставини, котрі причинилися до його розгортання, передусім багатомірні та розмаїті міждисциплінарні впливи соціогуманітарного знання.

На думку авторки, варто вести мову про цілі комплекси чинників, що згенерували формування іншої, принаймні істотно відмінної палітри дисциплінарних історій, які суттєво доповнюють наші недавні уявлення. Ідеться про інтелектуально-наукові (зміна науково-світоглядних платформ, дисциплінарних полів, поширення міждисциплінарних студій), соціокультурні (криза ліберальної ідеї, мультикультурності, домінація ідеалів і норм «суспільства споживання», мозаїчно-фрагментарне мислення й відповідні стратегії поведінки) та геополітичні («гібридні війни», руйнація договірної системи та звичного світоустрою) чинники. Саме розгортання цих факторів породило великі «тектонічні зсуви», котрі чимдалі сильніше руйнують ідею дисциплінарності як цивілізаційного феномена (с.371–373).

Однак представлена монографічна студія – це не тільки книга про «повернення» дисциплінарності, а й про її сучасні обриси, колізії, метаморфози, цехові стереотипи, дослідницькі інструменти, стратегії, дисциплінарність і міждисциплінарність, проблемний та дисциплінарний образи науки, вестернізацію на терезах *pro et contra*, «персональні маршрути» дисциплінарного знання й чимало інших сюжетів. Вони пропонують цікавий, своєрідний, нелінійний погляд на сучасну науку в найширшому розумінні, хоч і з різних ракурсів та масштабів.

Передусім авторка акцентує увагу не на пізнавальному оптимізмі, або, навпаки, песимізмі, а обстоює тезу про гносеологічну стриманість, яка постала навколо нескінчених розшуків епістемологічних ідеалів і методологічних настанов. Адже у строкатій палітрі різноманітних поворотів соціогуманітарного знання нині споглядаємо доволі незвичний рух під гаслом «назад до позитивізму».

Цей феномен пояснюють утомою від постмодернізму у західних академічних світах (с.6–7), а іноді розглядають як чергову стильову мімікрію, властиву нашому часові. У певному сенсі можемо вести мову про артикульовану стратегію, котра стала актуальною й затребуваною за такої пізнавальної ситуації. Адже позитивізм як стильова формація мислення в тому чи іншому вигляді повсякчас циркулював у практиках, текстах, концепціях, себто нікуди не зникав, а радше існував у, так би мовити, «знятому вигляді».

Архітектоніка студії Т.Попової побудована як калейдоскопічна зміна перспектив і контекстів висвітлення. Авторка пов'язує її з відомою комбінацією візій російського історика й етнолога Л.Гумільова – «погляд із мишачої нори», «погляд із пригорку» та «погляд із висоти пташиного лету» (с.8). Така метафорична тріада, покладена в основу композиційної будови книги, видається доволі вдалою, попри неоднозначну рецепцію спадщини Л.Гумільова. Тим більше, коли йдеться про розгляд дисциплінарного світу науки, котрий апіорі генерує розмаїття ракурсів і масштабів.

Композиційний задум одеської дослідниці нагадує багатоманітне, різнобарвне мереживо, зіткане з шарів плетіння різного розміру, щільності й відмінної подоби. Загалом ідеться про п'ять основних текстових шарів: 1) сучасна наука у просторі поворотів; 2) дисципліна та дисциплінарність; 3) категорії й моделі; 4) варіації на різні теми; 5) глосарій і авторський словник дефініцій, а також низку доповнюючих, уточнюючих, вступних, проміжних та прикінцевих нотаток, які акцентують увагу на певних ідеях, або, навпаки, пропонують інші варіації прочитання.

Одним із провідних сюжетів монографії Т.Попової стало представлення конфлікту між декларуванням міждисциплінарних стратегій і позірним «монстром» дисциплінарності, котрий часом вважають атавізмом минулого століття. Та, за версією історикіні, не слід розглядати цей конфлікт винятково в одномірному масштабі чи спрощеному вигляді.

З одного боку, циркулює доволі впливова когнітивна мода, котра нав'язує домінуючу риторику міждисциплінарності, зорієнтовану на потужний резонанс. З іншого – сучасні дискурсивні практики, концептуальні пропозиції та дослідницькі стратегії продукують смисли, надзвичайно тісно пов'язані зі старими і традиційними дисциплінарними стандартами та вимогами (с.10–12). У цьому річичі міждисциплінарні мутації сприймаються з очевидним скепсисом, хоч і не заперечуються повною мірою, зокрема розглядаються як свого роду експериментальні формати творчості.

За візією Т.Попової, саме в полі взаємодії, конфронтації, співбуття дисциплінарного та міждисциплінарного народжується нова система, котру авторка афористично означає як «дисциплінарність у міждисциплінарності» (с.372). У певному розумінні йдеться про взаємодоповнюючі, можливо перехресні форми буття науки, що потенційно намічають інші обриси її конфігурації та функціонування.

Видається, що саме в полі взаємодії дисциплінарного та міждисциплінарного відбувається становлення нових неписаних конвенцій щодо норм, еталонів, засобів, способів продукування/творення новітнього знання.

У широкому розумінні поступово намічається становлення нових «правил гри» наукової спільноти, котра тією чи іншою мірою прагне включити чи врахувати міждисциплінарні елементи, складові та стратегії в актуальних фахових стандартах і пізнавальних зразках.

Зауважимо, що нинішні метаморфози на ниві міждисциплінарності значною мірою пов'язані з пізнавальною ситуацією «подолання» постмодерністського хаосу, точніше з розмаїтими ревізіями, реконцептуалізаціями та переоцінками багатьох стратегій і пропозицій, зокрема навіть тих, які досі вважалися архаїчними. Не випадково від початку 2000-х рр. лунає дедалі більше застережень стосовно методологічних крайнощів, інструментальних обмежень, епістемологічних лімітів.

Скажімо, один із найвідоміших сучасних дослідників на полі інтелектуальної історії А.Меґілл дотримується думки щодо ряду пізнавальних застережень з обсягу вживання нарративних стратегій¹. Вочевидь, ці настрої контрастують із недавнім пізнавальним, а в певному розумінні культурним і суспільним оптимізмом, однак тією чи іншою мірою корелюються з численними ревізіями фронтального ідеалу-дороговказу, відомого як «суспільство знання».

Здавалося б, новітня соціокультурна реальність, котра постала на рубежі ХХ–ХХІ ст., кардинально перекроїла ландшафти соціогуманітарного знання. Тим паче, що доба глобалізму вирізняється зовсім іншими засадами конструювання, моделювання та представлення сучасного світу. Адже усвідомлення його всеосяжної інакшості порівняно з попередніми історичними епохами, культурними взірцями, медійними засадами, індустріальними моделями, технократичними алгоритмами, способами трансляції та циркуляції інформації ініціювало зовсім інші стратегії конструювання, масштабування і представлення дійсності.

Початок ХХІ ст. неодмінно асоціюється з довжелезним, майже нескінченим флером проєкцій і концептуальних пропозицій, які переходять під єдиною парасолькою у вигляді означення *post*-. Приміром, постало новітнє маркування сучасності або її конкуруючих варіацій, різних сфер і площин нинішнього буття, відоме як ситуація чи низка взаємопов'язаних ситуацій – постісторії, постмодерну, посткультури, постнауки, постмистецтва, постіндустріального суспільства, навіть постлюдства.

Однак поряд з акцентуванням на інтелектуальній, культурній, ментальній, когнітивній інакшості дедалі більше шириться розуміння того, що недавні постмодерністські стратегії й теорії стали очевидним, а часом безпосереднім вислідом модернізму. Недаремно Т.Попова слушно наголошує на існуванні «модерністських двійників» постмодерністських концепцій, а також згадує про доволі курйозне, проте промовисте визначення нинішнього часу як «постпостмодерну» (с.26–27).

Якщо взяти до уваги те, що термін «постмодернізм» побутував на культурних обширах західного світу ще 1914 р.², то нинішня «зміна віх» у

¹ Megill A. Historical Knowledge, Historical Error: A Contemporary Guide to Practice / With contributions by S.Shepard and P.Honenberger. – Chicago; London, 2007. – P.71–73.

² Савельєва И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история: В 2 т. – Т.2: Образы прошлого. – Санкт-Петербург, 2006. – С.226 (прим.90).

домінуючих пошукових орієнтирах зосагнення інакшості на виявлення аналогій, схожостей, подібностей, принаймні взаємопов'язаностей між пізнавальними, культурними й інтелектуальними взірцями видається вповні природною. У цьому світлі відоме гасло про «сполучення досі несполученого», котре вважають одним із квінтесенцій постмодерністської доби, логічно та природно вписується у знані парадигматичні взірці неklasичних або модерністських наукових стратегій, приміром у вигляді відомого зрощування чи перехресчування інтерналізму й екстерналізму в історії, філософії та соціології науки 1960–1980-х рр. (с.29–30).

Серед інших сюжетів тексту Т.Попової – тема поворотів соціогуманітарного знання, котрі по-різному представлено на дисциплінарних мапах. Наприклад, у візіях філософів означаються такі повороти, як онтологічний, лінгвістичний, іконічний, теологічний, перформативний, медіальний, антропологічний, риторичний, наративний, просторовий, постмодерністський, прагматичний, топографічний, змістовно-естетичний, біографічний та ін. Натомість культурологи ведуть мову про інтерпретативний, перформативний, рефлексивний, постколоніальний, просторовий, іконічний/пикторіальний, перекладацький та інші повороти. Історики вирізняють антропологічний, культурний, лінгвістичний, візуальний, прагматичний, соціоісторичний, когнітивний, епістемологічний, історичний, парадигматичний, естетичний, матеріальний, емоційний, перформативний, кліометричний (цифровий), критичний, комунікативний, методологічний, дитячий, аксіологічний, наративний повороти й т. п. (с.54–57).

Якщо до цієї палітри долучити, принаймні лише перерахувати відомі пропозиції щодо трансформацій дисциплінарного знання на полі соціологів, економістів, політологів, антропологів, етнологів, філологів, то ризикуємо збільшити потенційний перелік поворотів до сотні, а може й більше. Власне, навіть наведений вище «реєстр» поворотів, укладений авторкою, хоч-не-хоч примушує замислитися як щодо масштабів, так і продуктивності міждисциплінарних студій.

Схоже, що метаморфози соціогуманітарного знання й досі розгортаються та сприймаються здебільшого з фахових і дисциплінарних перспектив. Не випадково в коментарях до варіативних потрактувань метафори «поворот» одеська історикня характеризує нестримний вир нинішніх поворотів з очевидним соціокультурним підтекстом як «безумство недовтіленості» за часів «невловимої реальності» (с.89).

Звісно, на сторінках книги Т.Попової порушуються, розгортаються та переосмислюються в певному сенсі «вічні» ідеї і проблеми науки академічної доби, як-от визначення дисципліни, дисциплінарні контури, інституціоналізація й дисциплінарність, наукова спільнота та дисципліна, дисциплінарні, інституціональні моделі тощо.

Зазначимо, що навіть усталені образи і звичні уявлення щодо дисциплінарної конфігурації науки вражають своєю варіативністю, версійністю й навіть очевидною полярністю. Скажімо, у різноманітних класифікаціях наукових дисциплін на рубежі ХХ–ХХІ ст. подаються контраверсійні відомості про їх загальну кількість від 1,5 до 10–15 тис. (с.113).

Примітна риса викладу Т.Попової – його варіативність і плюралістичність, які кидають світло на традиційні проблеми з відмінних площин та масштабів. Наприклад, з одного боку, авторка розглядає дисциплінарну систему як «форму потенційно нескінченного дроблення знання» (с.144). З іншого – вона вважає, що дисциплінарність є «аксіоматичним фактором організації сучасної науки, який зберігає свій потенціальний ресурс» (с.149).

Ще одним цікавим сюжетом студії Т.Попової стало змагання чи конфронтація дисциплінарного і проблемного образів науки. Його західні відголоски побутували ще на присмерку радянської доби, проте повною мірою розгорнулися на пострадянському просторі від 1990-х рр. На думку дослідниці, дисциплінарний і проблемний образи репрезентують два типи організації науково-дослідної роботи, котрі пропонують не альтернативні, а взаємодоповнюючі способи функціонування науки як нерозривної цілісності (с.155).

Отже Т.Попова обстоює тезу про аналіз проблемно-дисциплінарної структури наукових досліджень, який дозволяє виявити наукові напрями, школи, дисциплінарні комплекси, «розриви» дисциплінарного поля, а також укласти своєрідну «картографію» дисциплін тощо (с.158).

Продукують уяву та численні асоціації потрактування наукової дисципліни, запропоновані в монографії Т.Попової. Приміром, авторка розглядає дисципліну як «трансдисциплінарне явище» з рухливими контурами на національно-державному та регіональному рівнях. Водночас дослідниця висуває оригінальну ідею «персонального маршруту» кожної дисципліни як багатфакторного процесу, котрий доцільно розглядати й конструювати в різних системах координат (с.372). Це означення мимоволі нав'язує аналогію між історією певної дисципліни та конкретною життєвою/персональною історією особистості.

За великим рахунком, така мозаїчність, версійність дозволяє сприймати провідну проблематику праці Т.Попової в руслі динамічної, перепадистої, хвилеподібної палітри знання з притаманними їй суперечностями, включеннями, структурами мислення. Причому останні можуть позиціонуватися як рудиментарні залишки й, водночас, розглядатися як дієві та адекватні інструменти для нової реконцептуалізації. Узагалі рефлексії, спостереження, нотатки, ремінісценції одеської історикині пропонують насичений, мінливий виклад, в якому стримана академічна манера заступається експресивними коментарями й заувагами, згодом замінюється аналітичним розглядом із проміжними узагальненнями або кінцевим резюме.

Студія Т.Попової пропонує низку цікавих сюжетів з обсягу біографістики, історіографії, біцїллізнавства (студіювання творчої спадщини історика та культуролога П.Біцїлли), котрі перегукуються, а здебільшого переосмислюють і збагачують її попередні дослідницькі практики й тексти³. У межах провідної проблематики авторка запропонувала своєрідні «персональні маршрути» біографістики, історіографії та біцїллізнавства у світлі історіографічного

³ Див.: *Попова Т.Н.* Жизнеописание ученого-историка на перекрестке историографических традиций. Теория. Методология. Практика. – Одесса, 2017. – 456 с.

процесу, дисциплінарної історії й інституціонального аналізу. На її думку, дисциплінарна історія потребує розробки не тільки процесу інституціоналізації/дисциплінаризації, а й осягнення кінцевої форми – здобутого статусу (с.253).

Таким чином, «персоналізовані» історії різних галузей знання демонструють як «працюють» різні авторські моделі. Наприклад, розглядаючи «персональний маршрут» біографістики Т.Попова оперує такими різними дефініціями-означеннями, як біографіка, біографознавство, нова біографіка, історична біографіка, біографізм, зокрема розглядає терени їх уживання та генеровані смисли. Більше того, авторка повсякчас пропонує власні прочитання й осмислення різних дефініцій. Скажімо, вона означає біографізм як «наукове біоісторієписання» та «міждисциплінарну систему багатформатного біографічного знання, систему біографічних наукових досліджень у горизонтальних (просторових) і вертикальних (часових) координатах, соціокогнітивну систему, вписану до певного соціокультурного ландшафту» (с.264–265).

Примітною рисою викладу Т.Попової є саморефлексивність, яка виявилася не тільки у витонченій композиції книги, а й упорядкуванні, систематизації та диференціації смислів, які продукують терміни, уживані у праці. Навіть більше, авторка уклала словник, що дозволяє розглянути й оцінити її дослідницький інструментарій. У цьому тезаурусі споглядаємо доволі різноманітний ряд дефініцій, котрі придатні до конструювання цілісної палітри наукового знання, як-от «концепт», «концепція», «концептуальне поле», «концептуальна модель», «концептуальна схема», «наукове поняття», «напрямок», «парадигма» у широкому та вузькому сенсах, «поліпарадигматичність», «парадигматичний зсув», «предметне поле», «проблемне поле», «проблемна ситуація», «підхід», «підхід методологічний як поворот», «термін», «теорія», «дисципліна наукова», «дисциплінарність», «дисциплінаризація», «субдисципліна», «субдисциплінарний конгломерат» (с.366–368).

Отож книга Т.Попової продукує розмаїті та варіативні думки, спостереження й асоціації щодо розгортання, потенційних сценаріїв пізнавальних ситуацій як в українській науці, так і поза нею. У певному розумінні вони бентежать кожного інтелектуала, заангажованого науковими практиками у царині соціогуманітаристики.

Вочевидь, інтелектуальні настрої та культурні почування, висвітлені авторкою, постали в річищі «подолання» чи переосмислення постмодерну, а також під впливом новітнього переформатування глобалістичного світу останніх років. Водночас в епіцентрі уваги Т.Попової опинилися соціокогнітивні метаморфози знання впродовж 2010-х рр., котрі намітили та окреслили як новітні тренди й тенденції, так і виклики й загрози.

Імовірні сценарії ближчого академічного майбуття виглядають неоднозначно. Чи наступили вже часи гносеологічної стриманості та пізнавальної виваженості? Чи, навпаки, гуманістичні й суспільствознавчі дисципліни нині перебувають на порозі новітніх потрясінь, скажімо чергової надпотужної й руйнівної кризи?

Якщо взяти до уваги швидкоплинні впливи та масштаби сучасних соціокультурних трансформацій, то можливий горизонт очікувань постає вкрай різнобарвним, динамічним і містить дуже різні потенційні версії майбутнього, котрі, звісно, не зводяться до двох ідеальних сценаріїв. Тому можемо стати свідками й учасниками таких шоккових ситуацій і негаданих поворотів знання, які сьогодні годі навіть уявити.

На нашу суб'єктивну думку, найважливіші висліди нової книги Т.Попової багатовимірні й розмаїті, котрі складно звести до кількох основних тез або ідей. Тим паче, що кожен читач на сторінках праці, що продукує неоднорідну, багатошарову палітру смислів, віднайде власний діапазон затребуваних ідей, сюжетів, концептів і проблем.

Передусім, цікаві роздуми генерує порушена одеською дослідницею проблематика міждисциплінарності. Українська історіографія поволі, проте все ж таки наблизилася до тієї межі, за якою міждисциплінарність уже не постає у вигляді однобічної спрощеної дилеми – інтелектуальна мода чи методологічна панацея. Перехрещування, зрощування, взаємопроникнення, перетікання, запозичення й адаптація дослідницьких стратегій, інструментарію, пізнавальних взірців, мовних протоколів породжують не рутинні застереження щодо доцільності та коректності їх застосування, а питання про те, як саме та наскільки добре вони «працюють» в іншій предметній області чи дисциплінарній сфері.

Утім монографія Т.Попової пропонує сприймати міждисциплінарність як органічний, іманентний сегмент сучасного дисциплінарного поля та неодмінну частину багатоманітних ландшафтів знання. Мабуть, без такого розуміння навряд чи можна осмислити горизонт пізнавальних стандартів і настанов, які циркулюють у дослідницьких практиках та стратегіях. Видається, що сучасна наука впритул наближається до часу, коли міждисциплінарні орієнтири стануть важливими складовими неписаних конвенцій щодо продукування новітнього соціогуманітарного знання.

Урешті книга Т.Попової свідчить, що представникам нашого фахового цеху варто не тільки долучатися до обговорення глобальних пізнавальних проблем і викликів, а й формулювати, висувати та обстоювати власні пропозиції, візії, концепції, передусім на ниві міждисциплінарних підходів, стратегій і практик. Гадаємо, що позиція цехової відстороненості чи показної індиферентності у цих питаннях апріорі програшна для сучасного історика.

Олексій Ясь (Київ)



Володимир Пришляк (Луцьк)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЛУЦЬКИЙ З'ЇЗД 1429 р. НА ТЛІ ЕПОХИ»

Давно відомо про певну нерівномірність, фрагментарність історичної литуаністики у сучасній Україні. Доба Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтського – надзвичайно цікавий та невід'ємний період литовської, білоруської, української й польської минувшини. Детермінованість спільного історичного процесу настільки очевидна, що постійно проявляє себе в політичних міждержавних взаємовпливах на теренах сучасної Центрально-Східної Європи. За цим стоїть тривалий і колосальний історичний досвід спільного європейського простору від Балтики до Чорномор'я з домінуванням маґдебурзького права, цехового ремесла та відносної релігійної свободи (хоча б на прикладі вільного поширення протестантських течій).

Міжнародна зустріч європейських правителів, із часу якої минуло 590 літ, відбулася у січні 1429 р. в Луцьку – другій, неофіційній столиці ВКЛ на Волині. Скликаний на Водохреще з відома та згоди майбутнього імператора Священної Римської імперії, а на той час короля угорського, німецького й чеського Сигізмунда I Люксембурзького, за ініціативою великого князя литовського Вітовта з метою вирішення низки політичних та економічних питань Центрально-Східної Європи. На ньому обговорювалися волоське, ганзейське, чеське питання. Ішлося також про створення антитурецької коаліції, релігійні й інші проблеми (у тому числі про коронацію Вітовта). Перемовини та обговорення могли проходити у князівському палаці Верхнього або Окольному замку. Через суперечки між головними його учасниками з'їзд не мав суттєвого впливу на політичне життя тогочасної Центрально-Східної Європи. Натомість ця звична для дипломатичної практики пізнього середньовіччя багатостороння зустріч європейських монархів стала значною подією в історії передусім Луцька й Волині загалом. З'їзд підкреслив і суттєво підсилив вагомість міста, яке невдовзі отримає маґдебурзьке право та можливість обирати повноважну міську владу. Далі Луцьк стане центром Волинського воєводства новоутвореної Речі Посполитої, іменуючись «містом його королівської милості Луцьким».

Приурочена до цієї події міжнародна наукова конференція відбулася 6–7 вересня 2019 р. у Художньому музеї на території Луцького замку. Участь у ній узяли 25 дослідників з України, Білорусі та Польщі, а також 2 експертів у галузі культури зі Франції та Ірландії. Ініціаторами й безпосередніми організаторами заходу виступили Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки, Луцька міська рада, Волинський краєзнавчий музей, адміністрація Державного історико-культурного заповідника в м. Луцьку, декан факультету історії, політології та національної безпеки СНУ ім. Лесі Українки д-р іст. наук, проф. Анатолій Шваб.

У перший день роботи форуму пленарне засідання відкрила змістовна й цікаво подана доповідь д-ра іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАН України (відділ історії України середніх віків та раннього нового часу) *Бориса Черкаса* (Київ) на тему «Проблема статусу Вітовта: ординський фактор». Фахівець зазначив, що данина у сприйнятті Вітовта не була показником підданства. Постійні контакти великого князя литовського з кримськими ханами підсилювали політичну позицію Вітовта на тогочасній геополітичній мапі. Для нього важливою вбачалася тяглість традицій виразності/зрозумілості правління на Волині представника королівської династії, оскільки король Данило був спадкоємцем Володимира Мономаха. Сходинка, яку займав Вітовт через століття, не мала бути нижчою. Тому підсилення його статусу здійснювалося завдяки ординському фактору присутності при дворі. У своїй докторській монографії 2015 р. «Західні володіння Улусу Джучи XIII–XIV ст.: суспільно-політичний та економічний розвиток» Б.Черкас ґрунтовно проаналізував маловідомі й суперечливі події XIII–XIV ст. в історії України часів панування Улусу Джучи, більш відомого як Золота Орда. Якщо у праці здійснено спробу реконструкції політичної історії періоду, а також територіально-адміністративного устрою держави кочовиків та її владної піраміди, то в доповіді на конференції й у розлогіх коментарях історик наголосив на тому, що статусом почасти вимушених політичних зв'язків із Золотою Ордою великий князь Вітовт зміцнював свою владу всередині власної держави.

Ст. наук. співроб. Інституту історії Національної академії Білорусі канд. іст. наук, доцент *Олег Дзярнович* (Мінськ) розповів про зачинателя роду Ягеллонів Яґайла (або Йогайла – у литовській традиції) у період першої третини XV ст. і потрактував феномен сприйняття ним Волині. У рецепції короля як Луцьк, так і весь простір ВКЛ належали йому як верховному правителю. Тому бажання Вітовта коронуватися на особного монарха Великого князівства Литовського викликало певний дисонанс в усталеному ментальному баченні ситуації його кузена. Політична стратегія Сигізмунда I, спрямована на забезпечення себе від Яґайлових посягань на чеську корону, мала успішне завершення.

Канд. іст. наук, доцент кафедри всесвітньої історії СНУ ім. Лесі Українки *Оксана Карліна* (Луцьк), аналізуючи церковно-релігійне питання, розглянула передісторію з'їзду, відзначивши Луцьк як місто, де митрополит Кипріян створив використовувану довгий час заупокійну молитву. Вона з'явилася після смерті Вітовтового попередника – Любарта, а вперше її вимовили у замковій церкві Івана Богослова. Доповідачка простежила синонімію, пов'язану з концептом Київської митрополії. У період, коли відбувся з'їзд, його асоціювали з обширним простором Русі, належної Рюриковичам.

Наук. співроб. Інституту економіки та прогнозування НАН України, співголова ГО «Балтійські студії» *Юрій Приходько* (Київ) торкнувся ганзейського питання, яке обговорювалося під час іменитої зустрічі. Дослідник визначив Ганзу як спілку міст-аристократів (близько 200) та наголосив на тезі про корпоративний монополізм як на пізньосередньовічному історичному явищі, що лягло в основу функціонування цього союзу. Купці-індивідуалісти, котрі злагоджено співпрацювали в мережевій торговельній структурі об'єднаних міст, за потреби були здатні паралізувати надходження товарів до тих чи інших країн у контексті політичної ситуації, що складалася в Північній Європі.

Провід. наук. співроб., завідувачка Музею історії Луцького братства – відділу Волинського краєзнавчого музею *Олена Бірюліна* (Луцьк) послідовно відтворила хронологію подій з'їзду. Серед причин, чому саме Луцьк став місцем його проведення, дослідниця, простудіювавши кореспонденцію Вітовта з Сигізмундом, указала на три основних: 1) територіально Луцьк розташовувався на більш-менш однаковій віддалі від Вільна, Буди та Кракова; саме звідти до Луцька для перемовин мали прибути Вітовт, Сигізмунд, Яґайло; 2) Вітовт бачив можливість справити в Луцьку добру

гостину; 3) чи не найважливіший аргумент у візії Вітовта: у Луцьку був храм, гідний спільної молитви іменитих монархів – кафедральний костел Св. Трійці.

Канд. іст. наук, доценти кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича *Андрій Федорук* і *Галина Яценюк* (Чернівці) у спільній доповіді «Гуситська революція: релігійне питання на Луцькому з'їзді 1429 р.», яку на конференції виголосив А.Федорук, висвітлили причини та наслідки обговорення гуситського питання на зимовій зустрічі Сигізмунда Люксембурга з Вітовтом і Владиславом-Ягайлом. Указувалося, що римський король на з'їзді в Луцьку, по суті, здійснив дипломатичну диверсію, метою якої було зірвати план Папи Римського, організувати черговий хрестовий похід проти гуситів під керівництвом польського короля. У підсумку антигуситська воєнна акція на чолі з Ягайлом так і не відбулася, і Мартин V був змушений готувати на 1431 р. новий хрестовий похід проти чеських гуситів.

Канд. мистецтвознавства, викладач кафедри старовинної музики Національної музичної академії ім. П.Чайковського *Іван Кузьмінський* (Київ) на основі рідкісних згадок в актових документах та іконографічних джерелах здійснив реконструкцію музики й музикантів на Луцькому з'їзді 1429 р. Учасники конференції довідалися про придворних виконавців і про музичні інструменти. Основними актовими джерелами для цього стали видатки польського короля та книга видатків столиці Тевтонського ордену – міста Марієнбурга (1399–1409 pp.). Окрім цього, було залучено повідомлення про музикантів на Луцькому з'їзді 1429 р. з «Історії Польщі» Яна Длугоша. Окремий акцент доповідач зробив на історії пісні «Vogurodzica» (1408 р.), найдавніший кириличний варіант якої записано в I (Старому) Литовському статуті 1529 р. Дослідник висловив гіпотезу, що витоки найдавнішого списку цієї пісні слід шукати в руському богородичному військовому культі.

Канд. іст. наук, доцент кафедри археології, стародавньої та середньовічної історії України СНУ ім. Лесі Українки *Сергій Панишко* (Луцьк) проаналізував франкомовну книгу фламандського рицаря й мандрівника Жильбера де Лануа «Подорожі та посольства». В одній зі своїх мандрівок він відвідав Кременець. За це місто велася кровопролитна боротьба між Вітовтом і Скиргайлом. Оповідач опинився на Волині в 1421 р. За спогадами Лануа, у Кременці його зустрів сам Вітовт у тамтешній князівській резиденції, де перебував також татарський князь, представники литовської знаті. Фламандець привіз Вітовтові клейноди від англійського короля Генріха V, був щедро обдарований великим князем литовським і його дружиною Юліанією Гольшанською.

Наук. співроб. Державного історико-культурного заповідника в м. Луцьку *Микола Кушпа* (Луцьк) проаналізував просторовий розвиток міста часів з'їзду, а також політичні та особистісні фактори, які впливали на нього. Постз'їздівський період представлений присутністю в Луцьку Свидригайла Ольгердовича. Верхній (Вишній) замок було домуровано якраз у роки його правління. На думку М.Кушпи, це мало статися до 1452 р. Доволі сміливою бачиться теза доповідача про присутність у Луцьку елементів маґдебурґії ще за часів Любарта. Ідеться про схему управління містом із допомогою уряду війта. Ця модель була перенесена Любартом із княжого столу у Володимирі. Німецька громада, яка послугоувалася взірцями маґдебурзького права, відома там із часів короля Данила. Доповідач зауважив, що навіть у XVI ст. територія луцького Ринку не була освоєна повністю. На переконання М.Кушпи, якраз у Вітовтові часи в місті з'явилися караїми та євреї. Останні, за його припущенням, також прибули до Луцька з Володимира. Дослідник пролив світло на локалізацію з'їзду. За його версією, проводити перемовини та ночувати Вітовтові гості могли лише в недобудованій тоді Стировій (Свидригайловій) башті, де були камін і вбиральня.

Канд. іст. наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України СНУ ім. Лесі Українки *Володимир Пришляк* (Луцьк) у своїй доповіді на тему «“Вітовтова дорога” на Західному Поліссі у XV–XVII ст.» розповів про концепт історичної пам'яті, утіленої в

топонімі «Вітовтова дорога» (старий «гостинянець Витолтов»). Як частина тракту, що вів із Берестя до Володимира, якою, за переказом, часто проїжджав великий князь Вітовт і тому вона була названа його іменем, дорога ця проходила через Ратне, Пісочне, Вижву, Смідин на Поридуби й уперше документально відзначена в «пописі» 1546 р., який розмежовував границі Великого князівства Литовського з Короною Польською. Згадки про цей торговельний шлях знаходимо в актових книгах Володимирського гродського суду 1627 р. Цікаво, що народна пам'ять зберегла й низку інших топонімів, пов'язаних з іменами часів ВКЛ, як-от «Любартів став» (ревізія Луцького замку 1545 р.) чи «Вітовтова криниця» в напрямку села Підгаєць. Наскільки відчутний стосунок вони мали до конкретних історичних персоналій, належатиме з'ясувати в майбутніх студіях.

Канд. іст. наук, доцент кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Львівського національного університету ім. І.Франка *Андрій Заяць* (Львів), який у грудні 2019 р. успішно захистив докторську дисертацію, розповів про невідомий документ – надання часів князя Свидригайла. Ішлося про маршалка Пишка, котрому 14 травня 1450 р. було підтверджено вотчинне право на володіння низкою сіл у Луцькій землі. Воно вписане до Луцької земської книги за 1607 р. як інструмент легітимізації права на спадкове земельне володіння нащадками Пишка.

Канд. іст. наук, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики ЛНУ ім. І.Франка *Гляя Паршин* (Львів) розставив акценти стосовно малознаної грамоти луцького єпископа 1319 р. Верифікаційний інструментарій і прискіплива дослідницька робота дозволила доповідачеві виявити прикру помилку, що закралася в датування документа. Методом компаративного аналізу та зіставлення реальних історичних постатей з'ясувалося, що досліджуваний акт мав хронологічний стосунок до 1391 р.

Польський медієвіст доктор габілітований, професор Університету ім. М.Коперника *Адам Шведа* (Торунь) у своїй доповіді «“In lithwanico dixius ad vos”»: Мовна комунікація в добу Луцького з'їзду» окреслив малознаний лінгвістичний аспект усного й письмового способів спілкування того часу. Зокрема наголосив на обов'язковій присутності перекладачів. Мова спілкування мешканців підданих земель далеко не завжди була знаною правителями. Так, Владислав-Ягайло, за спостереженням дослідника, узагалі був неписьменним.

Канд. іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАН України (відділ історії України середніх віків та раннього нового часу) *Дмитро Ващук* (Київ) у порівняльному ключі проаналізував роль волинської шляхти на Віленському сеймі 1566 р. 8 січня «волинці» засвідчили перед королем низку старих і нових проблем. Ішлося про земську службу, себто відбування військової повинності на користь короля гнітила панів, зем'ян. Не задовольняла шляхтичів і потреба сплати помірною й подорожнього мит під час транспортування збіжжя до найбільших тодішніх річкових портів – «палів» Устилуга, Коритниця. На конференції Д.Ващук також презентував підготовлену ним і видрукувану під егідою Інституту історії України НАН України 20-ту Книгу судових справ Литовської метрики, зміст якої склали 45 документів від жовтня 1547 й до січня 1549 рр.

Наук. співроб. Національного музею історії України, аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України *Владислав Безпалько* (Київ) розповів про грабіжницькі практики Луцька раннього нового часу. Окрім імен і певного корпоративного устрою діяльності «мисливців за легкою здобиччю» автор простежив предмети грабунку: готовий одяг, тканини тощо. Влучним бачиться й аналіз емоційно-психологічного боку вчинення злочину. Актові джерела з фонду Луцького гродського суду ІЦДАК України передають враження учасників злочинських схем постфактум: від мотивації до інструментів примусу, шантажу, переконувань.

Начальник відділу охорони культурної спадщини управління культури Луцької міської ради волинський краєзнавець *Петро Троневиц* (Луцьк) у своїй доповіді

«Луцький з'їзд 1429 р. в контексті боротьби православної еліти Волині за політичні права» переконував у легітимності та спадкоємності посідання великокнязівського столу в Луцьку Свидригайлом Ольгердовичем після смерті Вітовта. Саме він як ставленик руської волинської шляхти мав продовжити автономістську політичну лінію по смерті свого попередника. Тому після з'їзду монархів вибухнула Луцька війна 1430–1431 рр. Ягайло, як і у випадку з коронацією Вітовта, убачав у Свидригайлові небезпечного конкурента-супротивника, виразно підтримуваного місцевою знаттю. Її роль і значення у часі з'їзду, як і релігійна належність, толерована Свидригайлом, стали об'єктом дослідження П.Троневича.

Канд. іст. наук, доцент кафедри археології, етнології та культурології Ужгородського національного університету *Володимир Гуцул* (Ужгород) розповів про рицарську культуру в руському вимірі. Аналізуючи постать князя Сигізмунда Корibuтовича доповідач цілковито засвідчив належність «руського рицаря» до загальноєвропейського контексту. Починаючи від обладунків і продовжуючи значимістю коня автор зазначив про слід, який накладала на рицаря його зайнятість. Сучасні антропологічні дослідження дозволяють простежити особливості вмінь та практичного застосування рицарських навичок на основі деформацій хребта й ампутованих пальців (у лучників).

Окреме пленарне засідання на тему «Багатокультурність як європейська цінність: історія і сучасність» провела директорка департаменту культури Луцької міської ради *Тетяна Гнатів* (Луцьк). Експерти Ради Європи з питань інтеркультурної політики *Ксенія Хованова-Рубікондо* (Страсбург; також вона – координаторка Української мережі інтеркультурних міст) і *Робін Вілсон* (Белфаст) розглянули один із напрямів державної політики країн Європейського Союзу щодо забезпечення прав різних категорій осіб та спільнот на культурну ідентифікацію, відмінність від інших етногруп. В їхніх виступах було простежено європейський підхід до управління культурним розмаїттям і наголошено на сучасних надбаннях об'єднаної Європи в історичній ретроспективі.

Господиня конференції – завідувачка Художнього музею м. Луцька – відділу Волинського краєзнавчого музею, заслужена працівниця культури України *Зоя Навроцька* (Луцьк) окреслила роль сучасного луцького художника Олександра Дишка у відтворенні історичної подієвості міста й особливо з'їзду європейських монархів. Полотно митця 2012 р. «Конгрес європейських монархів у Луцьку 1429 року» та інші роботи різних років – яскраве тому свідчення. Мистецтвознавиця слушно зауважила про дивовижний дар відчуття епохи, що його О.Дишко демонструє в кожному зі своїх художніх творів і у графіці.

Канд. іст. наук, старша викладачка кафедри документознавства та музейної справи СНУ ім. Лесі Українки, директорка КП «Центр туристичної інформації та послуг» *Оксана Штанько* (Луцьк) розповіла про практичне застосування події в туристичному вимірі Луцька. Ішлося про способи зацікавлення місцевих мешканців і гостей міста реаліями 590-літньої давнини. Сучасний інструментарій популяризації включає у себе тематичні екскурсії, пізнавальні квести (націлені на учнівську та студентську аудиторію), серію просвітницьких лекцій, а також міський фестиваль середньовічного духу «Князівський бенкет».

Збірник матеріалів конференції із залученням інших авторів, які з різних причин не змогли прибути до Луцька, але зацікавлені в публікації свого доробку на окреслену тематику, готується до друку.

НАУКОВІ ФОРУМИ В КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ ЦЕНТРІ НАУКОВИХ ГУМАНІТАРНИХ СТУДІЙ

Традиційно початок осені в Кам'янець-Подільському національному університеті ім. І.Огієнка вирізняється не лише стартом нового навчального року, а й проведенням численних наукових форумів як важливих та органічних складових освітньо-наукового життя вишу з понад столітньою історією.

Знаковим у цьому відношенні стало перебування в університеті 13 вересня 2019 р. директора Інституту історії України НАН України д-ра іст. наук, проф., акад. НАН України і президента Української академії історичних наук *В.Смолія*. Візит ученого, чие ім'я відоме як в Україні, так і за межами нашої держави, був присвячений кільком цілям. По-перше, проведенню науково-методичного семінару з науково-педагогічними працівниками, докторантами, аспірантами і студентами рідного історичного факультету, де він свого часу здобував вищу освіту; по-друге, акцентуванню на важливості й необхідності в умовах зростаючої конкуренції зосередження зусиль щодо поглиблення та забезпечення системного характеру міжнародного дидактичного, наукового співробітництва університету й факультету; по-третє, зацікавленням як голови наглядової ради станом справ в університеті.

Науково-методичний семінар з актуальних теоретико-методологічних проблем історичного минулого України модерував ректор університету д-р іст. наук, проф. С.Копилов. Широке представництво учасників заходу засвідчило особливе зацікавлення у професійному спілкуванні на гострі та злободенні теми, починаючи від необхідності систематичної роботи над оновленням теоретичних, методологічних, фактографічних знань і до написання підручників та навчальних посібників з історії України для вищої й загальноосвітньої школи. Наскрізними темами жвавої дискусії було зацікавлене обговорення питань забезпечення системності, спадковості та послідовності в підготовці фахівців-істориків, організації наукових студій із вітчизняного минулого, надання імпульсу багатоаспектній співпраці Інституту історії України НАНУ та Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка, пошуку шляхів конструктивного міжнародного співробітництва й вихід історичної науки на міжнародну арену шляхом опублікування результатів наукових студій у міжнародно визнаних наукометричних виданнях і видавництвах тощо.

У теоретико-методологічному плані *В.Смолій* наголосив на необхідності не тільки й не стільки застосовувати якомога більшу кількість відомих у науці принципів і методів, скільки на важливості глибокого та всебічного знання й розуміння їх дослідницьких можливостей, професійному умінні застосовувати цей потенціал у практиці вивчення конкретних питань історичного минулого. Учений також особливо зауважив, що й до фактичного матеріалу не можна підходити легковажно, оскільки його місце не менш важливе, ніж застосування сучасної методології. Адже бувають такі факти, котрі докорінно змінюють наукові уявлення щодо багатьох сторінок історії, історичних діячів.

Поряд із цим *В.Смолій* надав багато практичних порад для майбутніх істориків. На його думку, щоб бути успішним учителем, викладачем та дослідником потрібно, окрім засвоєння навчальних програм, велику увагу приділяти оволодінню англійською мовою, адже лише тоді можна буде враховувати погляди іноземних дослідників та дискутувати з

ними щодо проблематики своїх студій. Виступ викликав жваве обговорення та запитання від присутніх. Зокрема учасники семінару цікавилися студентськими роками академіка, видавничою діяльністю очолюваного ним інституту, співпрацею науковців з іноземними колегами, сучасним процесом українського націєтворення та проблемами нашої держави.

Наприкінці заходу ректор *С.Копилов* від імені всіх учасників подякував В.Смолюю за виступ, постійну підтримку університету й подаровані вишу понад 100 книг, присвячених різним аспектам історичної науки.

Органічним продовженням науково-методичного семінару стала ***VI Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі»***, що відбулася 18–21 вересня 2019 р. вже традиційно у стінах університету¹. Співорганізатором форуму виступив Інститут історії України НАН України. Його учасниками стали представники України, Великобританії, Литви, Польщі, Білорусі, Молдови, у тому числі 10 докторів історичних наук, професорів, 20 кандидатів історичних наук, доцентів, старших наукових співробітників, докторанти, аспіранти, наукові співробітники, магістранти. До початку конференції оргкомітет на чолі зі співголовами академіком НАН України В.Смолієм і академіком НАНВО України С.Копиловим видали друком книгу, до якої ввійшли програма й тези доповідей.

Учасники конференції працювали в режимі дев'яти засідань і презентацій, під час яких виголошувалися доповіді, задавалися питання, велися дискусії та презентації українською, англійською, білоруською, литовською, молдавською, польською, російською мовами. Характерною ознакою класичної академічності заходу, як і раніше, стали не тільки розгорнуті відповіді доповідачів на поставлені питання, а й відведення спеціального часу для дискусій наприкінці кожного засідання.

Розпочався форум урочистим засіданням, яке відкрив ректор університету проф. *С.Копилов*. У привітальному слові керівник вишу наголосив на традиційності у проведеному таких міжнародних наукових конференцій, старт яким було дано ще 2009 р. Промовець підкреслив, що серед учасників заходу є вчені, які вже вшесте приїхали до Кам'янець-Подільського. По-перше, тому, що тут збираються суто фахівці, котрі займаються проблематикою історії України й Великого князівства Литовського XIV–XVIII ст.; по-друге, через те, що на кожній конференції для всіх без винятку відкриваються нові сторінки минулого сусідніх народів; по-третє, такі заходи стали потужним майданчиком для нових відкриттів і дискусій, до яких залучаються представники молодших генерацій; по-четверте, завдяки цим форумам щоразу є можливість глибше познайомитися з історико-культурною спадщиною міста та краю. До того ж кожна така конференція крім професійного, конструктивного підходу увиразнювалася своїми особливостями. Ось і цього разу центральною проблемою для обговорення, що й задала тональність дискусіям, стали політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні взаємини у загальноєвропейському вимірі. Завдяки такій постановці до участі в конференції вдалося залучити науковця з Великобританії. З іншого боку, як і в попередні роки, напередодні або відразу ж після закінчення заходу кілька його учасників захищають докторські або кандидатські дисертації.

Від імені директора Інституту історії України НАН України з вітальним словом виступив д-р іст. наук, провід. наук. співроб. *Б.Черкас*. Зі словами привітання також до учасників

¹ Див.: VI Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі», м. Кам'янець-Подільський, 18–21 вересня 2019 р.: Програма та тези доповідей. – К., 2019. – 90 с.

форуму звернулися міський голова Кам'янця-Подільського *М.Сімашкевич*, від білоруської групи науковців – д-р іст. наук із Мінська *В.Воронін*, із числа литовських дослідників – *О.Валенене* з Вільнюса та від молдавської групи – *В.Константинов* із Кишинєва.

Із-поміж доповідей на другому, робочому, засіданні конференції, модератором якого виступив київський дослідник А.Блануца, помітно виділявся виступ *Б.Черкаса* про політичні катаклізми в українських князівствах кінця XIV – початку XV ст. крізь призму продовження протистояння Ягайла та Вітовта. Відштовхуючись від підходу про необхідність урахування практики взаємовідносин у державі та лідерські правлячі династії для кращого розуміння окремих проблемних питань історичного минулого, промовець проілюстрував це на протистоянні Кейстута й Вітовта з Ягайлом і його братами. Їх причинами, на переконання доповідача, був розподіл влади між Ольгердом і Кейстутом. Якщо до 1362 р. існувала певна рівновага, то після Синьоводської битви та розгрому в ній ординців, і внаслідок просування Ольгерда українськими землями реальна сила збільшилася на його користь. Вітовт очолював державу, натомість Ягайло зберігав за собою титул великого князя і права на державу як таку. Тоді ж Скиргайло (а в реальності сам Ягайло) контролював велику частину її території – українські князівства. Зі смертю Скиргайла ситуація змінилася на користь Вітовта.

На третьому засіданні, де модератором був канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАН України Д.Ващук, особливий інтерес викликали дві доповіді. Зокрема *В.Воронін*, розкриваючи боротьбу Великого князівства Литовського за державний суверенітет у 1520-х рр., підкреслив, що відновлення особистої унії ВКЛ із Коронаю Польською в 1501 р., по-перше, повернуло ситуацію часів Казимира Ягеллончика; по-друге, зв'язало ці дві держави на чолі з одним монархом майже безперервно до Люблінської унії 1569 р.; по-третє, засвідчило, що наявність одного монарха стала чи не найважливішою умовою інтеграції обох держав, котра впродовж першої половини XVI ст. набирала обертів. Водночас доповідач відзначив, що в той період Велике князівство Литовське завершило тривалу війну з Московією, у зв'язку з чим на перший план виступили прихильники суверенітету. Важливо й те, що білоруський історик пов'язав прагнення цієї партії та її лідера А.Гаштольда до зміцнення державного суверенітету з його роллю натхненника створення «Хроніки Великого князівства Литовського і Жемойтського», покликаної ідейно обґрунтувати давність ВКЛ, а також із запровадженням I Литовського статуту – систематизованого зводу законів, що підкреслював самостійність цієї держави. На основі викладених фактів дослідник зробив висновок, що особиста унія між Литвою й Коронаю зовсім не означала злиття їх в одне державне ціле. Доповідь *А.Блануци* мала підкреслено джерелознавчий характер, оскільки будувалася на характеристиці інструкції великого князя литовського й короля польського Сигізмунда II Августа послам на вальний сейм Речі Посполитої 1572 р.

Не менш цікавими та змістовними були доповіді історика з Чернівців *А.Федорука* й *Р.Івашка* зі Львова. Перший із них розкрив роль О.Чарторийського в битві при гирлі Норови в липні 1447 р., а другий дав характеристику єпископату Львівської митрополії у воєнних конфліктах першої третини XV ст.

Під час четвертого засідання (модератор *В.Воронін*) було заслухано кілька доповідей. Зокрема виступ *О.Валенене* (Інститут історії Литви АН Литви) присвячувався осмисленню просторових, комунікативних і функціональних зв'язків Нижнього замку і Старого міста Вільнюса та досліджень останніх років про міську просторову, соціальну й етнічну структуру, котрі проливають світло на час виникнення Старого міста. *Д.Ващук* (Інститут історії України НАН України) зупинився на характеристиці виявлених

ним досі невідомих списків та інтерпретації привілеїв князів Юрія й Олександра Коріатовичів Кам'янцю-Подільському. Історик підкреслив, що незважаючи на давність, зміст окремих положень привілею відігравав надзвичайно важливу роль щодо розмежування земельних володінь навколо міста впродовж декількох століть. Примітно, що цей юридичний акт використовувався у судових процесах щодо земельних розмежувань у Кам'янці-Подільському навіть після захоплення Поділля Російською імперією, а в доповіді Подільської казенної палати від 28 березня 1821 р. привілей було визнано «істинним і несумнівним». Продовжили кам'янецьку тематику представники Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. *П.Болтанюк* зробив детальний теоретичний огляд міських і замкових укріплень міста за литовської доби, а *І.Старенький* та *Є.Левінзон* охарактеризували приватне житло другої половини XIII – початку XV ст. за результатами археологічних досліджень останніх років.

Зацікавлена дискусія розгорнулася на п'ятому засіданні (модератор Б.Черкас), доповідачами на якому були В.Астрейка з Мінська, кияни А.Гурбик і С.Блашук, а також Л.Жеребцова з Дніпра. Зокрема *В.Астрейка* зупинилася на діалектних і зональних відмінностях діалектної білоруської мови, зумовлених екстра- та інтралінгвістичними чинниками й обставинами, що приводили їх у дію. Дослідниця обґрунтувала тезу про вплив інтенсифікації господарських, політичних, міграційних процесів відповідних регіонів Білорусії та України у XIV ст. на формування і становлення західної діалектної зони у плані ареальної структури й системних відмінностей. Глибоким аналітичним підходом вирізнялася доповідь канд. іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАН України *А.Гурбика* про копні суди. На конкретних нормах звичаєвого права та фактах громадського життя у Великому князівстві Литовському історик показав їх свідомісні, фактологічні, регіональні аспекти. Підкреслив позадержавний, традиційний характер і порубіжну специфіку. Наголосив на зростанні ролі доменіального судочинства та поступовій кодифікації зазначених норм і традицій у Литовських статутах.

У ході шостого засіданні (модератор В.Степанков) свої доповіді виголосили *О.Господаренко* з Миколаєва («До проблеми існування замку Ілліче в середині XV ст.»), *Є.Черненко* із Кишинєва («Посольська служба Молдавського князівства і Польсько-Литовська держава в XVI ст.»), *В.Атаманенко* з Острога («Князі Острозькі та церковне життя в XVI – на початку XVII ст.»), *В.Константинов* із Кишинєва («Битва при Оринині в 1618 р. і її значення для Молдавської держави»), *П.Кулаковський* з Острога («Наплив шляхти Великого князівства Литовського на Чернігово-Сіверщину в 1618–1648 рр.»). Зокрема *В.Атаманенко* зосередив увагу на загальнодержавному, а не лише місцевому, тобто урядовому чи патронатному, рівні підтримки церковної діяльності з боку князів Острозьких у XVI – на початку XVII ст., що свідчило як про пов'язаність церкви з потужними князівськими родинами, так і про перетворення їх із патронів на заступників церкви як регіону, так і, можливо, у всій державі. Окрім аналізу причин напливу шляхти Великого князівства Литовського на Чернігово-Сіверщину, *П.Кулаковський* проаналізував сам цей процес і виділив чотири страти: а) економічна еліта; б) земські урядники; в) рядові шляхтичі, ланові козаки, дрібні власники; г) клієнти місцевих маґнатських родин, яких об'єднували заслуги перед державою у війнах із Московщиною.

Підвищеним інтересом до доповідей і їх обговорення вирізнялося сьоме робоче засідання конференції, яке модерував В.Константинов. Першим тут зробив доповідь *О.Турчин* – молодий дослідник з Оксфорда (Великобританія) з українським корінням. Її темою стало військове фінансування в польсько-литовському протистоянні 1655–1660 рр. Білоруські

історики *І.Кітурка* (Гродно) та *О.Довнар* (Мінськ) зупинилися на, відповідно, аналізі функціонування державної митної служби Великого князівства Литовського у другій половині XVIII ст. й характеристиці міських станів і витрат у Могилеві Ольшанського повіту в тому ж столітті. Завершила засідання доповідь завідувача кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка проф. *А.Філінюка*, який розкрив потребу й необхідність сучасного осмислення проблеми поділів та остаточної руйнації державності Речі Посполитої, роль у цьому Російської імперії.

Центральною на восьмому засіданні (модератор П.Кулаковський) стала доповідь завідувача кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка проф. *В.Степанкова*, який зупинився на дискусійних і нез'ясованих проблемах Лоевської битви 31 липня 1649 р. *О.Юга* охарактеризував обставини, мотиви, особливості та зміст прийняття Я.Радзивіллою у 1655 р. шведської протекції крізь призму оцінок сучасників. *В.Газін* усебічно розкрив гадацькі перспективи для козацької України в 1658–1659 рр. Аналізом листування між гетьманом І.Самойловичем і литовськими високопосадовцями щодо підготовки кампанії 1678 р. поділилася *Г.Яценюк* із Чернівців.

Робота конференції завершилася підсумковим засіданням після презентації нових наукових видань Інституту історії України НАНУ, на якому учасники узагальнили результати, підкреслили високопрофесійну, ділову атмосферу форуму та ухвалили рекомендації щодо спільних зусиль з об'єктивного, неупередженого дослідження й висвітлення історичного минулого, розширення хронологічних рамок майбутніх зібрань, активнішого залучення до наукової роботи молодих істориків. Для учасників конференції було організовано екскурсії, у ході яких вони ознайомилися з історичними та археологічними пам'ятками Старого міста, експозиціями Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, відвідали Кармалюкову гору та літописну Бакоту.

17 вересня 2019 р. у приміщенні Ратуші відбувся **круглий стіл на тему «Початок Другої світової війни та її наслідки для радянської України»**. Його співорганізаторами, окрім університету, стали Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник та міська організація НСКУ. Учасники заслухали низку цікавих і змістовних доповідей. Зокрема д-р іст. наук, проф. *Л.Баженов* охарактеризував монографічні видання професора Вінницького державного педуніверситету С.Гальчака, присвячені подіям війни на території Поділля. Д-р іст. наук, проф. *А.Філінюк* порушив питання про участь українців у Другій світовій війні в контексті гібридної війни Росії проти України та імперського сталінсько-брежнєвсько-путінського міфу. Наступні доповідачі розкрили різні сторони воєнних подій. Зокрема доц. *С.Олійник* свій виступ присвятив процесам, пов'язаним із виборами на західноукраїнських землях до Народних зборів, які відбулися 22 жовтня 1939 р. У доповіді аспіранта *Ю.Клімчука* йшлося про участь українських емігрантів у французькому русі Опору на початковому етапі Другої світової війни. Краєзнавці *М.Ющенко* та *Д.Кондратюк* охарактеризували надійність функціонування Кам'янець-Подільського укріпрайону крізь призму воєнних реалій. Доц. *В.Нестеренко* акцентував увагу на тому, як реалії Другої світової війни було відображено на шпальтах тогочасної подільської преси.

Деякі виступи присвячувалися подіям, пов'язаним із вигнанням із нашого краю німецьких загарбників. Зокрема проф. *Ю.Хоптяр* розповів про воєнні дії на території Ярмолинеччини. Темою доповіді доц. *В.Стецюка* було налагодження авіаційного «моста» над Кам'янцем, коли німецька транспортна авіація у березні – квітні 1944 р. здійснювала постачання 1-ї танкової армії. Краєзнавець *А.Роздобудько*

окреслив особливості Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції, а наук. співроб. НІАЗ «Кам'янець» канд. іст. наук *В.Пагор* розповів про руйнування житлової й адміністративної забудови Кам'янця-Подільського в 1944 р.

7–8 жовтня 2019 р. пройшла **V Міжнародна науково-практична конференція «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків»**, присвячена 100-річчю кам'янецької доби Директорії УНР. Учасники цього форуму перед його відкриттям отримали матеріали конференції, де на 244 с. уміщено близько 60 статей². Загалом виявили бажання взяти участь у заході до 100 краєзнавців з України, Польщі, Білорусі, Молдови, Швеції. На відкритті з вітальним словом виступив проректор із наукової роботи університету д-р фіз.-мат. наук, проф. *І.Конет*. Вітання від міського голови виголосив його заступник *В.Сукач*. Із вітальною промовою до учасників форуму звернувся директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника *О.Заремба*. Саме завдяки його зусиллям удалося оперативно видати матеріали конференції. Він наголосив на багатолітній і багатогранній співпраці музею та університету на ниві організації численних археологічних досліджень, проведенні наукових конференцій. Але оскільки активізація археологічних експедицій щоразу відкриває нові сторінки кам'янецької старовини, зростає потреба й необхідність її поглиблювати.

На пленарному засіданні директорка департаменту гуманітарної політики виконавчого комітету міськради *О.Кузема* виголосила доповідь про співпрацю Кам'янця-Подільського з містами-партнерами з країн Європейського Союзу. У цьому ж контексті було побудована доповідь д-ра іст. наук, проф., завідувача кафедри історії України університету *А.Філіюка*, який розповів про місто над Смотричем як про осередок міжнародного наукового туризму України на сучасному етапі. Д-р іст. наук, доц. кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету ім. Т.Шевченка *А.Чуткий* на основі особових справ студентів Київського комерційного інституту дослідив персоналії окремих представників керівництва Подільського земляцтва. Д-р іст. наук, проф. Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка, голова Хмельницької обласної організації НСКУ *Л.Баженов*, а також генеральний директор Комітету виборців України *О.Кошель* проаналізували подвижницьку діяльність у 1904–1908 рр. у Кам'янці-Подільському єпископа Подільської єпархії Парфенія (Левицького) у справі перекладу українською мовою та видання Чотириєвангелія, упровадження української мови у заклади духовної освіти та українізації церкви в Україні. Д-р іст. наук, проф. кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка *О.Завальнюк* у своєму виступі показав агентурні відомості УНР про життя Кам'янця-Подільського на початковому етапі існування радянської держави, із середини листопада 1920 – до листопада 1921 рр., зокрема щодо змін у політичному, економічному, культурному становищі міської громади. Канд. іст. наук *С.Єсюнін* (Хмельницький) повідав про нереалізований і практично досі невідомий проект 1940 р. будівництва корпусу Кам'янець-Подільського педінституту. Наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України канд. іст. наук *М.Михайлюк* проаналізувала події кінця серпня 1941 р. під Кам'янцем-Подільським, коли тут було страчено євреїв, депортованих з Угорщини. Історикиня зацентувала увагу на проблемі підрахунку жертв «серпневої акції», залученні євреїв Кам'янецького гетто до медичних експериментів окупантів, використання їх на примусових роботах. Докторка гуманістичних наук з історії *Б.Янушкевич*

² Див.: Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: Мат. V Міжнар. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 7–8 жовтня 2019 р. – Кам'янець-Подільський, 2019. – 244 с.

(Жешув) зробила історіографічний екскурс сучасної польської літератури, в якій висвітлено чимало аспектів життя польської громади Кам'янця-Подільського.

На секційних засіданнях присутні заслухали доповіді канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту археології НАН України *О.Дяченка* («Трипільське населення Середнього Подністров'я в контексті демографічних, економічних і соціальних трансформацій між Карпатами та Дніпром у V–IV тис. до н.е.»), канд. іст. наук, провід. наук. співроб. Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника *І.Старенького* («Нумізматичні знахідки з археологічних досліджень на території Кам'янця-Подільського у 2017–2018 рр.»), краєзнавця з Вінниччини *В.Мороза* («Битва на Синій Воді: ще одна версія»), д-ра іст. наук, доц. кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка, голови міської організації НСКУ *О.Комарницького* («Забезпечення студентів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти харчуванням у 1920-ті рр.») тощо.

18 жовтня 2019 р. на базі Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника відбулася **IX Міжнародна науково-практична конференція «Археологія і фортифікація України»** за участю дослідників і краєзнавців із Польщі, Австрії, Молдови, а також України (Київ, Львів, Суми, Тернопіль, Чернігів, Чернівці, Хмельницький, Переяслав-Хмельницький, Чигирин, Умань, Кам'янка, Галич, Белз, Борщів, Хотин, Меджибіж, Кам'янець-Подільський). Її співorganizатором виступив Кам'янець-Подільський національний університет ім. І.Огієнка. У програмі заходу було заявлено 51 доповідь (головним чином фахівців-археологів).

Робочу частину першого пленарного засідання відкрила спільна доповідь докторки габлітованої, професорки Інституту археології та етнографії з Польщі *І.Собковьяк-Табаки*, канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту археології НАН України *О.Дяченка* та ще трьох місцевих науковців, в якій підбивалися попередні підсумки археологічних розкопок у 2019 р. на трипільському поселенні Кам'янця-Подільського в урочищі Татариськи. Наук. співроб. Інституту археології НАН України *Д.Черновол*, аспірант цього ж інституту *Д.Желага*, уманський студент *В.Поміркований* поінформували учасників заходу про дослідження в 2019 р. в місті над Смотричем ливарної майстерні трипільської культури. Наук. співроб. Державного історико-архітектурного заповідника м. Белз *М.Ющенко*, доц. Національного університету «Львівська політехніка» *В.Петрик*, архітектор із Відня (Австрія) *Т.Піняжко* охарактеризували історію передмостового укріплення на р. Дністер біля с. Розвадів та м. Миколаїв, що існувало в період входження Галичини до складу Австро-Угорщини. Доповідачі висвітлили етапи еволюції передмостового укріплення за період із 1854 по 1914 рр., проілюстрували опис комплексу фортифікаційних споруд чотирьох послідовних проектів, один з яких не було реалізовано. Завідувач сектору археології ДІКЗ «Межибіж» *В.Ветров* оприлюднив попередні результати дослідження нового стратифікованого місцезнаходження пам'яток нижнього палеоліту у верхів'ях Південного Бугу. Канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту археології НАН України *Л.Виногородська*, завідувач сектору «Музей старожитностей» Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника *П.Болтанюк* поділилися результатами археологічних досліджень двору Старого замку Кам'янця-Подільського у 2018–2019 рр. Низку змістовних виступів було заслухано на секційних засіданнях. За результатами конференції видано збірник матеріалів³.

³ Див.: Археологія & Фортифікація України: Зб. мат. IX Міжнар. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський, 2019. – 260 с.

ЮВІЛЕЇ



Леонід Зашкільняк (Львів)

ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК Я.ГРИЦАКА



Писати статтю до ювілею колеги, який перебуває в розквіті творчих сил, справа не проста: напишеш занадто похвально – при зустрічі скаже, що написав панегірик чи оду, напишеш скромно і критично – скаже, що недооцінив, недобачив, недосказав... Проте ювілей це не тільки нагода відзначити і привітати, а й можливість визначення певного балансу між минулим та майбутнім. У випадку з істориком це звучить тривіально...

Отже про Ярослава Грицака, історика, знаного в Україні, а також частого презентера української історіографії за кордоном (знання іноземних мов – велика штука!). Попереднє речення не є банальним

словосполученням, оскільки мало хто з сучасних українських істориків дочекався кількох книжок інтерв'ю з «самим собою»¹, не кажучи вже про незліченні інтерв'ю українським і закордонним виданням. Ювіляр вирізняється тим, що ніколи не боявся говорити про свої думки й інтелектуальні конструкції, незважаючи, часом, на нерозуміння або неприйняття їх оточенням. Йому завжди було й залишається органічно притаманним прагнення зрозуміти сучасний світ і місце України в ньому в категоріях суворого наукового аналізу, а не пафосних емоцій. Зокрема він зізнавався: «Моя позиція ближче до [емпіричної] англійської: як історик вважаю за свій обов'язок триматися логіки емпіричних фактів та емпіричних схем, максимально уникаючи при цьому моралізаторства й умоглядного теоретизування»². І цьому життєвому кредо він залишається вірним донині.

Спочатку декілька загальних даних про ювіляра, які можна знайти в різних довідкових виданнях або інтернеті. Народився 1 січня 1960 р. (це день запису в офі-

¹ Див.: Інший формат: Ярослав Грицак. – Івано-Франківськ, 2003. – 62с.; Ярослав Грицак//Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка: Бібліографія 1993–2012. – Л., 2013. – С.29–61; Розмови про Україну: Ярослав Грицак – Іза Хруслінська / Пер. з пол. Богдани Матіяш. – К., 2018. – 360 с. (перша польська версія книги вийшла 2009 р.).

² *Грицак Я.* 26-й процент, або Як подолати історію. – К., 2014. – С.8.

ційних документах, а справжній день народження – 26 грудня 1959 р.) у с. Довге Стрийського р-ну Львівської обл. в родині кравця на території колишньої австрійської Галичини, де з кінця XIX ст. питання національної ідентичності вирішувалося однозначно – українська була важливою частиною його «я». Хоча з дитинства захоплювався історичними книжками (зокрема працями знаного словацько-чеського історика й письменника В.Замаровського про Стародавній світ), на історичний факультет Львівського державного університету ім. І.Франка потрапив радше через «знайомства», які створювали можливість доступу до престижної вищої освіти та наступної кар'єри в тодішній радянській дійсності. Студентський період (1977–1982 рр.) життя ювіляра не відрізнявся від загальної маси студентів «епохи застою». Проте один штрих був суттєвий: у ці роки він захопився творчістю знаменитої британської рок-групи «Бітлз», яка справила на нього величезний емоційний (та інтелектуальний) вплив, давши візирець піднесення «простих хлопців із суспільних низів» у прагненні зрозуміти й охопити весь світ. Це захоплення мало два важливі наслідки: по-перше, Ярослав вивчив англійську мову, яка виявилася дуже корисною після падіння «залізної завіси» наприкінці існування СРСР, відкрила шлях до західної літератури та культури; по-друге, дозволило досягти необхідної духовної стабільності, внутрішньої енергії, які давало мистецтво модернізму (не кажучи вже про значно пізніший публічний курс «Історія “Бітлз”», прочитаний 2019 р. в Українському католицькому університеті для ширшої громадськості).

Після успішного завершення університетських студій доля (і протекція в доброму розумінні цього слова!) відправили Я.Грицака в аспірантуру Інституту суспільних наук АН УРСР (нині – Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України), після якої він захистив кандидатську дисертацію на тематику, що мала загострене «марксистсько-ленінське» спрямування й не дуже приваблювала («Робітники Бориславсько-Дрогобицького нафтового басейну в другій половині XIX – початку XX ст.: Формування. Становище. Класова боротьба», 1987 р., науковий керівник С.Трусевич), але згодом дозволила перейти до більш важливої теми – життя та діяльності І.Франка. Аспірантура завершилася не тільки дисертацією, а й одруженням з історикинею Оленою Джеджорою та народженням згодом двох синів (Павла і Йосипа).

Період «перебудови» і «гласності», започаткований у СРСР 1985 р., уже творив нові умови політичного та інтелектуального розвитку, пробудження сміливості, відкритості, допитливості. Він став переломним у житті України та ювіляра. Наукові студії в Інституті суспільних наук відійшли на другий план, а на перший стали громадські ініціативи з налагодження нового й відкритішого на світ наукового, суспільного життя. І хоча у цей період виходить перша монографія Я.Грицака про політичну біографію І.Франка («Дух, що тіло рве до бою...»: Спроба політичного портрету Івана Франка», Львів, 1990 р.), але значну частину часу й енергії він віддає громадській роботі і публіцистиці: один з організаторів та перший голова Історичної комісії Товариства Лева (1987–1988 рр.), Львівського товариства молодих істориків (1988–1989 рр.), член Львівської крайової ради Народного руху України (1989–1990 рр.), делегат установчого з'їзду Руху (1989 р.), один з учасників ініціативної групи щодо відновлення Наукового товариства імені Шевченка у Львові, зокрема разом з Олегом Романівим, Олегом Купчинським та Олегом Гринівим укладав «Статут НТШ у Львові» тощо. Уже тоді розкрився талант ювіляра бути водночас у всіх важливих місцях і своєю енергією, прямою, ерудицією надихати інших творити сучасну демократичну державу.

З утворенням незалежної України для Я.Грицака відкрилися чудові можливості наукової і громадської діяльності. Стипендії в університетах США та Європи дозволили кардинально розширити кругозір, відкрили обшири світової наукової думки. На Заході він познайомився з працями малознаного тоді українського історика у США Івана Лисяка-Рудницького, які справили на нього вирішальний вплив. Ці праці сформували інший (не етнічний) образ України – країни, об'єднаної навколо політичної волі українців та інших мешканців України жити незалежним політичним життям. Під його впливом написав «Нариси історії України...»³, що стали для багатьох істориків і громадян основою переосмислення минулого в ім'я сучасного й майбутнього. На основі цієї книги 1996 р. захистив докторську дисертацію («Формування модерної української нації: історіографія та історіософія проблеми»).

Однак сьогодні Я.Грицак переосмислив головну ідею «Нарисів історії України...», яка зводить усю сучасну історію України до формування української нації як основного сюжету. Він стверджує, що нація є західним проектом (Адріан Гастінгс, Ернест Геллнер, Лія Грінфілд) і не характерна для православного чи ісламського світів. Україна виникла як поєднання православного й католицького, і цей синтез виявився досить життєздатним. Таке географічно-політичне розташування визначило її особливість та створює шанс для існування (Я.Грицак часто наводить приклад джмеля, котрий за законами фізики не повинен літати, але ж літає!). Нові ідеї він виклав у новому виданні, що з'явилося друком 2019 р.⁴

Ще однією особистістю, яка справила вплив на життя ювіляра, став випускник Гарварда та майже ровесник – Борис Ґудзяк, нині архієпископ-митрополит УГКЦ у США, учений, організатор науки, який на початку незалежності, ще не будучи священником, приїхав до Львова зі Сполучених Штатів для організації освіти української молоді, відновив богословську академію, а згодом створив Український католицький університет (залишається його президентом донині). Фактично його життя стало місією, зміст котрої можна репрезентувати як служіння українському народові через освіту та науку. Цією місією, як видається, наповнилося й життя Ярослава Грицака. Але на вужчій і конкретнішій ділянці – творенні українського інтелектуально-простору з опорою на історію.

Від 1992 р. поряд із науковими студіями ювіляр багато уваги приділяє організаційним підставам творення новочасного інтелектуального середовища у Львові та в Україні, водночас набираючись досвіду у західних університетах і поширюючи там інформацію про свою «малознану» на міжнародній арені країну. Останнє десятиріччя ХХ і початок ХХІ ст. – надзвичайно активний та плідний період у життя Ярослава. На цей час припадає створення ним інституту історичних досліджень Львівського національного університету ім. І.Франка (від 1992 р. – дотепер), робота там на посаді професора кафедри історії слов'янських країн (1994–2005 рр.), регулярного гостя-професора Центральноєвропейського університету в Будапешті (1996–2009 рр.), гостьового професора Колумбійського (1994, 2004 рр.), Гарвардського (2000, 2001 рр.) університетів, Дипломатичної академії у Відні (2001 р.). Від 2002 р. – професор кафедри історії України Українського католицького університету у Львові, віце-президент Міжнародної асоціації українців (2001–2005 рр.), співдиректор Німецько-української історичної комісії (з 2014 р.), викладач Української академії лідерства (з

³ *Грицак Я.* Нариси історії України: Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К., 1996 (2-ге вид. – 2000 р.).

⁴ *Грицак Я.* Нарис історії України: Формування модерної нації: ХІХ–ХХ ст. – К., 2019. – 656 с.

2015 р.) та навіть, за своєї неприязні до політичної діяльності, член конкурсної комісії з обрання директора Національного антикорупційного бюро України у 2014–2015 рр. за квотою Президента України. У доробку цих років заснування наукового річника «Україна модерна» (з 1996 р.), членство в редколегіях часописів «Вісник НТШ», «Ab Imperio», «Критика», «Slavic Review», «Harvard Ukrainian Studies» та ряду інших наукових видань, у комітетах, включно з Національним комітетом істориків України й Міжнародною асоціацією гуманітаріїв, виступи на численних міжнародних наукових форумах, а також із публічними лекціями перед громадськістю багатьох міст України.

Я.Грицак не соромиться називати себе публічним істориком, прагнучи донести до слухачів найновіші здобутки світової історичної й соціогуманітарної думки. Проводить блоги в кількох інтернет-виданнях і ЗМІ («Zaxid.net», «Новое время», «Експрес», «Газета по-українськи», журнал «Країна» та веб-сайт часописів «Україна модерна», «Критика» та ін.). А кількість дослідних проєктів, здійснених за його керівництва або участі, переважає за кілька десятків. Останнім часом причинився до популяризації української наукової думки та історіографії у виданнях ГО «Інтерньюз-Україна», яке прагне донести вітчизняний інтелектуальний продукт до іноземної аудиторії⁵.

Не можна не згадати внесок ювіляра в поширення кращих українських і світових здобутків інтелектуальної думки, який утілюється в упорядкування й публікацію творів публічних інтелектуалів Івана Лисяка-Рудницького, Романа Шпорлюка, Лешека Колаковського, о. Юзефа Тішнера, Тоні Джадта. Не забуває також Я.Грицак про підтримку молодих істориків: під його керівництвом й за консультування захищено вісім кандидатських, дві докторських дисертації, серед яких і відомі сьогодні фахівці Вадим Ададуrow, Олександр Зайцев, Олег Павлишин, Ліліана Гентош та ін. І цей кількісний показник не завершений.

Можна дивуватися організаційній, громадській активності Ярослава Грицака, однак він сам усвідомлює факт, що така активність погано позначається на його власній творчій роботі, для якої страшенно бракує часу й сил. В одному з останніх есеїв він нарікає на закономірність – «що більше робиш, то більше не встигаєш», а тому «страждаєш від неможливості чи неспроможності робити те, що найбільше хочеш – писати добрі тексти»⁶.

А проте з-під його пера продовжують виходити як невеликі за обсягом, але концептуальні, так і більші наукові тексти. У численних публікаціях Я.Грицак розвинув та поширив в українській історіографії сучасні наукові підходи до вивчення проблем націй і націоналізму, інтелектуальної історії, регіоналізму, ідентичностей, соціальної пам'яті. Розлога перша частина праці про І.Франка та його середовище («Пророк у своїй вітчизні: Іван Франко і його спільнота», Київ, 2006 р., 632 с.), як і деякі інші його, була перекладена польською мовою, дочекалася виходу у США англійською⁷. Продовження цієї студії, присвяченої аналізу мислення і творчості українського інтелектуального велетня, яким був та залишається І.Франко, народжується, за визнанням

⁵ Україна в історіях та оповідях: Есеї українських інтелектуалів. – К., 2019. – 304 с.; Ре-візія історії: Російська історична пропаганда та Україна. – К., 2019. – 100 с.

⁶ Грицак Я. Звідки нам брати сили [Електронний ресурс]: https://nv.ua/ukr/opinion/uroki-istoriji-kudi-kotitsya-svit-i-yak-ukrajincyam-ne-vpadati-u-vidchay-yaroslav-gricak-ostanni-novini-50066155.html?fbclid=IwAR3wbna9y61077bpXOB7UjvVOqteOPpqVC1JpYDsl2_SW1aXlupweUMqhkx

⁷ Hrytsak J. Ivan Franko and His Community (Ukrainian Studies) / Transl. by Marta Daria Olynyk. – Boston, 2019. – 570 p.

самого автора, у великих творчих муках, адже вимагає поєднання мікроісторії з макроісторією, де описується й аналізується минуле Східної Європи, а І.Франко є ключем до її розуміння, «відповідальним» за перемогу українського проекту.

Тексти Ярослава Грицака вирізняються ясністю думки, відкритістю творчої лабораторії, відмінним знанням джерел і теорій, відчутним історіософським забарвленням. Вони незмінно знаходять відгук у різних аудиторіях. Хоча часом і наражаються на незаслужені докори у «фантазуванні», «непатріотичності», «сліпому наслідуванні західних взірців» тощо.

Головним спрямуванням науково-історичної творчості ювіляра стали нова й новітня історія України в європейському та світовому контекстах. Ключовою концепцією є «модернізація», якої потребує Україна і через котру пройшли більшість успішних країн світу. На думку Я.Грицака, від 1960 р. Україна стає модернізованою урбаністичною країною, але в умовах СРСР ця модернізація здійснювалася у спотвореному варіанті (за висловом О.Субтельного): «Все, що в Україні було модерним – було неукраїнським, і все, що було українським – було немодерним»⁸. Тому Україна повинна модернізуватися, і це завдання не стільки науки, скільки політики. Саме тому в бурхливому 2014 р. Ярослав Грицак на хвилю пристав до політики й узяв участь у розробці президентської «Стратегії сталого розвитку України 2020», намагаючись переконати опонентів із різних політичних таборів у необхідності будувати сучасну країну, а не задивлятися в минуле («подолати історію!»).

В осмисленні стану України Я.Грицакові багато у чому допоміг американський соціолог Рональд Інглегарт і його цивілізаційна карта, що стала для історика «чимось на зразок таблиці Менделєєва для хіміків – бачити за сукупним хаосом певні закономірності». Він написав та опублікував книжку есеїв «Життя, смерть та інші неприємності» (Київ, 2008 р.), в якій у популярній формі показав зміст і спрямування модернізації світу за успішним західним взірцем та місце нашої країни у цих світових процесах – сучасна Україна наче «застрягла» у своєму переході до модерності. А тому необхідно бачити головну мету – проблему модернізації, «будувати чи перебудувати треба не націю, а саму Україну»⁹.

Я.Грицак не абсолютизує модернізаційну теорію як «єдиний рецепт» виявлення змісту суспільних трансформацій, але вказує на її магістральне значення як еволюцію від традиційних цінностей і цінностей виживання, з одного боку, до секулярно-раціональних цінностей та індивідуального самовираження – з іншого, а значить і до кардинальних культурних змін. Культура сильно впливає на ці зміни, визначаючи особливості здійснення модернізації. Тому у сучасній науці добрим тоном стало говорити не про одну, а про «множинні модерності» («multiple modernities»). А це, на думку Я.Грицака, виправдовує професію історика і його затребуваність у сучасному й майбутньому, оскільки різні траєкторії трансформації можуть бути пояснені тільки за допомогою докладного історичного аналізу¹⁰.

Зацікавлення ювіляра торкаються всіх сторін сучасного розвитку України і світу. Його приваблюють питання ідентичностей, пам'яті, регіоналізму, ментальностей, демографії, соціально-економічних відносин, взаємин України з сусідніми країнами та народами (передусім із поляками й росіянами) тощо. Те, що об'єднує його численні наукові та публіцистичні праці, виступи, є чудова обізнаність зі

⁸ Розмови про Україну: Ярослав Грицак – Іза Хруслінська. – С.42.

⁹ Грицак Я. 26-й процент, або Як подолати історію. – С.132.

¹⁰ Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. – К., 2008. – С.25, 29.

світовою науковою думкою, її використання для осмислення українських подій минулого й сьогодення. Ярослав Грицак завжди залишається максимально відкритим та іронічним в оцінці власних здобутків, стверджуючи, наприклад, що «більшість із того, що я написав [...] не є оригінальним. Я просто переповідаю дані відомих досліджень і працю, komponуючи перші і другі так, щоб це допомагало думати стратегічно. Брак оригінальності не вважаю серйозною вадою. Справді оригінальних ідей у світі не так уже й багато. Здебільшого ми маємо справу з переспівами їх. Багато синтетичних книжок власне так і пишуть: їхні автори подібні до кухаря, який користується чужими рецептами та готовими інгредієнтами. Не важливо, хто придумав рецепти та підготував інгредієнти. Важливо, щоб страва смакувала»¹¹.

Не оминули Я.Грицака різного роду відзнаки і премії, здебільшого закордонні (!). Серед них нагороди від польського часопису «Przegląd Wschodni» («Східний огляд») за найкращу іноземну книжку в галузі східноєвропейської історії (Варшава, 1998 р.); імені Соломії Павличко Американської ради наукових товариств (ACLS, 2003 р.); «Галицький лицар» у номінації «Громадський діяч року» (2004 р.); премія Фондації Антоновича (2007 р.); нагорода журналу «Кореспондент» «Найкраща книжка року» (2007 р.); відомча відзнака МЗС Республіки Польща «Vene Merito» (2009 р.); премія Антона Гінделі з культури та історії Центральної, Східної та Південної Європи (Відень, 2010 р.); відзнака журналу «Ї» «За інтелектуальну відвагу» (Львів, 2010 р.); почесна нагорода ім. проф. Вацлава Фельчака та Генрика Верещицького (Краків, 2012 р.); хрест кавалера Ордена заслуги Республіки Польща (2014 р.); нагорода Станіслава Вінченца (Краків, 2016 р.).

Ювілярові ніколи не подобалися пафосні заходи та вшанування. Ось і свій ювілей в Українському католицькому університеті на початку січня 2020 р. Ярослав Грицак відзначив оригінально, організувавши презентацію щойно виданих «Щоденників» Івана Лисяка-Рудницького й розіславши всім колегам листа з проханням замість подарунків йому («який все бажане має!») зробити благодійний внесок у докторський фонд свого учня й колеги, викладача УКУ, Героя Небесної Сотні Богдана Сольчаника. У такому ключі і пройшло відзначення ювіляра.

Заради чого Ярослав Грицак віддає Історії так багато сил, здоров'я, енергії, часу? На це питання він сам пропонує відповідь, повторюючи за знаним польським політиком (та істориком) Адамом Міхніком: «Краще самому гвалтувати історію, ніж давати їй себе постійно гвалтувати». І продовжуючи думку, констатує: як українці вийшли на Майдан не заради входження до ЄС, не заради виходу з «російського світу» – світу традиційних цінностей Євразії, а також майбутньої розбудови української нації, утвердження національної пам'яті, розширення сфери української мови – усе це лише інструменти досягнення простої і прозорої мети. А заради того, щоб «зробити Україну гідним місцем для життя», подолати свою історію та покинути зону бідності, корупції, політичної нестабільності, розпочавши рух у напрямі «клубу 25%» – країн із високими стандартами життя. «Нема нічого принизливого в тому, щоб хотіти жити гідним життям. Принизливо цього не хотіти»¹². Як видається, ювілярові ще доведеться потрудитися на цьому шляху. Тож нехай щастить!

¹¹ Грицак Я. 26-й процент, або Як подолати історію. – С.8.

¹² Там само. – С.9, 118–119.

НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Адамський В.

«Просвіти» Поділля в добу Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дослідження. Документи. Матеріали. – Хмельницький: Цюпак А.А., 2018. – 478 с.

Архів Коша Нової Запорозької Січі:

Корпус документів 1734–1775 / Гол. редкол. Г.В.Папакін; упор.: Л.З.Гісцова, Л.Я.Демченко, Т.Л.Кузик та ін. – Т.8. – Кам'янець-Подільський: Гордукова І.Є., 2019. – 896 с.

Архів ранньомодерної Української

держави / Гол. ред. Г.Папакін; упор. І.Синяк. – Т.6: Документи Ніжинського полкового суду 1745–1758. – К.: Брехуненко Н.А., 2020. – 440 с. (серія «Документація полкових та сотенних судів і канцелярій»)

Белікова Г.

Явлення: Пам'ятки Київського Братського монастиря: Альбом-каталог. – К.: Нац. худ. музей України, 2019. – 304 с.

Борьба за Украину: Отстаивание права на самоопределение и схватка геополитических интересов / Сост. Юстенхофен Х.-Г.; отв. ред. Бокотей А. – Ужгород: Карпатська вежа, 2019. – 243 с.

Вирський Д.

Початок сучасності: друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 162 с.

Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Гол. редкол. В.А.Смолій; кер. авт. кол. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 608 с.

Віденський архів гетьманського роду Розумовських / Упор., передм., ком., додатки, іл. С.П.Потапенко. – Т.2. – К.: Чепіль Т.І., 2020. – 360 с.

Гриневич В.

Червоний імперіалізм: Друга світова війна і громадська думка в Україні, 1939–1941. – К.: NREС Press, 2019. – 492 с.

Енциклопедія історії України. – Т.:

Україна – українці. – Кн.2 / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Наук. думка, 2019. – 842 с.

Звід пам'яток історії та культури

України: Чернігівська обл.: Енциклоп. вид. / Гол. ред. В.Смолій; упор.: Е.Ілляшенко, О.Коваленко, О.Потапенко, А.Сапрунова. – Вип.3: Бобровицький район. – Чернігів: Десна Поліграф, 2017. – 176 с.

Звід пам'яток історії та культури України:

Чернігівська область: Енциклоп. вид. / Гол. ред. В.Смолій; упор.: Е.Ілляшенко, О.Коваленко, О.Потапенко. – Вип.4: Талалаївський район. – Чернігів: Лозовий В.М., 2018. – 100 с.

Історія Київського університету: У 2 т. /

Авт. кол.: В.Ф.Колесник, Г.М.Казакевич, О.Г.Сокирко та ін. – Т.1. – К.: ВПЦ Київський ун-т, 2019. – 716 с.

Історія Київського університету:

У 2 т. / Авт. кол.: О.В.Вербовий, І.М.Мороз, О.В.Даниленко; кер. проекту Л.В.Губерський. – Т.2. – К.: ВПЦ Київський ун-т, 2019. – 882 с.

Історія України: 2018: бібліографічний покажчик / Упор.: Н.Вошецька, О.Литвин, Т.Приліпко та ін. – К.: Вініченко, 2019. – 576 с.

Коліївщина: 1768–1769 роки у

документальній та мемуарній спадщині / Гол. ред. В.Смолій; упор. І.Синяк. – Т.1: Документи архіву Коша Нової Запорозької Січі. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 494 с. (Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775; т.6/7: Справи 227–229)

Концтабір Аушвіц – український вимір:

дослідження, документи, свідчення / Кер. проекту Л.Легасова; авт. та упор.: Л.Легасова, О.Білоус, М.Гон та ін. – К.: Новий друк, 2019. – 324 с.

Кримськотатарський національний рух

у 1917–1920 рр. за архівами комуністичних спецслужб / Упор.: А.Іванець, А.Когут. – К.: К.І.С., 2019. – 448 с.

Кудлай О.

Міністерство освіти УНР доби Української Центральної Ради: створення, структура, діяльність / Відп. ред. В.Ф.Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 160 с.

Кульчицький С.

Володимир Винниченко: «Бути чесним з собою...» – К.: Парлам. вид-во, 2019. – 512 с. (серія «Політичні портрети»)

Листування Михайла Грушевського /

Ред.: І.Грич, А.Атаманенко; упор.: В.Тельвак, М.Дядюк. – Т.7: Листування Михайла Грушевського з Олександром Барвінським. – К.; Л.; Нью-Йорк; Торонто; Острог: Гордукова І.Є., 2019. – 208 с. (серія «Епістолярні джерела грушевськознавства»)

Люди «сірої зони»: Свідки російської анексії Криму 2014 року / Упор.: А. Андрієвська, О. Халімон. – К.: К.І.С., 2018. – 264 с.

Михайлуца М.
Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917–1945). – Херсон: Олді-плюс, 2019. – 388 с.

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Зб. наук. пр. / Відп. ред. С.В.Віднянський. – Вип.28. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 417 с.

Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями / За заг. ред. В.Смолій; авт. кол.: О.Удод, С.Блащук, Я.Верменич, О.Ковалевська, О.Ясь; упор. Н.Пазюра. – Т.2. – К.: Генеза, 2019. – 288 с.

Народознавча спадщина Хведора Вовка / Гол. ред. Г.Скрипник. – Кн.1. – К.: ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України, 2012. – 248 с.

Народознавча спадщина Хведора Вовка / Гол. ред. Г.Скрипник. – Кн.2. – К.: ІМФЕ ім. М.Т.Рильського НАН України, 2012. – 540 с.

Переписна книга Сумського полку 1691 / Відп. ред. Г.Боряк; упор.: О.Алфьоров, О.Різніченко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 635 с.

Петро Калнишевський та його доба: Зб. док. та мат. / Гол. редкол. І.М.Рішняк; упор.: В.В.Грибовський, В.І.Мільчев, І.Л.Синяк. – К.: Всеукр. благод. фонд ім. П.Калнишевського, 2009. – 432 с.

Письма семьи Черноусовых: К 70-й годовщине освобождения Ростова-на-Дону / Сост.: В.Ткаченко, Т.Молдавская. – Вип.8: Забытые дневники. – К., 2018. – 60 с.

Поле битви – Україна: Від «володарів степу» до «кіборгів»: Военна історія України від давнини до сьогодення / Упор. К.Галушко; авт. кол.: Б.Черкас, О.Сокирко, А.Плахонін та ін. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2016. – 352 с.

Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років / Гол. ред. В.Верстюк. – Вип.14. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 237 с.

Реабілітовані історією: Волинська область / Гол. ред. В.А.Смолій. – Кн.4. – Луцьк: Вежа-Друк, 2019. – 568 с.

Реабілітовані історією: Харківська область / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Кн.3, ч.3. – К.; Х.: Регіональний інформаційний центр, 2019. – 640 с.

Ричка В.
Володимир Великий: Лицар духу. – К.: Парламентське вид-во, 2020. – 308 с. (серія «Політичні портрети»)

Ричка В.
Володимир Мономах. – Х.: Фоліо, 2019. – 120 с. (серія «Знамениті українці»)

Рычка В.М.
Вещий Олег в истории и памяти. – Санкт-Петербург: Изд-во О.Абышко, 2019. – 288 с.

Савчук І.Г.
Розвиток господарської діяльності на території сучасної України у просторі і часі / За ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 210 с.

Смолій В., Степанков В.
Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 374 с.

Соціум. Документ. Комунікація / Гол. ред. І.Демуз. – Вип.8. – Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я.М., 2019. – 372 с. (серія «Історичні науки»)

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Вип.22. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 233 с.

Трагічне минуле: документи свідчать: Зб. док.: У 5 т. / Уклад. Н.Р.Романець. – Т.1: Селянське Придніпров'я в умовах сталінського тоталітарного режиму (1928–1933 рр.). – Дніпро: Моноліт, 2018. – 240 с.

Трагічне минуле: документи свідчать: Зб. док.: У 5 т. / Уклад.: Р.П.Шляхтич, Є.І.Бородін, В.В.Іваненко, Л.Л.Прокопенко. – Т.2: Радянські репресії проти націоналістичного підпілля Дніпропетровщини (1939 – середина 50-х років ХХ ст.). – Дніпро: Моноліт, 2018 – 240 с.

Филь О., Вишневський В.
Кузьма Гребеннік: Штрихи до портрета: Історичний нарис. Інтерв'ю, мемуари, листи, щоденники, документи. – Вид. 2-ге, доп. – Черкаси: Гордієнко Є.І., 2019. – 176 с.

Ціцерон Марк Туллій
Про закони. Про державу. Про природу богів / Пер. з лат. В.Литвинова. – Л.: Априорі, 2020. – 392 с. (серія «Б-ка античної літератури»)

Эхо большого террора: Сб. док. в 3 т. /

Сост.: С.Кокин, Д.Росман; редкол.: В.Бирчак, Т.Блаувельт, В.Васильев и др. – Т.2: Документы из архивных уголовных дел на сотрудников органов НКВД УССР, осуждённых за нарушения социалистической законности (октябрь 1938 г. – июнь 1943 г.). – Кн.2: УНКВД по Киевской области, УНКВД по Николаевской области, УНКВД по Винницкой области, УНКВД по Харьковской области и УНКВД по Ворошиловградской области. – Москва: Пробел-2000, 2019. – 864 с.

Эхо большого террора:

Сб. док. в 3 т. / Сост.: А.Савин, А.Тепляков, М.Юнге; редкол.: В.Бирчак, Т.Блаувельт, В.Васильев и др. – Т.3: Чекисты Сталина в тисках «социалистической законности». Это-документы 1938–1941 гг. – Москва: Пробел-2000, 2018. – 928 с.

Юго-Запад: Одессика: Историко-краеведческий научный альманах. – Вип.10 / Гл. ред. В.А.Савченко. – Одесса: Печатный дом, 2010. – 260 с.

Academia: Terra Historiae:

Студії на пошану Валерія Смоля: У 2 кн. / Відп. ред. Г.Боряк; упор.: С.Блашук, Г.Боряк, В.Горобець та ін. – Кн.1: Простори історії. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 672 с.

Academia: Terra Historiae:

Студії на пошану Валерія Смоля: У 2 кн. / Відп. ред. Г.Боряк; упор.: С.Блашук, Г.Боряк, В.Горобець та ін. – Кн.2: Простори історика. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 656 с.

Berenbaum M.

The world must know: The history of the Holocaust as told in the United States Holocaust memorial museum. – Washington, 2006. – 250 p.

Dzwonkowski SAC R.

Losy duchowieństwa katolickiego w ZSSR 1917–1939: Martyrologium. – Lublin: T-wo Naukowe Katolickiego Un-tu Lubelskiego, 1998. – 664 s.

Gorak A.

Russian Governors in the Kingdom of Poland (1867–1918) / Transl. by J.Krajka. – Lublin: UMCS, 2016. – 288 p.

Kossakowski M.S.

Diariusz: 29 kwietnia – 31 grudnia 1917. – Т.2. – Lublin: UMCS, 2016. – 456 s.

Kossakowski M.S.

Diariusz: 1 stycznia – 31 grudnia 1918. – Т.3. – Lublin: UMCS, 2016. – 196 s.

Latawiec K., Gorak A., Legiec J., Bogdanow S.

Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839–1918: Słownik biograficzny. – Т.3: Zarząd skarbem, finansami, przemysłem i handlem. – Lublin: UMCS, 2018. – 585 s.

Mikrut J.

Die katholische Kirche in Mitteleuropa nach 1945 bis zur Gegenwart. – Wien: Dom-Verlag, 2006. – 704 S.

Ruthenica / Наук. ред.: В.Ричка,

О.Толочко. – Т.XV. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 350 с.

Zródła do dziejów Української

Cerkwi Greckokatolickiej w Polsce w latach 1944–1989. – Т.1. – Przemysł, 2007. – 304 s.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

UDOD O. (<i>Kyiv</i>). Academician Valerii Smolii: Historiographical Portrait (To the 70th Birthday)	4
--	---

To the 23rd International Congress of Historical Sciences

POMORSKI J. (<i>Lublin, Poland</i>). The Great Change: History Before Challenges... Message of 20th General Assembly of Polish Historians To Central-East Europe's Historians.....	19
--	----

HISTORICAL ARTICLES

BOCCOLINI A. (<i>Viterbo, Italy</i>). Conflict of Bishops Inokentii Vynnytskyi and Yan Malakhovskiy Around the Union Church	31
---	----

SHLIAKHOV O. (<i>Dnipro</i>), DONIK O. (<i>Kyiv</i>). Practices and Leisure Structure of the Workers of Ukraine in the Context of Industrial Transformations in the Late Nineteenth – Early Twentieth Centuries (Based On Materials of Katerynoslav Province).....	45
--	----

BOLIANOVSKYI A. (<i>Lviv</i>). Unrealized Opportunities: Attempts of Ukrainian-Polish Understanding (Autumn 1939 – First Half 1941)	63
---	----

VRONSKA T. (<i>Kyiv</i>), STIAZHKINA O. (<i>Kyiv</i>). Minusnyky in the Space of the Soviet Terror (1917–1953).....	89
---	----

TERTYCHNA A. (<i>Kyiv</i>). Cultural Communication of Ukraine with Bulgaria in the Light of Public Diplomacy of the 1990s	112
---	-----

ALEKSHEVETS L. (<i>Ternopil</i>), ALEKSHEVETS M. (<i>Ternopil</i>). The Transformation of Ukraine – NATO Relationships in 1991–2019: A Historical Aspect	126
--	-----

KASHEVAROVA N. (<i>Kyiv</i>). Crimes Against Cultural Heritage: the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg and the Nuremberg Trial	143
--	-----

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

VINNYCHENKO O. (<i>Lviv</i>). The Testament of Kostiantyn Vyshnevetskyi, Ruthenian Voivode (May 31, 1641): Circumstances of Composition and Internal Structure	155
--	-----

PYLYPIV V. (<i>Kyiv</i>). The Concept of Cultural Identity in the Context of the Culture's History of the Postmodern World	172
--	-----

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Faszination Stadt: Die Urbanisierung Europas im Mittelalter und das Magdeburger Recht: Katalog (<i>N.Bilous, Kyiv</i>)	181
--	-----

Tairova-Yakovleva T. Koliivshchyna: Great Illusions (<i>Yu.Mytsyk, Kyiv</i>)	190
--	-----

Masliichuk V. Achievements and Illusions: Educational Initiatives in the Left-Bank and Sloboda Ukraine of the Second Half of the Eighteenth – Early Nineteenth Centuries (<i>V.Kononenko, Kyiv</i>) ...	193
---	-----

Mashkevich S. Kiev 1917–1920: Farewell to the Empire (<i>V.Soldatenko, Kyiv</i>)	196
--	-----

Chornobyl File of the KGB: Public Mood: Chornobyl NPP in the Post-Accident Period: Collection of Documents on the Chornobyl Disaster (<i>N.Baranovska, Kyiv; Yu.Shapoval, Kyiv</i>)	203
--	-----

Popova T. Disciplinary Image of Science: Approaches and Concepts (<i>O.Yas, Kyiv</i>)	211
---	-----

CHRONICLES

PRYSHLIAK V. (<i>Lutsk</i>). International Scientific Conference “Lutsk Congress of 1429 Against the Background of the Era”	219
---	-----

FILINIUK A. (<i>Kamianets-Podilskyi</i>), HLUSHKOVETSKYI A. (<i>Kamianets-Podilskyi</i>), KOMARNITSKYI O. (<i>Kamianets-Podilskyi</i>). Scientific Forums in Kamianets-Podilskyi Center for Scientific Humanities Studies	224
---	-----

ANNIVERSARIES

ZASHKILNIAK L. (<i>Lviv</i>). To the 60th Anniversary of the Doctor of Historical Sciences Ya.Hrytsak	231
---	-----

Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine	237
--	-----